

נופים זוכרים

פרקים בהנצחת מלחמת העצמאות

מעוז עזריהו

נופים זוכרים

פרקים בהנצחת מלחמת העצמאות

מעוז עזריהו

מוסד הרצל
לחקר הציונות
אוניברסיטת חיפה

Maoz Azaryahu

Where Landscapes Remember

On the Commemoration of Israel's War of Independence

מסת"ב: 978-965-92974-5-0 ISBN:

©

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט
בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר — כל חלק שהוא
מהחומר שבספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול
בספר זה אסור בהחלט, אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

נדפס בישראל, תשפ"ג – 2023

עיצוב, סידור, עימוד והדפסה: א. אורן הפקות דפוס בע"מ

לאבא, פסח עזריהו,
איש הגדוד השישי,
חטיבת הראל

תוכן העניינים

9	מבואה
	1 בין שתי ערים:
13	הנצחת מלחמת העצמאות בחיפה ובתל אביב
	2 "ההלך - ברדתך לנגב זכור אותנו" - האנדרטה לזכר
55	חללי גרוד 54 של חטיבת גבעתי בחוליקאת
79	3 מגדלי מים בנוף הזיכרון - נגבה, יד מרדכי ובארות יצחק
	4 "שלד הברזל שותק כמו רעי":
99	שרידי המשוריינים בצד הדרך לירושלים
123	5 "משורר באבן": אלבום הצילומים של אשר חירם
153	6 לוחות זיכרון לנופלים במלחמת העצמאות בבתי כנסת
165	אפילוג
167	הערות סיום
181	מפתח שמות

מבואה

המשמעות הרת הגורל של הניצחון במלחמה שליוותה את לידת הריבונות העברית בתש"ח באה לידי ביטוי גם במספרם הרב של מפעלי הנצחה פרטיים, יישוביים וממלכתיים, שביקשו להנציח פרקים של המלחמה בנוף, בלוח השנה ועל מדף הספרים. העוצמה הרבה שאפיינה את מפעל ההנצחה של מלחמת העצמאות הייתה פועל יוצא של המשמעות המיוחדת של המלחמה בתודעה ההיסטורית של בני התקופה ושל הדורות שלאחר מכן. חשיבות הנושא התבטאה לא רק במאמץ הציבורי והפרטי הרב שהושקע בהנצחה, אלא גם בחשיפה הרבה שהייתה למפעל ההנצחה בעיתונות הישראלית. כבר בשלב מוקדם החלו מופיעים סיכומים חלקיים על מפעל ההנצחה של מלחמת העצמאות.¹ התפיסה השלטת הייתה שהנצחתם של גיבורי מלחמת העצמאות והאירועים שחלו במהלכה הייתה חוב לאומי שיש לפרוע אותו, בבחינת כל המרבה הרי זה משובח.

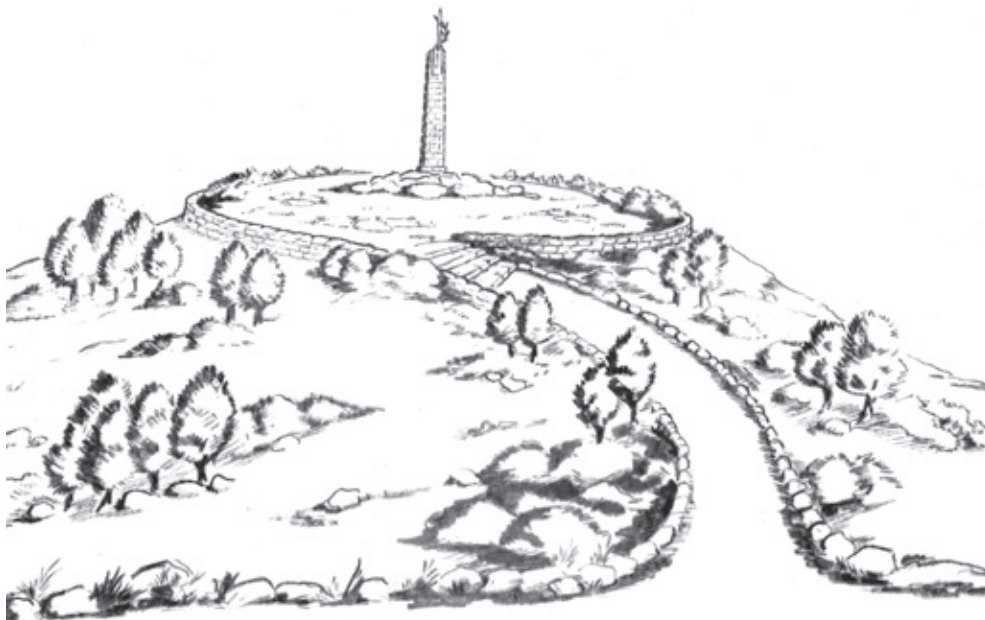
ספר זה מתחקה אחר הליכי הנצחה במרחב שהיו מעורבים ביצירת הנופים הזוכרים של מלחמת העצמאות, שהם בעת ובעונה אחת הנופים הזוכרים את מלחמת העצמאות. המונח "נופים זוכרים" הוא מטפורי, העתקה של משמעות מהמישור האישי, של הזיכרון הביוגרפי, אל המישור הציבורי של התרבות המשותפת במרחב ובזמן. הזיכרון האישי הוא תהליך של עיבוד של התנסות מוגדרת בזמן ובמרחב לחוויה על-זמנית שמקובעת באופן ברור בציר הזמן של הביוגרפיה האישית. נופים זוכרים מספרים את ההיסטוריה במרחב הציבורי באמצעות ההבניה התרבותית של העבר כהיבט נוכח של הנוף. אנדרטאות, שמות רחובות ולוחות זיכרון מתפקדים כתזכורת תמידית לאירועים

ההיסטוריים המונצחים במרחב. עבור מי שלא חוו את ההיסטוריה כחלק מהביוגרפיה שלהם, הנוף הזוכר הוא מדיום סיפורי המשלב את ההיסטוריה בגיאוגרפיה ואת המיתוס במרחב.

במרכז הדיון ביצירת הנופים הזוכרים של מלחמת העצמאות נמצאות האנדרטאות שנבנו באתרי קרב וביישובים שונים. הקמתן של אנדרטאות עלתה לסדר היום הציבורי כבר בשלהי המלחמה. האנדרטה הראשונה שנחשפה לעין הציבור הייתה מצבת הזיכרון לפורצי וסוללי הדרך לירושלים שעיצב הפסל משה ציפר בצורת אובליסק מאבני גזית. גם האנדרטה הוצג בטקס חנוכת 'דרך הגבורה' (כביש 44) שנערך ב-7 בדצמבר 1948.² האנדרטאות שהוקמו לאחר מלחמת העצמאות סיפרו את סיפור הלחימה, הגבורה, ההקרבה והניצחון בנוף הישראלי. רשימת השמות שעל לוחות הזיכרון הצמודים לאנדרטאות או לקירות מבנים הייתה הבטחה ל"שם עולם" לנופלים וכך גם לחיי נצח שמתממשים כנוכחות בזיכרון הציבורי.

כל אנדרטה (לחילופין: מצבת זיכרון, יד זיכרון או גלעד) ביטאה את הצורך של מקימה לשלב את הסיפור שהאנדרטה נועדה לספר בסיפור הלאומי ההולך ונכתב בנוף. כולן ביטאו את ההסכמה הציונית בנוגע למשמעות המלחמה שליוותה את הולדת הריבונות העברית. אולם נסיבות הקמתה ואופן תפקודה של כל אחת מהאנדרטאות היו שונים ממקרה למקרה: מעבר לסיפור ההיסטוריה שהאנדרטה מספרת מסתתר תמיד סיפור נוסף, הוא סיפור הקמת האנדרטה כמימוש של רעיון בחומר ושל זיכרון בנוף. סיפור זה כולל את האפשרויות השונות שנדונו בשלבי ההקמה, הצרכים השונים של בעלי עניין שהאנדרטה הייתה ביטוי להם, את ההסכמות וחילוקי הדעות ביניהם, ומה שלא פחות חשוב: את הפשרות שהשגתן הייתה לעתים תנאי הכרחי, אם כי לא בהכרח מספיק, למימוש מפעל ההנצחה. הליך מרתק היה הטרגדיה של שרידים פיזיים – מבנים, כלי רכב – למצבות זיכרון המתפקדות כ"עדים אילמים" לאירועים ההיסטוריים שהיו חלק מהם. במקרים אלה הליך ההנצחה חייב החלטה מודעת לשמר את השרידים הפיזיים במצבם ובמקומם המקורי כעדים, כעדות וכמזכרת.

חמשת הפרקים הראשונים מששת פרקי הספר הם גרסאות מעודכנות של מחקרים קודמים שפרסמתי בבמות שונות. אין המדובר בהדפסה מחדש של מחקרים אלה, אלא בעיבוד מחדש שנועד להציג תמונה מלאה ומדויקת יותר של הנושא. לעתים התבטא הדבר בכתיבה מחדש של חלקים מהמחקר, וזאת בהתייחסות למידע ממקורות ארכיוניים או מעיתוני התקופה שנעלם מעיני בעת שביצעתי את המחקר, מידע שאני סבור שיש בו כדי לזרוע אור חדש על הליכי ההנצחה ועל משמעותם החברתית,

משה ציפר, תכנית האנדרטה ללוחמים ולסוללי הדרך לירושלים,
באדיבות ארכיון בית ציפר, אוניברסיטת תל אביב

התרבותית והפוליטית. לעתים אני מציע פרשנות שונה של תהליכים היסטוריים, פרשנות שמבטאת תמורות שחלו במהלך השנים בהבנתי ובהערכתי את הדינמיקה של ההנצחה בנוף כמכלול של אינטרסים של הגורמים שהיו פעילים בקידום מפעלי הנצחה ייחודיים. חלקים אחדים נותרו כפי שהם, למעט עריכה סגנונית כשחשבתי שהדבר מתבקש. חלקים אחרים עוסקים בנושאים שלא דנתי בהם קודם לכן.

הפרק הראשון ממפה ומנתח את הנצחת מלחמת העצמאות בזמן-מרחב העירוני בתל אביב ובחיפה. הפרק מרחיב אל מעבר להנצחה העירונית הממוסדת ודן גם ביוזמות הנצחה של ותיקי האצ"ל שהיו חלק מהמאבק על כתיבת ההיסטוריה של תש"ח בנוף העירוני בתל אביב-יפו. הפרק השני מוקדש להקמתה של האנדרטה לגדוד 54 של גבעתי בחוליקאת (חלץ) כיוזמה של ותיקי הגדוד ששיתפו פעולה עם ההורים השכולים. הפרק השלישי עוסק במגדלי המים שהפכו למצבות זיכרון למערכה היישובית בנגבה, ביד מרדכי ובבארות יצחק. הפרק הרביעי עוסק בתולדות מיצובם של שרידי המשוריינים בדרך לירושלים כשרידים מקודשים של המלחמה על הדרך לעיר הנצורה בתש"ח. הפרק החמישי מתמקד באנדרטאות שעיצב האדריכל אשר חירם, שכמתכנן בתי הקברות הצבאיים היה בעל השפעה מכרעת על עיצוב הנופים הזוכרים את מלחמת העצמאות. בפרק זה מובאים צילומים בני התקופה מאלבומו האישי של

האדריכל הרואים אור לראשונה. הפרק האחרון, עוסק בלוחות זיכרון לנופלים במלחמת העצמאות בבתי כנסת, בהתמקדות על בתי כנסת בתל אביב. פרקי הספר אינם מתיימרים להציג תמונה מלאה של יצירת הנופים הזוכרים של מלחמת העצמאות בישראל. בספרי פולחני מדינה: חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים בישראל 1948-1956 שראה אור ב־1995 שרטטתי את קווי המתאר של עיצוב הנצחת מלחמת העצמאות במרחב הציבורי ובלוח השנה הלאומי. הנופים הזוכרים שיצירתם ועיצובם נדונים בפירוט בפרקים הבאים שזורים כולם בסיפור הנצחת מלחמת העצמאות, אך כל אחד מהם עומד בזכות עצמו. ההקשר המשותף בא לידי ביטוי בהיותם כל אחד ביטוי קונקרטי להסכמה הרחבה על החובה להנציח והמחויבות לזכור את הנופלים שהתגבשו בשנים הראשונות לעצמאות ישראל.

1

בין שתי ערים: הנצחת מלחמת העצמאות בחיפה ובתל אביב

פרק זה עוסק בהנצחה הציבורית של מלחמת העצמאות בתל אביב ובחיפה. הוא שופך אור על שילוב סיפור המלחמה המקומי במרקם העירוני של כל אחת משתי הערים באמצעות שמות רחובות, אנדרטאות, ימי זיכרון ולוחות זיכרון. ניתוח מפעלי ההנצחה בשתי הערים נועד לאפשר הבנה טובה יותר של מאפיינים מקומיים של מפעל ההנצחה הציבורי של מלחמת העצמאות מיד לאחר ייסודה של מדינת ישראל. הבחירה בשתי ערים אלו דווקא אינה באה לטעון לחשיבות המיוחדת של המערכה הצבאית בהן או לייחודו של מפעל ההנצחה העירוני. למעשה היו עוד סיפורים מקומיים רבים אחרים, שנעשו למרכיב מרכזי של סיפור המלחמה. הדבר המייחד את תל אביב וחיפה הוא העובדה שמדובר בשתי ערים גדולות, שהמערכה בהן הסתיימה בניצחון חד־משמעי. המערכה בירושלים, לעומת זאת, לא הסתיימה בניצחון חד וברור: העיר העתיקה נפלה בידי הירדנים והקשר עם הר הצופים נותק.

בה בעת יש לשים לב להבדלים באופי המערכה בין תל אביב לחיפה. בחיפה, שאוכלוסייתה הייתה מעורבת, יהודית וערבית, הגיעה המערכה לשיאה הדרמטי בערב פסח תש"ח, כאשר כוחות ההגנה נחלו ניצחון מוחלט על הכוחות הערביים בעיר. הלחימה באזור תל אביב התמקדה קודם להקמת המדינה בעיקר בקו התפר שבין העיר העברית ליפו והכפרים הערביים מדרום. יפו הערבית נכנעה בד' באייר לאחר שרוב תושביה נטשו אותה, אך תל אביב הייתה מטרה להפצצות מהאוויר ולניסיונות הפגזה מהים מצד המצרים אף לאחר כינון מדינת ישראל. עניין בעל חשיבות רבה

הוא מקומו של האצ"ל במערכה העירונית. בחיפה לא היה לאצ"ל תפקיד משמעותי בלחימה על השליטה בעיר בערב פסח תש"ח, ואילו בתל אביב נטלו יחידותיו חלק פעיל בקרבות; בין פעולות האצ"ל בולטת ההתקפה על מנשיה בחול המועד פסח תש"ח, ימים ספורים לאחר שכוחות ההגנה השתלטו על חיפה. הערכת הישגיה ומשמעותה של פעולת האצ"ל הייתה – ועודנה – שנויה במחלוקת. זה המקום להדגיש כי פרק זה אינו עוסק בשאלת האמת ההיסטורית, אלא באופן יצירתה של האמת המיתולוגית שמצאה את ביטוייה בהנצחת האירועים ובעיצובם של הנופים הזוכרים של מלחמת העצמאות במרקם החיים העירוניים.

שמות רחובות

חיפה

חיפה המנדטורית הייתה עיר מעורבת, דבר שמצא ביטוי מובהק בתפרוסת המרחבית ובעולם התוכן של שמות הרחובות בעיר.¹ שמות הרחובות בשכונותיה העבריות של העיר הנציחו את גיבורי ההיסטוריה היהודית ואת מנהיגי הציונות. שמות הרחובות בשכונות הערביות של העיר הנציחו גיבורים מההיסטוריה המוסלמית והערבית. שלטי הרחובות, כמו בכל הערים המעורבות, נכתבו בשלוש השפות הרשמיות של פלשתינה-ארץ ישראל: אנגלית, שפת השלטון, למעלה; ערבית, שפת הרוב, באמצע; ועברית, שפת המיעוט, למטה.

למרות השינוי הדמוגרפי והפוליטי, סירבה עיריית חיפה בשנים 1948–1951 לטפל בנושא החלפת שמות הרחובות. בפועל הוקפא המצב בתחום זה כפי שהיה באפריל 1948. יוצא מכלל זה הייתה החלטת מועצת העירייה להסב את שמו של רחוב שפינוזה לרחוב חנה סנש לאחר שארונה עבר בחיפה בדרך להר הרצל במרץ 1950.² הסיבה הרשמית לאי מעורבותה של העירייה בטיפול בשינויים בשמות רחובות העיר היה העיקרון שלפיו הנושא צריך להיות בסמכות העירייה החדשה שתיבחר – עירייה שאמורה הייתה לשקף בהרכבה את התנאים הפוליטיים והדמוגרפיים שנוצרו בעיר לאחר אפריל 1948.³ לאחר בחירתו של אבא חושי לראשות עיריית חיפה בינואר 1951 התמנתה ועדה עירונית שתפקידה היה להגיש למועצה הנבחרת המלצות בנושא שינוי רחובות בעיר.

החשיבות שייחס אבא חושי לשמות הרחובות באה לידי ביטוי במעורבותו האישית בנושא. יום העצמאות השלישי (1951) המתקרב היה מבחינתו תאריך יעד לביצוע מספר שינויים מתחייבים בנוף השמות העירוני, ובראש ובראשונה הנצחת מלחמת העצמאות

ושחרור חיפה על שלטי הרחובות. באפריל 1951 פנה אבא חושי לארגון ותיקי ההגנה בחיפה וביקש לקבל רשימה של שמות לרחובות ולכיכרות "המנציחים אתרים חשובים במיוחד במהלך המערכה על שחרורה של העיר". הרשימה שהציע הארגון כללה 41 שמות, ביניהם שמות "יחידות, שירותים, מושגים, מבצעים ומאורעות של ההגנה".⁴ במקביל פנה ראש העירייה לוועדת השמות בנושא. בדיון שנערך במועצת העירייה הציג ראש העירייה את המלצות ועדת השמות שנעשו בתיאום עמו. ההחלטה של מועצת העירייה הייתה כי לכבוד יום העצמאות המתקרב ייקבעו חמישה שמות חדשים, שארבעה מהם יחליפו שמות מסורתיים בעיר התחתית: 'מעלה השחרור' במקום 'רחוב הבורג'; 'רחוב הגיבורים' במקום 'רחוב צלאח א-דין'; 'רחוב המגינים' במקום 'רחוב המלך ג'ורג' החמישי'; 'כיכר ההגנה' במקום 'רחבת פייסל'. כמו כן נקבע כי הרחבה שלפני בית העם בקריית חיים תיקרא בשם 'כיכר הזיכרון'.⁵ שבועיים אחר כך החליטה מועצת העירייה להסב את שמו של 'רחוב המלכים' ל'רחוב העצמאות'.⁶ הסבת שמו של הרחוב המרכזי באזור הנמל בעיר התחתית הייתה הצהרה מהדהדת על תום עידן המנדט הבריטי בהיסטוריה העירונית.

שמות הזיכרון עליהם החליטה מועצת העירייה שילבו את הסיפור המקומי של שחרור חיפה עם הסיפור הלאומי של מלחמת העצמאות. הדיווח בהארץ היה כי ההחלטה של מועצת עיריית חיפה הייתה ביטוי "להערצת תושבי חיפה לגיבורי ההגנה שנפלו על שחרור העיר",⁷ אלא שההנצחה הייתה סליל כפול של הנצחה מקומית ולאומית. השם 'מעלה השחרור' ניתן לרחוב שהיה אתר קרבות מרכזי בעיר. ההגנה הייתה ארגון כלל-ארצי. המגינים והגיבורים הם כינויים גנריים, המתייחסים הן לסיפור המקומי והן לסיפור הלאומי.

קביעת השם 'רחוב הגיבורים' חייבה שתי החלפות של שמות קודמים. האחת הייתה מחיקת השם הקודם - 'רחוב צלאח א-דין'. השנייה הייתה ביטול 'רחוב הגיבורים' בשכונת נווה שאנן. רחוב זה הוביל לכיכר שבה הוקם עמוד זיכרון לזכר בני השכונה שנפלו במלחמה. הכיכר נקראה בשם 'כיכר הגיבורים'. כדי למנוע כפילות פנתה עיריית חיפה לוועד נווה שאנן בבקשה לשנות את השם 'רחוב הגיבורים' שבשכונה. הדבר הכעיס את ועד נווה שאנן גם בשל העובדה שהשם 'רחוב הגיבורים' נקבע בנווה שאנן לאחר שהעירייה ביקשה לשנות את השם הקודם - 'רחוב המכבים' - בנימוק כי בחיפה כבר היה רחוב שנקרא על שם המכבים. לטענת הוועד, העירייה גילתה חוסר התחשבות בקובעה את השם 'רחוב הגיבורים' במקום אחר למרות שידעה כי שם זה כבר קיים בשכונה:

אנו מבינים, כי למועצת העירייה ולציבור כולו יקר מאוד השם "גיבורים", אולם גם לנו קשה להיפרד משם זה שיש לו משמעות מיוחדת לגבי הציבור המקומי ולכן אנו מבקשים להשאיר את השם הזה לרחוב שלנו שהוא קיים למעשה כבר כמה שנים וידוע בעירייה בתור שכזה.⁸

העירייה לא נסוגה מהחלטתה. בתחילת יולי 1951 קיבלה מועצת העירייה החלטה להסב את השמות 'רחוב הגיבורים' ו'כיכר הגיבורים' בנווה שאנן ל'רחוב הבנים' ו'כיכר הבנים', בהתאמה.⁹ אף על פי שהסכמתו לא הייתה נחוצה מבחינה פורמלית, ועד השכונה הודיע לעיריית חיפה כי קיבל את ההחלטה "מתוך שיקול העניין מבחינה עירונית ולא שכונתית בלבד".¹⁰ בפועל נקרא הגן ברחוב הגיבורים בשם 'גן הבנים'. השם 'כיכר הגיבורים' ניתן לכיכר בהצטלבות רחוב הגיבורים ורחוב נווה שאנן (לעתיד: רחוב יד לבנים).¹¹

תל אביב-יפו

כפי שנקבעו במהלך התפתחותה, שמות רחובותיה של תל אביב ביטאו את הרעיון המכונן של העיר העברית הראשונה כמימוש רעיון התחייה הציונית. בתל אביב, שלא כמו בחיפה, חברי המועצה העירונית נותרו כולם בתפקידם, והמערכת הפוליטית העירונית ראתה את עצמה מלכתחילה מוסמכת לפעול, ללא עיכוב והסתייגות, להתאמת עולם התוכן הרעיוני של המרחב העירוני למציאות החדשה שנוצרה עם ייסוד מדינת ישראל. כבר בישיבת מועצת העירייה שנערכה שלושה ימים לאחר הכרזת המדינה הוחלט לתת 70 שמות חדשים לכיכרות, רחובות וגנים בעיר. בין השמות החדשים היה השם 'כיכר המדינה', שנקבע לכיכר שבקצה רחוב ז'בוטינסקי "כדי לציין את מאורע ההכרזה של מדינת ישראל".¹² במרכז אירועי יום העצמאות תש"י עמד טקס נטיעת גן ציבורי גדול, שנקרא 'גן העצמאות', באזור מחנה יונה. בנוסף נקראו בתל אביב רחובות וכיכרות שנועדו להנציח את מלחמת העצמאות בשפת הנוף העירוני. בינואר 1950 אישרה מועצת עיריית תל אביב 340 שמות חדשים לרחובות.¹³ עשרים ושלושה מבין השמות הללו הוקדשו להנצחת מלחמת העצמאות. הרשימה כללה את השמות הבאים: אילת, פלמ"ח, ההגנה, הגיבור האלמוני, נגבה, עמק אילון, גוש עציון, שער הגיא, באר שבע, הר ציון, הר-טוב, טירת צבי, משמר הירדן, נהריים, לוד, הניצחון, הל"ה, הט"ז (חללי עטרות), שני הטייסים, גדודי מח"ל, הפורצים, דוד מרכוס, כיכר הכובשים. רשימה זו הוקדשה לסיפור המלחמה בכללה ולא דווקא לסיפור המערכה המקומית, המיוצגת באופן ישיר על ידי שני שמות בלבד: השם 'כיכר הכובשים' שיועד לכיכר השעון ביפו

לזכר לוחמי האצ"ל,¹⁴ ו'רחוב שני הטייסים' לזכר אהרן דוד שפרינצק ומתתיהו סוקניק שמתוסם הופל בעת שהגנו על תל אביב מהצי המצרי שהתקרב לחופי תל אביב. במחווה לחג הלאומי, לרגל חג העצמאות הרביעי (תשי"ב-1952) הכריזה עיריית תל אביב על קריאת שמות רחובות לזכר גיבורי מלחמת העצמאות:¹⁵ 'רחוב הכובשים' (במקום 'כיכר הכובשים'), 'לשעבר 'רחוב מאה שערים', 'לזכר כובשי יפו' – הם לוחמי האצ"ל; 'רחוב יד לבנים', "על שם הבנים שנפלו בתל אביב-יפו ובכל הארץ בימי מלחמת השחרור"; 'דרך הטייסים', "לזכר הטייסים שנפלו על הגנת תל אביב-יפו בימי מלחמת השחרור" – הם אהרן דוד שפרינצק, מתתיהו סוקניק, אליהם נוסף גם מודי אלון; 'חורשת הגיבורים', "לזכר גיבורי מלחמת השחרור וכובשי יפו", ליד מסגד חסן בק במנשיה.¹⁶ בטקס הקדשת השם 'דרך הטייסים' נכחו מפקד חיל האוויר ונכבדי העיר תל אביב. ראש העיר, ישראל רוקח, ניסח בנאום שנשא באירוע את המשמעות שיש לייחס לפעולת ההנצחה בעיצובו של זיכרון לאומי: "הפרט ייתכן ושוכח, אך העם איננו שוכח את גיבוריו ומעללי גבורתם".¹⁷

בתגובה לטענה כאילו עיריית תל אביב "לא עשתה שום דבר להנצחת גיבורי מלחמת העצמאות", הכינה ועדת השמות העירונית בפברואר 1957 רשימה של שמות הרחובות שהנציחו את מלחמת השחרור וגיבוריה.¹⁸ הרשימה המעודכנת כללה חמישים ואחד שמות – שבעה עשר שמות של "ארגונים לוחמים וחיבות צבאיות" ושל "קבוצות בולטות של גיבורי מלחמת השחרור", תשעה עשר שמות של "מקומות אסטרטגיים ויישובי ספר שבהם ניטשה המלחמה", וחמישה עשר שמות שהיו "סמלים מימי מלחמת השחרור", בהם השיירות, עמינדב, מעוז ושלוש החצים, סמלה של חזית הדרום. ברובם המכריע, שמות הרחובות שהנציחו את מלחמת העצמאות נקבעו בשכונות החדשות במזרח העיר, מעבר לאילון, ובדרומה. בזה האופן נכתב סיפור מלחמת העצמאות על שלטי רחובות בשולי העיר, ולא במרכזה, שם היו שלטי הרחובות תפוסים.

* * *

תל אביב וחיפה הנציחו את זכר הנופלים באמצעות שמות כמו 'הגיבורים', 'הבנים' או 'יד לבנים', 'הגיבור האלמוני' וכדומה. כמו בערים רבות אחרות, הממונים על ההנצחה בשתי הערים סירבו בתקיפות מנומסת להנציח שמות של חללים בודדים באמצעות שמות רחובות. הורים שכולים ושכונות פנו לעיריית חיפה בבקשה לקרוא רחובות על שם נופלים ברחובות בהם נפלו.¹⁹ תשובת העירייה הייתה בכל המקרים האלה שלילית: "צר לי להודיעך כי לאחר שיקולים רציניים של הבעיה, הגיעה הנהלת

העירייה למסקנה כי אין אפשרות להנציח את זכרם של כל חלליה ככלל ותביע בדרך זו הערכתה והוקרתה לנופלים ולבני משפחתם.²⁰ המדובר היה ב"החלטה עקרונית לא לקרוא רחובות, גנים וכד' ע"ש יחידים מבין חללי מלחמת השחרור".²¹ באפריל 1949 הודיע משרד הביטחון לאחותו של נופל שביקשה כי שמו יונצח על שלטי הרחובות בתל אביב: "ובקשר לבקשת אמך כי ייקרא אחד הרחובות בתל אביב על שמו, ידוע לנו לפי ניסיוננו הקודם כי אין העירייה נכונה להיענות".²² בתגובה לרשימת שמות הרחובות החדשים שנקבעו בתל אביב בראשית 1950 הביע אזרח תמיהה על כך שהעירייה נמנעה מלקרוא אותם רחובות על שם נופלים: "האם האחראים לשמות הללו אינם חוששים שמן היושר היה להנציח את שמות גיבורי הגנת תל אביב ברחובותיה?"²³ בתשובתו הסביר מזכיר העירייה את עמדת העירייה שלא להנציח נופלים בשמם על שלטי הרחובות בכך ש"מספר הנופלים בכל הארץ מגיע לאלפים רבים".²⁴ אך לכלל זה היה יוצא מהכלל: 'רחוב הטייסים' בתל אביב, שהוקדש לזכר שלושה טייסים: בנוסף לאהרן דוד שפרינצק ולמתתיהו סוקניק הונצח גם מודי אלון, שנהרג בעת שמטוסו התרסק בנחיתה. אלא ששם הרחוב לא פירט את שמות הטייסים (ההסברים על שלטי הרחוב הופיעו רק בשנות השישים). זאת ועוד: הכוונה המקורית הייתה להנציח בשם הרחוב את שני הטייסים – שפרינצק וסוקניק – שלא הובאו לקבר ישראל, דבר שהעניק חשיבות סמלית מיוחדת להנצחתם במרחב הציבורי.

לרגל יום העצמאות החמישי הנציחה העיר רחובות את זכר חלליה באמצעות קריאת רחובות על שמותיהם.²⁵ היה זה בגדר יוצא מהכלל שהעיד על הכלל שהיה נהוג אז ברשויות העירוניות בישראל. תל אביב וחיפה בחרו בדרך ההנצחה הקולקטיבית, כגון באמצעות שמות רחובות כלליים ואנדרטאות מרכזיות שינציחו את שמות כל החללים. האנדרטאות הללו אמורות היו לכבד את זכר הנופלים, להפיס את דעת המשפחות השכולות ולהציג את סיפור ההקרבה העירונית באופן מפורט ומרוכז.

מאוחר יותר הותרה הרצועה בתל אביב-יפו, ורחובות נקראו על שמם של חללי האצ"ל שנפלו בקרבות במנשיה בחול המועד פסח 1948. הדבר התאפשר בעת כהונתם של ראשי עירייה מטעם הליכוד: שלמה להט ורוני מילוא. ב-1987 ביקש נציג סיעת חרות בוועדת השמות העירונית של תל אביב-יפו להנציח את יוסף לוי (גונדר עוזי), מפקד האצ"ל במחוז תל אביב, שנפל בקרב על יפו, באמצעות קריאת רחוב על שמו באזור מנשיה. הבקשה המקורית היה לקרוא על שמו את המשך הטיילת לכיוון דרום. הוועדה החליטה לקרוא רחוב "ביפו או בסמוך על שם גונדר עוזי".²⁶ את שמו של יוסף לוי מנציח הרחוב שעובר מדרום לגן הכובשים, שם עומדת האנדרטה העירונית ל"מגיני תל אביב וכובשי יפו", ולמסגד חסן בק. ב-1998, במלאת ארבעים לנפילתו בקרב, נקרא

בין שתי ערים: הנצחת מלחמת העצמאות בחיפה ובתל אביב

רחוב ביפו על שם נתן פנץ, לוחם האצ"ל ושחקן כדורגל נערץ בתקופה שלפני הקמת המדינה שנהרג בקרב על מנשיה. בכיכר שברחוב הוצב מאוחר יותר פסל ברונזה של כדורגלן בתנוחה של בעיטה בכדור כשהוא ניצב על מבנה בצורת כדורגל, עם כתובת ובה מידע על הנופל נתן פנץ.

מצבות זיכרון

חיפה

סיפורה של האנדרטה העירונית בחיפה הוא למעשה הסיפור כיצד לא נבנתה האנדרטה העירונית כפי שתוכננה, למרות הרצון הטוב של העירייה והמאמצים הרבים שהשקיעה בקידום הנושא. בעקבות פנייה של נציגי חטיבת כרמלי להקים מפעל להנצחת "קדושינו שנפלו על הגנת חיפה ושחרורה"²⁷, החליטה מועצת העירייה למנות ועדה שתציע תוכנית למפעל. בהקשר זה יש להדגיש שלוש נקודות. היוזמה באה מהלוחמים, שהיה להם אינטרס מובהק בהנצחת חבריהם – ובאופן מובלע בהנצחת עצמם – והעירייה נענתה ליוזמה; הבקשה המקורית התמקדה בזכר הנופלים; הדיון הראשוני התקיים בשלב מוקדם יחסית – המערכה על חיפה אמנם הסתיימה, אך מלחמת העצמאות עדיין לא תמה. כאשר נערך הדיון במועצת העיר התקיימו הקרבות האחרונים בנגב נגד הצבא המצרי.

הוועדה העירונית, שחבריה כללו אנשי ציבור, ותיקי ההגנה והצבא והורים שכולים, צריכה הייתה לתת מענה על שלוש שאלות עיקריות: מה אמורה האנדרטה להנציח? היכן תוקם? כיצד תתקצב? מבחינת המקום, לאחר שהוסכם כי יש להקים אנדרטה מרכזית אחת, הוצגו חלופות אחדות, ובהן אדמת פרשלי, אדמת רושמייה (שם התחוללו קרבות), הרחבה מול תחנת הרכבת התחתית, כיכר חמרה והמגרש מול בית העירייה שהיה בבעלות הממשלה. הצעה אחרת הייתה להקים את האנדרטה במקום מרכזי על הכרמל, כך שתיראה לעין כול. ההצעה שהתקבלה הייתה להקים את האנדרטה על המגרש מול בית העירייה, שהיה בבעלות הממשלה:

יש לסכם כי המקום היחידי המתאים הוא המגרש מול בית העירייה ואני בטוח שהממשלה ומר בן-גוריון בראשה יתנו את ידם למפעל זה ויעמידו את המגרש לרשותנו הואיל וברור לי כי עניין זה מאד קרוב לליבות אנשי הממשלה ואין כל חשש שמא המגרש לא יוקצה למפעל קדוש זה.²⁸

מצבת הזיכרון הזמנית בחיפה, יום השחרור תש"ט,
צילום: טדי בראונר, אוסף התצלומים הלאומי, לע"מ

הבקשה לקבלת היתר לשימוש בקרקע לצורכי הנצחה הייתה מבוססת גם על כך שכבר בשנת 1937 אישר הנציב העליון להקים גן ציבורי בשטח הפתוח מול בית העירייה שהיה רכוש הממשלה. לאחר פנייה לממשלה התקבל היתר להניח אבן פינה למצבת הזיכרון באתר.²⁹ טקס הנחת אבן הפינה נערך במסגרת אירועי יום השנה הראשון לשחרור חיפה במלחמת העצמאות שצוין בי"ג בניסן תש"ט (12 באפריל 1949). לקראת טקס הנחת אבן הפינה הוקמה שם "מצבה סמלית",³⁰ בצורת מבנה זמני עשוי מעץ ומבד, או בתיאור אחר, "תבנית של מצבת זיכרון אדירה",³¹ עם הכתובת "כבוד ותהילה לאשר נפלו בהגנת חיפה ושחרורה". לאחר הטמנת מגילת היסוד הודלק נר זיכרון על מבנה מצבת הזיכרון הזמנית.

שאלת מפתח בדיון על הקמת מצבת הזיכרון הייתה למי יוקדש מפעל ההנצחה – לזכר הנופלים על שחרור חיפה או לזכר בני חיפה שנפלו גם במקומות אחרים. ההכרזה של עיריית רחובות על הקמת יד לזכר כל בני העיר שנפלו במלחמת העצמאות הציעה דגם ראוי.³² כפי שניתן ללמוד משמה, התפיסה הראשונית שהנחתה את פעילות הוועדה שהופקדה על מפעל ההנצחה העירוני בחיפה הייתה להנציח "את זכר הנופלים על הגנת חיפה ושחרורה". כך גם נמסר בדיווחים בעיתונות במרס 1949 כי הוחלט להקים

"מצבת זיכרון למגיני חיפה ולמשחרריה"³³. התפיסה לפיה המונצחים יהיו הלוחמים שנפלו במערכה בחיפה התקבעה בתודעה הציבורית. שנה מאוחר יותר טען לוחם שנטל חלק בקרבות בעיר בפסח תש"ח כי המטרה הייתה להנציח את "18 חללינו שהקריבו את נפשם על שחרור העיר"³⁴. בפועל הורחבה רשימת השמות שיונצחו, והמטרה המוצהרת של מפעל ההנצחה שנוסחה בהכרזה על התחרות הפומבית לעיצובו הייתה:

להציב יד להגנה ששחררה את חיפה; תסמל את שחרורה של העיר; להנציח את השמות של אנשי ההגנה והתושבים היהודים אשר נפלו בשטח חיפה רבתי בימי מלחמת השחרור, בין אם היו מבני חיפה ובין אם היו ממקום אחר ושל כל בני חיפה שנפלו על הגנת המולדת מחוץ לחיפה בכל מקום אחר בארץ.³⁵

למרות הניסוח המכליל של רשימת המונצחים הרשמית נותר הרושם שהכוונה היא לבני חיפה בלבד. אב שכול מתל אביב שבנו נהרג בחיפה מחה במכתב למוזכיר העיר חיפה על כך שבנו לא יונצח במסגרת מפעל הזיכרון.³⁶ בתשובתו הבטיח מוזכיר העיר שהאנדרטה תנציח גם את זכר הבן, כי "ברור שאין כל הפליה בין קדושינו אזרחי חיפה ואזרחי עיר אחרת".³⁷

אשר למבנהו של מפעל ההנצחה, לא היו חילוקי דעות בנוגע למקום המרכזי שיתפסו בו האנדרטה והגן שמסביב לה.³⁸ תוכנית ההנצחה כללה גם מוזיאון צנוע שיספר את סיפור ההגנה בחיפה ואת קורות המערכה לשחרור העיר בתש"ח. במפרט התחרות הפומבית להקמת אתר הזיכרון התבקשו המשתתפים לתכנן גן ציבורי שניתן יהיה לקיים בו מסדרים צבאיים ואזרחיים ובצדיו מקומות משחק לילדים ואנדרטה "מונומנטלית, גבוהה, נראית מן הים ומן הכרמל".³⁹ האנדרטה אמורה הייתה להיות הגוף המרכזי בגן, כאשר לרגליה יהיה מקום להנחת זרים. המתחרים צריכים היו לקחת בחשבון את "הנוהג הדתי בארץ" בעת תכנון האנדרטה, אך ניתן היה לעשות שימוש בצורות סמליות, תבליטים, פסיפסים ואפילו מומנטים של פיסול.⁴⁰ בתשובה לשאלות המתחרים נאמר בפירוש כי אסור היה להשתמש בדמויות אדם בפיסול, אך בתבליט ניתן היה.⁴¹ המתחרים נדרשו גם לקבוע מקום לכתובת מרכזית ולסמל. המתחרים נדרשו להציע שטחים לשמות, כאשר המידע על כל נופל כלל שם פרטי, שם משפחה, תאריך ומקום הנפילה. לגבי סידור השמות לא נקבעה הלכה פסוקה. אפשרות אחת הייתה רשימה כוללת. אפשרות אחרת הייתה חלוקה לקבוצות, כמו הבחנה בין לוחמים ואזרחים, או חלוקה לפי מקומות המגורים של המונצחים.

כמו כן הובהר במפרט כי באזור הצפוני והצפוני-מזרחי של השטח קיימת כוונה לבנות בעתיד בניין, "מעין מוזיאון לשחרור חיפה עם חדרי זיכרון להגנה, מפעליה ומבצעייה".⁴² המבנה אמור היה לכלול גם חדר זיכרון עם נר תמיד "אשר יוכל לשמש מקום להתייחדות למשפחות הנופלים בימי אבלם האינדיבידואליים".⁴³ המתחרים לא נדרשו לתכנן את הבניין, אלא להציע את מיקומו, מידותיו החיצוניות ואת קווי המתאר האדריכליים העיקריים שלו. כהנחיה נמסר שהמבנה לא אמור היה להתנשא על סביבתו, וזאת כדי שלא להסתיר את המראה של הים מהגן ואת מראה האנדרטה מהים.

התחרות הפומבית על הקמת מפעל ההנצחה במגרש הממשלתי שמול בניין העירייה ברחוב חסן שוקרי הוכרזה בראשית פברואר 1950.⁴⁴ בראש חבר השופטים עמד האדריכל אריה שרון. לתחרות הוגשו 21 תוכניות. נימוקי חבר השופטים פורסמו באפריל 1950. בתחרות זכתה תוכניתו של האדריכל יהודה אונגר מחיפה. היא קיבלה את מרב הנקודות בשל אופי הכיכר האזרחית שהוצעה בה ובשל השילוב האדריכלי המוצלח בין המצבה ובין המוזיאון: "המצבה מהווה יחידה ארכיטקטונית מושלמת עם בית הנכבא... המצבה תיראה גם מן הים וגם מן הכרמל".⁴⁵ בפרס השני זכתה תוכניתם של האדריכל שמואל רוזוב ושל בנו, ארי רוזוב. לדעת השופטים, המצבה שהציעו השניים "נותנת ביטוי פלסטי עז למגמת הנושא, ויש בה ציור יפה של הקישוטים ובוודאי הייתה מדברת אל לב בני חיפה הכובשים יותר מכל מצבה מוצעת אחרת".⁴⁶ לדעת השופטים חסרונה העיקרי היה שילוב מוצלח פחות בין המרכיבים השונים של האתר. תוכנית אחרת שזכתה בפרס השני הייתה תוכניתם של הסטודנטים מהטכניון נחום זולוטוב וישראל לויט, והיא צוינה לשבח בזכות "[ה]שילוב [ה]יפה של רחבה וגינה; צירוף טבעי של המשטחים שלפני המצבה ובית הנכבא; איתור נכון של המצבה בקצה הגבעה".⁴⁷ שתי ההצעות שנקנו היו של האדריכל אשר חירם, מתכנן בתי הקברות הצבאיים בישראל, ושל יוסף קלרוויין, שתכנן, בין השאר, את המצבה על קבר הרצל ואת בניין הכנסת.

למרות שנבחרה התוכנית לביצוע, הקמת מצבת הזיכרון לא התממשה. בניגוד לציפיות של עיריית חיפה, הממשלה מיאנה להעניק את השטח כולו לעירייה, אלא ביקשה להקים בחלקו העליון, הפונה לבית העירייה, בניין או בניינים ציבוריים. בשלב מסוים אף נקבע כי רק חלק קטן מהשטח יימסר לעירייה לצורך הקמת האנדרטה.⁴⁸ הוויכוחים עם פקידים במשרדי הממשלה עוררו תרעומת אצל המופקדים על מפעל ההנצחה בעיריית חיפה.⁴⁹ הם ראו בכך הפרה של ההבנה, שלדעתם הושגה כבר במרס 1949, בעת שביקשו היתר להנחת אבן הפינה. לטענתם, "המטרה הקדושה אשר למענה מיועד המגרש מחייבת שהחלק העליון מהמגרש יוקדש כולו לגן ציבורי ומצבת הזיכרון... הכרחי שחזית המגרש הפונה לבית העירייה תישאר חופשית מכל בניין למען

לא יוסתר המראה לצד הים והמראה מהים למצבה ולבניין העירייה...⁵⁰ כפי שידעו המופקדים על מפעל ההנצחה, המדובר היה באי־הבנה, כי בפועל העירייה לא קיבלה "הבטחה מוחלטת" מהאוצר בנוגע לייעוד השטח למצבת זיכרון אלא הסכמה לערוך את טקס הנחת אבן הפינה למצבת הזיכרון והסכמה עקרונית להקמתה של מצבת זיכרון בשטח.⁵¹

הסיבה לעיכוב במימוש מפעל ההנצחה העירוני לא הייתה ידועה לציבור שהניח כי מדובר היה בהזנחה ובהתרשלות של העירייה במילוי החובה הקדושה לזכר הנופלים. כבר בדצמבר 1949 מחה המפקד הצבאי של מחוז חיפה על מצבו של האתר: "תשומת לבי הופנתה לכך כי הכיכר מול בניין העירייה, שהוקדשה להקמת מצבה לזכר חללי חיפה, משמשת עתה כמקום החסנה לכל מיני חומרי בניין וביוב. לאחר שאבן הפינה למצבה זו נורתה ביום השנה לשחרור חיפה בטקס פומבי, נראה לי שימוש חילוני זה כעין חילול הקודש".⁵² באוגוסט 1950 האיץ מזכיר העירייה במהנדס העיר: "ברצוני להסב את תשומת לבך כי הוועד הציבורי לארגון ההורים השכולים לוחצים עליי בנידון זה. נראה לי שהעניין באמת לוקח זמן רב, בעוד שערים ומועצות אחרות כבר הקימו את המצבות שלהן".⁵³

ההתייחסות למתרחש ביישובים אחרים בנושא מצבות זיכרון מלמדת עד כמה הנצחת הנופלים נתפסה כמבחן של מחויבות פטריוטית. ביום העצמאות תש"י (21 באפריל 1950) הוסר הלוח מעל מצבת הזיכרון לנופלים ברחובות.⁵⁴ בה בעת הוקמו מצבות זיכרון לנופלים באזור חיפה־רבתי. בראשית ספטמבר 1949 נורתה אבן הפינה למצבת זיכרון לזכר בני קריית חיים (שסופחה לחיפה ב־1950) שנפלו במלחמת העצמאות. ב־1950 הוקמה בנשר הסמוכה לחיפה אנדרטה לזכר הנופלים בני המקום.⁵⁵ במקביל ליוזמה של העירייה להקים מפעל הנצחה עירוני ועל רקע כישלון מיזם ההנצחה העירוני יצאו אל הפועל יוזמות בעלות אופי מקומי. בספטמבר 1949, במקביל להקמת יד הזיכרון בקריית חיים, הוצב בבת גלים לוח זיכרון לזכר בני השכונה שנפלו על הגנתה ובמלחמת השחרור.⁵⁶ ההנצחה נעשתה במסגרת ציון חצי יובל להקמתה של השכונה. ועד שכונת נווה שאנן בחיפה הקים מצבת זיכרון לחללי מלחמת השחרור. העירייה הביעה נכונות להשתתף בפרויקט ומהנדס העיר אף הציע בישיבת מועצת העירייה להקציב סך של 2,000 לירות לשם השלמת בניין הגן (גן הבנים) ונטיעתו.⁵⁷ טקס גילוי עמוד הזיכרון נערך ב־9 באוקטובר 1950 בהשתתפות הורים שכולים, נציגי ציבור ויחידה צבאית.⁵⁸ את עמוד הזיכרון העשוי מאבני גזית עיצב האדריכל רובינשטיין. לרגל יום העצמאות תשי"א נחנכה בבית הספר הריאלי מצבת זיכרון לזכר הנופלים במלחמת העצמאות.⁵⁹

ג'ו דוידסון, דגם האנדרטה לזכר הנופלים במלחמת העצמאות בחיפה, ארכיון העיר חיפה

לאחר שנבחר לראשות העירייה, נעשה אבא חושי כתובת לתלונות של תושבים על העיכוב המתמשך בהקמת מצבת הזיכרון העירונית שהתוכנית שלה נקבעה באפריל 1950: "מה בנוגע לאנדרטה האומללה שמול בית העירייה?"⁶⁰ אלה שהיה להם עניין ישיר בהנצחה פנו לראש העיר החדש בטרוניה "על ההזנחה הפוגעת שבה מטפלת עיריית חיפה זה שנים בהקמת יד לכובשי חיפה"⁶¹. נציגי משפחות חללי חיפה אף ביקשו-תבעו בייאושן לבנות אנדרטה נפרדת לזכר החללים שנפלו בעת המערכה על חיפה.⁶²

באפריל 1952, לאחר מאמץ שנמשך כשלוש שנים, נתנה הממשלה את אישורה לשימוש בשטח שהובטח. לכאורה נפתחה הדרך להקמת מפעל ההנצחה, אלא שעתה, עם קבלת השטח, התברר כי אין תוכנית מוסכמת לבנייה. בעת שנבחר לראשות העירייה היו לאבא חושי היסוסים בנוגע למימוש מפעל ההנצחה הצנוע שעליו הוחלט ב־1950, ולצורך בדיקת חלופות יצר קשר עם הפסל נתן רפפורט, שעיצב את האנדרטאות בנגבה וביד מרדכי.⁶³ באוקטובר 1951 פגש אבא חושי את הפסל האמריקני-יהודי ג'ו דוידסון, שהתפרסם בפיסול דמויותיהם של אנשי ציבור. דוידסון ביקר בישראל פעמיים,

באפריל ובאוקטובר 1951, כדי לפסל את ראשו של בן-גוריון.⁶⁴ בפגישה עם אבא חושי הוא הציג מתווה למצבת זיכרון לחיפה. ראש העירייה התלהב מהרעיון וביקש מהאמן להציע תוכנית מפורטת "למצבת זיכרון גדולה ונאה למלחמת השחרור".⁶⁵ הוא שלח את התוכניות לדוידסון שחזר לחו"ל, וציין כי "הוא מצפה לזמן בו נתראה כדי יחד לחלום ונפעל לביצוע החלום".⁶⁶ אלא שזמן קצר לאחר שחזר לחו"ל נפטר דוידסון. לפני מותו הוא יצר קשר עם הפסל משה ציפר ועם האדריכל הירושלמי אברהם (רודולף) טרוסטלר, שהתבקש לעבד את רעיונותיו לכלל תוכנית אדריכלית.

כפי שדיווח אבא חושי בישיבת מועצת העירייה, דוידסון הציע תוכנית "מאוד מושכת את הלב, אורייגנלית ומעניינת".⁶⁷ להקים מגדל ענק בגובה 60-70 מ' בחתך של מגן דוד, שקירותיו בנויים ממסגרת פלדה ובטון ומצופים באבן. על שטח 12 הקירות יהיו תבליטים המתארים את תולדות ההגנה, תוכניות אוניות המעפילים ושמות בני חיפה שנפלו בקרב. המונומנט נועד להיות גבוה כך שאפשר יהיה להשקיף מראשו על חיפה-רבת: שבע מעליות תסענה מבקרים לקומות העליונות של האנדרטה. בין השאר הוצע להציב שם שישה לפידים, או מנורה, ואפילו, כראוי לעיר נמל, מגדלור. הצעתו של דוידסון הלהיבה את דמיונו של אבא חושי: לדבריו, הרעיון היה "אורייגנלי, חורג מהשגרה ועלול להיות דבר מונומנטלי, וראויים אלה ששחררו את העיר ולוחמי ההעפלה שנציב להם מצבת זיכרון נאה וראויה לשמה".

בדיון הקצר שהתנהל במועצה בעקבות דבריו של אבא חושי התברר כי הדעות היו חלוקות. לעומת מי שהתלהב מההצעה לבנות "דבר גדול ואימפוזנטי" היה מי שהטיל ספק בהתאמתו של האובליסק המונומנטלי לאתר שבו הוא אמור היה להיבנות: "פתאום מתוך הדבר הזה שיש לו מידות מסוימות יבלוט דבר בגובה 60-70 מ', מחוץ לכל קנה מידה".⁶⁸ חברי המועצה היו מודעים לכך שהייתה תוכנית להקמת מצבת זיכרון שהתקבלה בהליך מסודר. ההחלטה הייתה להפנות את הנושא לוועדת מומחים שתגיש את חוות דעתה למועצה.

מאחר שנערכה תחרות פומבית ונקבעה התוכנית הזוכה, חייבו כללי הנוהל התקין והנוהג המקובל לממש תוכנית זו. לאחר ישיבת מועצת העירייה בה הציג אבא חושי את רעיונותיו של דוידסון דרש יהודה אונגר, שזכה בתחרות לתכנון מצבת הזיכרון, מהאדריכל ראובן טרוסטלר, שהתמנה לעבד את הסקיצה של דוידסון, לחדול מכך.⁶⁹ על פי טרוסטלר, הדגם שיצר היה של האנדרטה שתחליף את זו שתכנן אונגר.⁷⁰ על פי ראש העירייה, תפקידה של הוועדה שמינה לאחר ישיבת המועצה בה הציג את תוכניתו של דוידסון "יהיה למצוא את השילוב המתאים בין תוכניתו של מר דוידסון ו"ל ותוכניתו של מר אונגר אשר זכתה בהתחרות".⁷¹ חברי הוועדה כללו את נציגי

יד לבנים, עסקני העירייה, האדריכל אונגר, נציג אגודת המהנדסים והאדריכלים ובאי הכוח של אלמנתו של ג'ו דוידסון. בישיבה הראשונה של הוועדה מסר אונגר כי הבטיח לראש העירייה לשתף פעולה עם באי כוח האלמנה כדי למצוא דרך "להכנסת רעיון דוידסון לתוכנית הכללית",⁷² אך לא זכה לשיתוף פעולה כזה מצדו. נציגת האלמנה בישיבה קבעה באופן החלטי כי "האדריכל של המונומנט של דוידסון חייב להיות מר טרוסטלר".⁷³ הפער בין העמדות לא היה ניתן לגישור. בהמשך הדיון התברר כי דעתם של המשתתפים האחרים לא הייתה נוחה מהמצב שנוצר. ביקורת נמתחה על בחירתה של תוכנית "באופן פרטיזני", ללא דיון מסודר, על ידי אדריכל שלא נבחר למלאכה זאת, ומתוך התעלמות מהתוכנית שנבחרה. ביקורת אחרת הייתה על הרעיון להציב מגדל בגודל המוצע במקום שנבחר למצבת הזיכרון: "גם אילו היה עומד רק המגדל על המגרש לא היה מספיק מקום".⁷⁴

נציגי הציבור בוועדה היו מודעים לבעייתיות הכרוכה בהחלפת תוכנית אדריכלית באחרת, ללא הליך מסודר וללא דיון בהתאמתה למקום שנועד לה ובהשפעה שיש לכך על תפקודה כמצבת זיכרון. הם גם היו מודעים להתלהבות של ראש העירייה מהתוכנית של דוידסון ולשאיפתו המוצהרת שהוועדה תמצא פתרון של פשרה. הקושי בפניו ניצבו חברי הוועדה בא לידי ביטוי ברור בהחלטה לזמן את חברי חבר השופטים בתחרות הפומבית להקמת מצבת הזיכרון שנערכה ב־1950 כדי שיחוו את דעתם המקצועית. להחלטה זו הייתה משמעות ברורה: קשה היה להניח שהשופטים שבחרו את התוכנית הזוכה יסמכו ידיהם על תוכנית שהייתה שונה בתכלית מזו שנבחרה על ידם. ואמנם חברי הוועדה הביעו התנגדות חריפה להצעה של דוידסון. לדעתם, המבנה המונומנטלי לא התאים כלל לאתר שבו היה אמור להיבנות. האדריכל יוחנן רטנר גרס שהרעיון להציב אובליסק במקום המוצע לא היה מוצלח, מה גם שמדובר היה באובליסק בעל מבנה מורכב. לטעמו מדובר ברעיון שלא הבשיל לכלל תוכנית בת־ביצוע וכי לאנדרטה המוצעת לא היה "כל קשר הגיוני עם הסביבה. כמו רהיטים בחדר בלתי מסודר עומדים פה אובייקטים שונים ומפוזרים".⁷⁵ אריה שרון קבע שהאנדרטה המוצעת יוצרת "רושם מנופח מדי, והוא מנוגד לא רק לפרופורציה אסתטית אלא גם לפרופורציה אנושית בכלל".⁷⁶ הרעיון להעביר את התוכנית של דוידסון למקום אחר נדחתה. הסיכום של הוועדה היה חד־משמעי: "הדעה הכללית לגבי הקמת האנדרטה שהוצעה על ידי דוידסון במגרש שמול העירייה תוך השילוב של שתי התוכניות היא שלילית".⁷⁷

חוות הדעת השלילית של הוועדה סתמה את הגולל על שאיפתו של אבא חושי להקים בעירו מפעל הנצחה בממדים שלא נודעו עד כה בישראל, וזאת לתפארת העיר והעירייה שעמד בראשה. אלא שהורדת תוכניתו של דוידסון מסדר היום של ההנצחה

בין שתי ערים: הנצחת מלחמת העצמאות בחיפה ובתל אביב

תכנית גן הזיכרון, חיפה, ארכיון העיר חיפה

העירונית גם סתמה את הגולל על הקמת מצבת זיכרון בכלל. בניגוד למה שניתן היה אולי לצפות לו, גם התוכנית שזכתה בפרס בתחרות הפומבית ב-1950 לא נתפסה עוד כאופציה שיש לממשה. הלחץ הציבורי להקמת האנדרטה התבטא בפניות לראש העירייה לקדם את מפעל ההנצחה שהעירייה הייתה מחויבת לו. אך כפי שהתברר, בציבור שררה עדיין אי-בהירות בנוגע לשאלה למי מיועדת מצבת הזיכרון העירונית. בפנייה לראש העירייה מחו ותיקי גדוד 22 על "ההזנחה הפוגעת שבה מטפלת עיריית חיפה זה שנים בהקמת יד לכובשי חיפה"; מצבת הארעי - "חבית זפת עם תורן" - ניצבה בלב מגרש ששימש כמחסן ולחנייה.⁷⁸ ותיקי גדוד 22 ציינו כי בעכו כבר נקרא רחוב ראשי על שם גדוד 22. הם הביעו את רצונם לציין את מלאת חמש שנים לשחרור חיפה באמצעות עלייה לרגל ליד הזיכרון שתוקם לזכר חללי הגדוד. בנוסף לפניות של בעלי עניין בהנצחה, לוח השנה הלאומי היה גורם בעל חשיבות. ביום העצמאות החמישי (תשי"ג-1953) אמורה הייתה חיפה לעמוד במרכז החגיגות: המצעד הצבאי, האירוע המרכזי של החג הלאומי, אמור היה להיערך בשנה זו, לראשונה,

בחיפה. היעדר אנדרטה עירונית – להבדיל מאבן הפינה המוזנחת בכיכר ששימשה לאירועים ציבוריים – היה בגדר פגם שיש לתקנו, והתקרבות תאריך היעד דרשה החלטה. הפתרון שנמצא היה פשרה מעשית באופייה: נטיעת גן זיכרון באתר והקדשתו לזכר הנופלים. הגן הציבורי, כזכור, היה חלק ממפעל ההנצחה המקורי שאושר כבר באפריל 1950. אלא שהפתרון היה רחוק הן מהתוכנית המקורית ובוודאי מהרעיונות הגרנדיוזיים שהפעילו את אבא חושי. לטענתו, "לאחר שיקול דעת רציני הגענו לידי מסקנה לנטוע גן זיכרון נאה במקום מצבת אבן שגרתית – ועובדה תוכנית מתאימה שהוצאה לפועל במשך ארבעה וחצי חודשים".⁷⁹ בהתייחסו למכשולים ולכשלים שניצבו בדרך הגשמת מפעל ההנצחה בחיפה, כתב ראובן בן-צבי במעריב בלשון של רמיזה ובנימה של ביקורת, "עמל רב הושקע עד ששוכנעו הנוגעים בדבר כי נאה ויאה מקום זה להצבת זיכרון לגיבורי חיפה שנפלו במלחמת השחרור במקומות שונים בארץ".⁸⁰ הגן, ששטחו היה 18 דונם, היה נטוע בדשא ופרחים. ההנצחה באה לידי ביטוי בחלוקתו ל-12 אזורים שהנציחו את השתתפותם של בני חיפה במלחמת העצמאות. על אבני זיכרון נחקקו כתובות הקדשה: "משחררי חיפה", "מלווי שיירות", "שביל ההגנה", "שביל הנגב", "כובשי הגליל". במרכז הגן נבנתה בִּרְכָה שנקראה 'בִּרְכַת גִּדּוּד 22', על שם הגדוד של חטיבת כרמלי שנטל חלק בקרבות על שחרור חיפה. טקס פתיחת הגן נערך לאחר חג השבועות. את הטקס כיבדו בנוכחותם הרמטכ"ל לשעבר, יגאל ידין, וראש העירייה, אבא חושי. בנאומו אמר אבא חושי:

זכרם של בנינו שנפלו ילבלב ויפרח בעצים של גן הזיכרון, וילדי חיפה, אשר יבואו לשחק בו, ואזרחי העיר ואורחיה, יחיו בזיכרונם את בני חיפה אשר נפלו על תקומת ישראל.⁸¹

לאחר ביקור שערך בחיפה בקיץ 1953 בירך ראש המחלקה להנצחת החייל במשרד הביטחון את אבא חושי על מפעל ההנצחה העירוני: "גן הניצחון" (כך!) שניטע בחיפה:

גן זה הוא אחד המפעלים היפים שנעשו לעת עתה בארץ, וזכה כבודו, כי מבין הערים הגדולות בארץ – חיפה היא הראשונה אשר התחילה בצורה נאה בהנצחת זכר בנינו-גיבורינו.⁸²

לא לכולם ברור היה למה ולמי מוקדש מפעל ההנצחה העירוני. ראש המחלקה להנצחת החייל התייחס לגן כאל "גן הניצחון", בהוסיפו נופך נוסף של משמעות לגן ששמו

בין שתי ערים: הנצחת מלחמת העצמאות בחיפה ובתל אביב

הרשמי היה 'גן הזיכרון'. בקיץ 1953 התלונן חבר מועצה כי קיבל מכתב מאגודת שרידי כפר עציון שהתלוננו שלא מצאו בגן "אבן לזכר כפר עציון וקורבנותיו המרובים".⁸³ הוא טען בתוקף כי "לא ייתכן" שעיריית חיפה שהציבה אבני זיכרון למלחמת השחרור פסחה על כפר עציון. בתשובתו הסביר ראש העירייה כי:

גן הזיכרון הוקם להנצחת שמם של אנשי חיפה. אבני הזיכרון בגן מציינות את כל אותם המקומות והיחידות בהם לחמו בני חיפה או השתתפו בקרבות.⁸⁴

אלא שבניגוד למשתמע מדבריו של ראש העירייה, שמותיהם של בני חיפה שנפלו בחזיתות השונות של מלחמת העצמאות לא הונצחו בגן הזיכרון העירוני. ב־1992 נחנך גשר חדש שנבנה במקביל לגשר הגיבורים. הגשר הוקדש לזכר גדוד 22 שנלחם על שחרור וחיפה ובחזיתות אחרות של מלחמת העצמאות. ביוזמת ועד ותיקי הגדוד נחנכה ב־1998 לצד הגשר אנדרטה הכוללת שני מרכיבים. האחד הוא לוח אבן מוארך שנושא את שם הגשר: 'גשר גדוד 22'. מתחת חקוק ההסבר ההיסטורי על הקרב שהתרחש במקום ערב פסח תש"ח. לצד לוח האבן ניצב עמוד אבן שבסיסו קובייה מאבן לבנה. על העמוד חקוקים שמות הנופלים, ובראש העמוד הכתובת שהקדישה את גשר הגיבורים

לזכר הלוחמים
שנתנו חייהם
על שחרור חיפה
ערב פסח תש"ח
בהגנת העיר ומבואותיה
ובהבטחת התחבורה
ממנה ואליה
ועל עצמאות ישראל

בניגוד למקובל, שמות הנופלים אינם מסודרים בסדר אלפביתי, כך שהחיפוש אחר שם מסוים מחייב קריאת שמות נוספים של חברים לנשק עד שנוצר מגע עין עם השם המבוקש.

תל אביב-יפו

לאחר חגיגות יום העצמאות הראשון במאי 1949 דנה מועצת עיריית תל אביב באופני הנצחת בני העיר שנפלו במלחמת העצמאות.⁸⁵ ראש העירייה ישראל רוקח ציין כי הורים שכולים פנו אליו בבקשה להציב יד לכובשי יפו. הוא הציע לנטוע לזכר הנופלים עצים לאורך שדרות חסן בק (כך!), עץ לכל נופל. הרעיון לתת לכל עץ שם של נופל בוצע שבועות ספורים קודם לכן בחורשת הזיכרון לזכר חללי גוש דן בתל השומר. בנוסף הציע להקים יד וזכרון בגן רחב ידיים שיינטע באבו כביה, היא "החזית השנייה של העיר", כפי שקבע רוקח. נציגי סיעות הפועלים פירשו את הצעתו של רוקח כניסיון להכניס גוון פוליטי להנצחה באמצעות הדגשת חלקם של חללי האצ"ל שנפלו בקרב לכיבוש יפו. הצעתם הייתה להקים אנדרטה לזכר כל בני תל אביב שנפלו בחזיתות השונות של מלחמת העצמאות. המועצה קיבלה את שתי ההצעות: בניית גלעד מרכזי לזכר בני תל אביב שנפלו במערכה ונטיעת חורשות זיכרון.

בכ' בתמוז תש"ט, הוא יום השנה למותו של הרצל, ניטעה במנשיה, ליד מסגד חסן בק, חורשת עצי אורן לזכר "כובשי יפו ומגיני תל אביב" שנפלו בגזרה זו.⁸⁶ הייתה זו ההנצחה הראשונה בתחומי תל אביב לבני העיר שנפלו במלחמת העצמאות. ברמה הממלכתית צוין היום כ"יום הצבא" במסגרת אירועי יום הצבא הוענק עיטור גיבור ישראל לשנים עשר לוחמים והועלה זכר הנופלים במלחמת העצמאות. ברמה העירונית, נטיעת החורשה במנשיה הייתה ביטוי של הוקרה מצד העירייה לחללי הקרב על מנשיה ויפו בתש"ח. במהלך הטקס נטעו המשפחות השכולות 41 עצי אורן, עץ לכל נופל. ארגון ההגנה סירב למסור את שמות חבריו שנפלו בגזרה זו, ומשום כך ניטעו העצים בחורשה לזכר חללי האצ"ל בלבד.

בנאומו הדגיש ראש העירייה ישראל רוקח את גבורתם של "עשרות הצעירים עזי הנפש" שהביאו לכניעת יפו לתל אביב.⁸⁷ עיריית תל אביב ביקשה למנוע את צביעתו של האירוע בצבע פוליטי מובהק. נציגי האצ"ל ומנהיגי תנועת החרות לא הוזמנו לנאום, ומזכיר העירייה לא התיר לפלוגת בית"ר לעלות על מגרש הנטיעות. את דבר המשפחות השכולות הביא מהנדס העיר משה רויטמן (עמיעז), שבנו מננה בין החללים שהונצחו בחורשה. בדברי ההספד שנשא ביטא רויטמן את תחושתן הקשה של המשפחות השכולות על היעדר נציגי הצבא מהטקס: "רוצים לטשטש את ערך הקורבן הגדול של ילדינו שנפלו למען ת"א וביטחונה".⁸⁸ לטענתו, "אפילו אם המערכה על יפו הייתה מערכת נפל, יש לכבד את זכרם של הנופלים".⁸⁹ מאוחר יותר פנו נציגי לוחמי האצ"ל לועדת השמות העירונית בבקשה לקרוא לחורשה בשם 'חורשת גיבורי האצ"ל', בנימוק

ש"למעשה ניטע כל עץ בחורשה זו לזכר אחד הגיבורים".⁹⁰ הצעה אחרת הייתה להציב בחורשה "מצבת זיכרון לזכר כובשי יפו".⁹¹ רוקח התנגד להצעה זו בטענה שאין זה ראוי להציב לוח זיכרון "לזכרם של חלק בלבד" מהנופלים בעיר.⁹² נטיעת החורשה במנשיה לזכר חללי האצ"ל הייתה ההנצחה העירונית הראשונה של מלחמת העצמאות בתל אביב. ביום העצמאות תשי"א (1951) ניטע באבו כביר שבדרום העיר 'יער המגינים'. התוכנית הייתה לנטוע 40,000 עצים על שטח של 330 דונם.⁹³ בטקס רב-משתתפים נכחו ראש העירייה, חברי המועצה, נציגי הצבא והמשטרה, המשפחות השכולות וארגון יד לבנים. משה מייזלס כתב במעריב:

מפעל נאה עשתה עיריית תל אביב, כשבחרה במקום זה להנצחת זכרם, גבורתם ותהילתם [של המגינים], ולא במגילות ולא באנדרטאות, אלא בגלי עדים חיים, בעצים צומחים – כמוהם, לו הייתה שוחקת להם השעה.⁹⁴

כמו ביישובים אחרים, על סדר היום של ההנצחה העירונית הייתה גם הקמת אנדרטה עירונית לזכר בני תל אביב שנפלו בחזיתות השונות במלחמת העצמאות. העניין של ההורים השכולים בהקמת מצבת הזיכרון המרכזית בא לידי ביטוי בהחלטה של האספה הכללית של ארגון יד לבנים שנערכה בינואר 1950 שקראה לעיריית תל אביב להקים מצבת זיכרון לבני תל אביב שנפלו במלחמת העצמאות "במקום מרכזי בעיר (רצוי כיכר מלכי ישראל)".⁹⁵

בישיבה חגיגית של מועצת עיריית תל אביב-יפו שנערכה ב-9 במאי 1951, ערב יום העצמאות תשי"א, הוכרז על תחרות בין אמנים להקמת שלוש אנדרטאות שינציחו "את זכרם של בני תל אביב ומגיניה הקדושים".⁹⁶ בנובמבר 1951 פורסמה ההכרזה של עיריית תל אביב-יפו בשיתוף אגודת המהנדסים והאדריכלים על תחרות לעיצוב האנדרטאות. שלא כמו ביישובים אחרים, המשתתפים בתחרות לא נדרשו להתחשב באיסורים של המסורת היהודית, ובתנאי התחרות נכתב במפורש ש"מוותר להציע אנדרטאות בצורת פסלים".⁹⁷ בניגוד לערים אחרות, שם הוקמה אנדרטה מרכזית אחת, עיריית תל אביב אימצה דגם ביזורי של הנצחה שכלל שלוש אנדרטאות נפרדות מבחינת הסיפור שסיפרו והמיקום שנקבע להן. היה זה פתרון של פשרה שנועד לרצות את בעלי העניין השונים בקידום מפעלי הנצחה עירונית לזכר החללים ולהקהות את המתחים הפוליטיים שנלוו לכך.

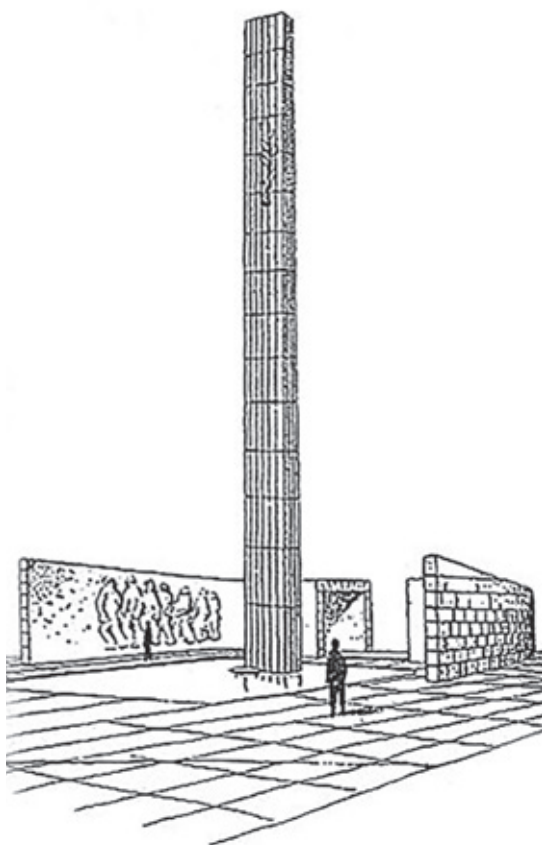
האנדרטה המרכזית נועדה להיבנות בכיכר מלכי ישראל, וכפי שנקבע כבר ב-1949, היא נועדה להנציח את זכר כל בני תל אביב שנפלו בחזיתות מלחמת העצמאות.

האנדרטה השנייה, שנועדה להיבנות במנשיה, "תוקם על גבולות תל אביב-יפו ותהיה מוקדשת לזכר החללים שנפלו במלחמתנו עם יפו וכיבושה". הנוסח לא התייחס במפורש לחללי האצ"ל, אך היה ברור כי לכך הכוונה. אנדרטה זאת הייתה מענה לבקשת ותיקי האצ"ל להקים לוח זיכרון "לזכר כובשי יפו, בחורשה שניטעה לזכרם, מול מסגד חסן-בק".⁹⁸ האנדרטה השלישית נועדה להיבנות בחלק הגבוה של גן העצמאות המשקיף אל הים לזכר הטייסים שנפלו בהגנה על תל אביב, אהרן דוד שפרינצק ומתתיהו סוקניק, שמטוסם נפל לים בעת שיצאו ב-4 ביוני 1948 להפציץ ספינות מצריות שתקפו את תל אביב.

האנדרטה המרכזית הייתה קשורה קשר ישיר לתכנונה של כיכר מלכי ישראל. ב-1947 נערכה בתל אביב תחרות בנוגע לעיצובה האדריכלי של כיכר העירייה העתידה להבנות, כאשר מבנה העירייה החדש יועד להיבנות בצדה הצפוני של הכיכר.⁹⁹ הכוונה הייתה שהכיכר, שמידותיה נקבעו ל-250 מ' x 150 מ', תשמש כמרכז האזרחי של העיר. בהכרזה נקבע כי האנדרטה בכיכר מלכי ישראל "מוקדשת לזכר כל בני תל אביב אשר נפלו במלחמה".¹⁰⁰ למשתתפים בתחרות להקמת האנדרטה הוז נאמר כי על פי דרישת ההורים השכולים "רצוי לקבוע חדר או תא זיכרון, בו אפשר יהיה לציין את שמות החללים", וכי יש לדאוג למקום עבור נר תמיד. תוצאות התחרות פורסמו בישיבה חגיגית של עיריית תל אביב ערב יום העצמאות תשי"ב.¹⁰¹ חבר השופטים החליט שלא להעניק פרס ראשון לשום הצעה מעשרים ושבע ההצעות לאנדרטה המרכזית בכיכר מלכי ישראל, כדי ש"לא לחייב את העירייה לבצע עבודה איזו שהיא מתוך ההצעות שהוגשו". בפרס השני זכו שתי הצעות: הצעתם של האדריכלים אברהם יסקי ושמעון פובזנר וזו של האדריכלים דוד בסט, יהודה הוכמן וישראל אושניקר.

מהערות השופטים ניתן להסיק כי ההצעה של בסט, הוכמן ואושניקר הייתה מבוססת על הרעיון של שתי זרועות הלוטפות עמוד מרכזי. השופטים סברו כי הרעיון מוצלח, אך צורת הברכה, מקומו וצורתו של העמוד המרכזי לא היה משכנעים.¹⁰² כמו כן הסתייגו משילובו של העמוד בשטח הכיכר. ההצעה של יסקי ושל פובזנר כללה שלושה מרכיבים: אובליסק, קיר תבליטים וחדר זיכרון או אולם זיכרון. ועדת השיפוט קבעה כי "התכנון הכללי של הכיכר מעניין, אולם מקום וצורת תא הזיכרון אינו נראה כמוצלח. הקיר עם התבליטים לאורך הברכה יפה".¹⁰³ אף שלא ניתן לה פרס ראשון קבע חבר השופטים שהצעת יסקי ופובזנר היא "בסיס לדיונים ובתנאי שיוכנסו בה שינויים".¹⁰⁴ הם המליצו להפריד בין החלק הפיסולי לזה האדריכלי וקבעו כי "צורת האובליסק ואופן העמדתו אינם רצויים ויש למצוא פתרון פיסולי עם פסל. יש לעצב מחדש את חדר הזיכרון".

בין שתי ערים: הנצחת מלחמת העצמאות בחיפה ובתל אביב

אברהם יסקי ושמעון פובזנר, הצעה לאנדרטה לזכר חללי תל אביב בכיכר מלכי ישראל, ידיעות עיריית תל אביב-יפו

ביולי 1953 פנה ראש העיר חיים לבנון אל האדריכלים יסקי ופובזנר בבקשה להכין "תוכניות מתוקנות" להצעתם לאנדרטה בכיכר מלכי ישראל, וזאת בהתאם להערות חבר השופטים.¹⁰⁵ בפועל התבקשו האדריכלים לתכנן את הכיכר ואת האנדרטה כמכלול אדריכלי. בדצמבר נדונה ההצעה המתוקנת שהגישו.¹⁰⁶ על פי הצעה זו תוכננה האנדרטה בצורת קיר שאורכו 80 מ' וגובהו 2 מ', ושעליו תחריט "המסמל את תקומת ישראל", וליד הקיר תוכנן להציב אובליסק בגובה 22 מ'. סמוך לאנדרטה אמור היה להיבנות חדר זיכרון ועל קירותיו עתידים היו להיחקק שמות הנופלים. בשלב זה הייתה התפיסה התכנונית ש"כל הכיכר תותאם סביב האנדרטה". אך חודשים ספורים אחר כך השתנתה הגישה התכנונית ונקבע שיוחלט על "הצורה הנאותה" של ההנצחה לאחר שתתוכנן הכיכר.¹⁰⁷ פירוש הדבר היה שהקמת האנדרטה המרכזית לזכר בני תל אביב הייתה בשלב זה בעדיפות שנייה; העדיפות הראשונה ניתנה לתכנון האדריכלי

של הכיכר, שיועדה להיות כאמור הכיכר המרכזית של העיר. בפועל הקמת האנדרטה נעצרה, ובשנות השישים ירדה מסדר היום של ההנצחה העירונית. ב־1975 הושלמה בכיכר מלכי ישראל בנייתה של האנדרטה לשואה ולתקומה שעיצב יגאל תומרקין.

ביום הזיכרון לחללי מערכות ישראל בשנת תשי"ז (1957) נערכו טקסי הסרת הלוט מעל שתי האנדרטאות האחרות שהוכרו על הקמתן ב־1951.¹⁰⁸ שתי האנדרטאות הנציחו כל אחת פרק מוגדר בסיפור המלחמה. הן נבנו בגנים ציבוריים שלשמותיהם הייתה משמעות פטריוטית שמהדהדת בבירור עם האנדרטאות שנבנו בגן. האנדרטה לטייסים הוקמה בגן העצמאות, שנחנך ב־1950. האנדרטה לחללי המערכה על יפו הוקמה בגן הכובשים, בקצה הדרומי של רחוב הכובשים (לשעבר: רחוב מאה שערים), שנחנך בל"ג בעומר תשי"ז (19 במאי 1957), שבועות ספורים לאחר הסרת הלוט מעל האנדרטה הניצבת בקצהו הדרום-מערבי של הגן. שני הגנים עוצבו על ידי אברהם קרוון, הגנן הראשי של עיריית תל אביב.

בפרס הראשון בתחרות לעיצובה של מצבת הזיכרון לזכר החללים במערכה לכיבוש יפו זכו הפסל מיכאל קארה ובנו, האדריכל חיים קארה. לדברי השופטים:

האנדרטה נותנת ביטוי יפה למטרת ההתחרות ולהשתלשלות מאורעות היסטוריים שקרו בחלק זה של העיר. הפתרון הפיסולי מוצלח ויפה, הפרופורציות מתאימות. המקום שנקבע לשמות נראה כמתאים. אולם יש חולשה מסוימת באופן העמדת האנדרטה, אך הדבר ניתן לשינוי מבלי לשנות את האנדרטה עצמה. צורת ומקום נר התמיד חייבים ליטוש.¹⁰⁹

בטקס הסרת הלוט מעל האנדרטה נכחו נציגי הצבא ומשפחות שכולות, חברי כנסת של תנועת החרות ולוחמי האצ"ל.¹¹⁰ התבליט שעל חזית מבנה האבן מתאר שלושה לוחמים לאחר הקרב; הכתובת "מנשרים קלו מאריות גברו", הלקוחה מקינת דוד על שאול ויהונתן, מספקת הקשר תרבותי-היסטורי לגבורת הלוחמים. האנדרטה בגן הכובשים לא פירטה את שמותיהם של "מגיני תל אביב וכובשי יפו" שלהם היא מוקדשת על פי הכתובת בגב האנדרטה. זהותם הארגונית של המונצחים סומנה בסמלי ארגון ההגנה וסמל האצ"ל שהופיעו לצד סמלי המדינה והעיר מעל הכתובת שבגב האנדרטה. העמדת סמלי שני הארגונים זה לצד זה יצרה מצג של שוויון בין ההגנה לבין האצ"ל ומנעה את זיהוי האנדרטה כאנדרטה לחללי האצ"ל בלבד.

לאחר המהפך הפוליטי של 1977 הוכרו חללי האצ"ל והלח"י כחללי מערכות ישראל.

אנדרטה לזכר מגיני תל אביב וכובשי יפו, גן הכובשים, תל אביב-יפו. צילום: כפיר סיון

ב־15 במאי 1983, הוא יום השנה לתום המנדט הבריטי בארץ ישראל, נחנך מוזיאון האצ"ל בתש"ח ('בית גידי') שנבנה על חורבות אחד מהמבנים האחרונים שנותרו ממנשיה.¹¹¹ הבניין, שיועד לשמש כ"גלעד לכיבוש יפו", נתרם למטרה זו על ידי מנהל מקרקעי ישראל ועיריית תל אביב-יפו.¹¹² הוא נועד לשמש כאתר הנצחה ללוחמי האצ"ל שנפלו במערכה ובמוזיאון שמתעד ומספר את סיפור הקרב, ונקרא על שמו של עמיתי פייגלין ('גידי'), מפקד פעולת האצ"ל שנספה בתאונת דרכים. בטקס חנוכת מוזיאון האצ"ל בתש"ח נכח ראש הממשלה מנחם בגין, אז בשלהי הקריירה הפוליטית שלו. בהבדל מהאנדרטה העירונית שנחנכה בגן הכובשים הסמוך ב־1957, מוזיאון האצ"ל בתש"ח הוקדש לסיפורו של האצ"ל במערכה על כיבוש יפו מנקודת המבט הבלעדית של האצ"ל, ללא צורך באיזון העדין בין האצ"ל וההגנה שבא לידי ביטוי בהקדשה הכללית ל"מגיני תל אביב וכובשי יפו" המיוצגים על ידי סמלי ההגנה והאצ"ל.

בתחרות לעיצובה של האנדרטה לזכר הטייסים בגן העצמאות לא חולק פרס ראשון, הפרס השני ניתן לשתי הצעות: להצעה של האדריכלים לאופולד גרשטל ואוסוולד גרינספן, ולהצעה של האדריכל אבא אלחנני והסופר והאמן בנימין תמוז. השופטים כתבו על ההצעה של גרשטל וגרינספן לפסל בצורת נשר פצוע על חומה:

הצורה הארכיטקטונית מעניינת. הרעיון ברור. הפיסול משתלב יפה עם גושי האנדרטה, בעלת מונומנטליות מספקת. אולם פרטי הפיסול לא משכנעים למדי. כן לא נראית כמוצלחת ההצעה להארה מלאכותית.¹¹⁵

השופטים כתבו על ההצעה של תמוז ואלחנני – עמוד ועליו ציפור הפורשת כנפיה במעוף לכיוון הים – כי "הרעיון מעניין ואופן ההעמדה ראוי לשבח. לעומת זאת ספק אם הקומפוזיציה נותנת ביטוי למהות התחרות".¹¹⁴

ההחלטה הייתה לבקש משני הזוכים בפרס השני לשפר את הצעותיהם ולבחור ביניהן. ההצעה שנבחרה הייתה ההצעה המשופרת של תמוז ואלחנני.¹¹⁵ האנדרטה נבנתה על קצה המצוק המשקיף אל הים. על בסיס מעוגל מאבן חול ניצב עמוד בטון בגובה 9 מ' שבראשו פסל עשוי פלדת אל-חלד בדמות ציפור הפורשת כנפיה לכיוון הים. משקל הציפור הוא כרבע טון, מוטת הכנפיים היא 6.5 מ'.¹¹⁶ בטקס גילוי האנדרטה ערב יום העצמאות תשי"ז נאמו מפקד חיל האוויר, ויוסף שפרינצק, יו"ר הכנסת ואביו של אהרן דוד שפרינצק. כשנה לאחר שהוסר הלוט מעל האנדרטה כתב אורי קיסרי:

זוהי אנדרטה נפלאה, דמות מדובבת, צובטת, מסעירה ומרגיעה, פרחי שמש צהובים לרגלי הרחבה, הבנויה אבן כורכר, משרים תפילה למילים העשויות בזלת גלילית: "לזכר הטייסים שנפלו בהגנתם על תל אביב". זה הכול, במלל. אלא שהפאתוס שוכן לא במלל אלא בצורות.¹¹⁷

ביולי 1971 נחנכה בתל אביב-יפו אנדרטה נוספת לזכר הטייסים. האנדרטה נבנתה ברמת הטייסים, שכונה קטנה בדרום-מזרח העיר, התחומה בין דרך הטייסים, דרך השלום ורחוב עודד המפריד בין השכונה לבין רמת חן שברמת גן. בתי השכונה נבנו בשנות החמישים. שמה של השכונה נגזר ממיקומה לצד דרך הטייסים. היוזמה להקים את האנדרטה הייתה של חניכי שכבת גולן, תלמידי י"א, בקן תנועת הנוער העובד והלומד בשכונה.¹¹⁸ הרקע היה שביתת מורי בתי הספר התיכוניים בשלהי 1970. עבור החניכים, הקמת האנדרטה הייתה פעילות חינוכית. האנדרטה הייתה בצורת אובליסק קטום, בצבע לבן, ובחזיתו, הפונה לרחוב עודד, שלט ההקדשה. בראש האובליסק הוצב מדחף של מטוס, ומשני צדיו – כנפי מטוס בצבע לבן. הכתובת בחזית האנדרטה הקדישה אותה:

בין שתי ערים: הנצחת מלחמת העצמאות בחיפה ובתל אביב

אנדרטה לזכר הטייסים אהרן דוד שפרינצק ומתתיהו סוקניק,
גן העצמאות, תל אביב-יפו, תיק אנדרטה, היחידה להנצחת החייל

לזכר הטייסים שנפלו
על הגנת תל אביב
במלחמת השחרור
מודי אלון
מתתיהו סוקניק
אהרן דוד שפרינצק

החניכים תכננו את האנדרטה, יצקו את הבטון, דאגו להשיג את המדחף והכנפיים מבית הספר הולץ של רשת עמל. הם גם ארגנו את טקס הסרת הלוח שנערך ב-8 ביולי 1971. בטקס השתתפו בני המשפחות השכולות. בתו של מודי אלון הסירה את הלוח. את האירוע השכונתי כיבדו בנוכחותם דמויות מפתח בהיררכיה של הממלכה שהייתה להם זיקה למפלגת העבודה: יושב ראש הכנסת ראובן ברקת, מזכ"ל ההסתדרות, יצחק בן-אהרון, ומזכ"ל מפלגת העבודה, ישראל ישעיהו, יו"ר הכנסת לעתיד. באירוע לא נכחו נציגי עיריית תל אביב-יפו ומשרד הביטחון. על המגרש הסמוך לאנדרטה נערכו טקסי יום הזיכרון לנופלים. בעקבות מכירת השטח שעליו נבנתה האנדרטה ליום פרטי, העתיקה העירייה ביולי 2022 את האנדרטה לגן ציבורי בלב שכונת רמת הטייסים, בכניסה לבית הספר 'צבי שפירא'.

ימי זיכרון

חיפה

המערכה הצבאית הקצרה בחיפה והניצחון החד-משמעי סיפקו בסיס היסטורי חד וברור ליום זיכרון שבמסגרתו יסופר מדי שנה מחדש סיפור הגבורה וההקרבה המקומי. ארגונו של יום הזיכרון בחיפה היה מתפקידיה הברורים של ועדת ההנצחה העירונית. השאלה האם יש צורך לקיים יום זיכרון שכזה לא עלתה כלל לדיון, והדבר מלמד על כך כי הנושא נתפס כברור מאליו: "יש להכין משהו ליום השנה לשחרור חיפה", נטען כבר בישיבה הראשונה של ועדת ההנצחה שהתכנסה בפברואר 1949.¹¹⁹ מבחינת חברי הוועדה מדובר היה באירוע בעל חשיבות יוצאת דופן, דבר שחייב את הכללתו במסגרת לוח השנה של ימי זיכרון וחג. גורם אחר שמילא תפקיד חשוב בקביעת יום הזיכרון היו המשפחות השכולות: הן פנו לוועדת ההנצחה בבקשה לארגן עלייה לרגל לבית הקברות ביום י"ג בניסן, יום השנה לקרב. הוועדה נענתה לבקשת המשפחות השכולות.¹²⁰

לאירועים לציון יום השנה למערכה על חיפה היו שני שושבינים: האחד הייתה העירייה, שביקשה לחוג ביום זה את יום השנה לשחרור חיפה באירוע עירוני שבמרכזו אזכרת הנופלים; השני היה הצבא, שביקש לחוג ביום זה את יום חזית א', היא חזית הצפון, באירוע צבאי. המגמות השונות באו לידי ביטוי בשעת הדיון על התו המיוחד לאותו היום: ועדת ההנצחה התנגדה להצעת הצבא כי על התו יודפס "יום חזית א'". הצבא קבע את חגיגות 'יום החזית' ליום שישי, ה-15 באפריל 1949. הוועדה העירונית להנצחת הנופלים החליטה כי האזכרה לנופלים תיערך ביום השנה לשחרור חיפה, יום שלישי, י"ג בניסן (12 באפריל 1949). בשלב התכנון הראשוני מדובר היה

ברצף של ארבעה ימים של אירועים, מיום שלישי ה-12 באפריל, עד יום שישי, ה-15 באפריל. אך בגלל קדושת השבת החליט הצבא להעביר את אירועי יום החזית ליום שלישי, ה-19 באפריל.¹²¹ ועדת ההנצחה החליטה, לעומת זאת, לערוך את טקסי האזכרה ביום השנה, ב-12 באפריל. חברי הוועדה דנו בשאלה האם לקיים את טקס הנחת אבן הפינה לאנדרטה העירונית ביום האזכרה או ביום החזית, שאמור היה להיות מצוין שבוע מאוחר יותר. כמה מחברי הוועדה הציעו כי יש לקיים את טקס הנחת אבן הפינה ביום החזית. אחרים טענו כי יש לקיים את הטקס במהלך יום האזכרה. כפי שטען חבר הוועדה, "לדעתי יש להפריד בין אבל ושמחה ולכן מוטב שיום י"ג בניסן יוקדש לאזכרה ולהנחת אבן הפינה שתתקיים ברוב רושם". כפי שנמסר לחברי הוועדה, ההורים השכולים היו "בעד ההפרדה": להם הייתה חשובה האזכרה ביום השנה לנפילת הבנים, והחגיגות עניינו אותם פחות.¹²²

ועדת ההנצחה העירונית החליטה כי טקס הנחת אבן הפינה ייערך ביום האזכרה, י"ג בניסן. כמו כן החליטה הוועדה כי במקביל יוסר הלוחט מעל ששת לוחות הזיכרון שהוחלט לקבוע בעיר לציון נקודות מפתח של הלחימה בעיר. אירועי יום השנה למערכה בי"ג בניסן נפתחו בטקס הנחת אבן הפינה למצבת הזיכרון העתידה להיבנות על המגרש מול בניין העירייה.¹²³ במקביל נערכו טקסי גילוי לוחות הזיכרון שנקבעו בחלקי העיר השונים. לאחר מכן נערכה האזכרה בבית העלמין. בשעת האזכרה הוכרז על שבתון בעיר.

מטרתו המוצהרת של 'יום החזית' הייתה "להנציח את המערכה על שחרור חיפה ולהתייחד עם זכר הקורבנות שנפלו במערכה זו ולשתף את הציבור העברי בחיפה בכל אותן החוויות הקשורות ביום היות חיפה עיר עברית, חופשייה מאויב".¹²⁴ בשלב הארגון גם נקבע כי מכיוון ויום החזית היה סמוך ליום העצמאות, האירועים שייערכו במסגרת יום השחרור יהיו בעלי "אופי יותר עממי במגמה לאחד את שני המועדים יחד".¹²⁵ יום החזית שארגן הצבא היה חגיגת הניצחון במלחמה: סיסמת היום הייתה "משחרור חיפה עד כיבוש הגליל". צפירת אוניות וירי תותחים הכריזו על פתיחת אירועי חג השחרור בערבו של יום; לאחר מכן נערכה תהלוכת לפידים של הגדנ"ע ובאתר בו הונחה אבן הפינה למצבת הזיכרון הודלק נר זיכרון.¹²⁶ האירועים ביום שלמחרת היו בעל אופי צבאי מובהק. במסדר הצבאי שנערך בקריית אליהו השתתפו כ-3,000 חיילים. לאחר האזכרה לנופלים נשאו דברים האלוף משה כרמל, מפקד חזית הצפון, והרמטכ"ל יעקב דורי. המצעד הצבאי – "רב-רושם" על פי הארץ, "מרהיב" על פי דבר – צעד דרך רחוב אלנבי, שדרות הכרמל, רחוב הגפן, רחוב הנביאים ורחוב הרצל במשך כשעה וחצי.¹²⁷ רבבות צופים צפו במצעד שכלל גם כלי רכב משוריינים ומטוסים שחגו ממעל. בימת

הכבוד ניצבה ליד בית הקרנות. אירועי יום חג שחרור חיפה היו דגם לתבנית הטקסטית של יום העצמאות הראשון שצוין שבועות ספורים מאוחר יותר ברחבי המדינה. בדיונים שקדמו ליום שחרור חיפה תש"ט לא נדונה השאלה אם אכן יש כוונה להפוך את יום הזיכרון למסורת. היווצרותה של מסורת כזו הייתה תוצאה של היוזמה של אלה שעניינם בזיכרון היה ישיר – ההורים השכולים והלוחמים. בשנת 1950 פנו ההורים השכולים בבקשה ש"העירייה, יחד עם הממשלה, הצבא וב"כ ההורים השכולים יערכו אזכרה לנופלים מבני חיפה במלח"ש ביום השנה השני לכיבוש חיפה".¹²⁸ ראש העירייה שבתי לוי המליץ להיענות לבקשתם, ובכך נקבע כי בעיקרו של דבר יהיה זה יום זיכרון לנופלים במערכה. הוועדה להנצחת זכר חללי חיפה קיימה ישיבה בהשתתפות ההורים השכולים. המלצת הוועדה הייתה שלקראת יום השנה יתפרסם בעיר כרוז לזכר בני חיפה שנפלו במלחמת העצמאות. ביום הזיכרון תיערך אזכרה בבית הכנסת המרכזי בהדר הכרמל, ויוכרוז על ביטול מלאכה והפסקת התנועה בעיר.¹²⁹ מועצת העירייה קיבלה את ההמלצה, ובנוסף ביקשה לבדוק את האפשרות לקרוא רחוב בשם 'יד לבנים'.¹³⁰ בשנת 1951, תחת הנהגתו של אבא חושי, הוכרז היום כ'יום הבנים'. בהצהרה רשמית מטעם העירייה נקבע כי "ביום זה יעלו אזרחי חיפה רבתי את זכרם של בני חיפה אשר הקריבו את חייהם הרעננים למען שחרורה של העיר, אשר נפלו בגבורה עילאית בקרבות השונים לגאולת המולדת כולה".¹³¹ במרכז אירועי יום הזיכרון באותה שנה עמדו שתי אזכרות: בבית העלמין בשעה 11 לפנה"צ, ובבית הכנסת המרכזי בשעה 7 בערב. עם התחלת האזכרה בבית הקברות הוכרזה דומייה של שתי דקות בעיר כולה.¹³² בשנת 1954 קוצרה הדומייה לדקה אחת בלבד.¹³³

ההתייחדות והאזכרה היו לעיקרו ולמהותו של יום הזיכרון בעיר, ועצרת הזיכרון והעלייה לקברות הנופלים ביום השנה לנפילתם הפכו למסורת עירונית של עלייה לקברי הנופלים על ידי משפחות שכולות ומוקירי זכר הנופלים, ביניהם חברים לנשק. בשנת 1957 אורגנו האזכרות בבית הקברות ובבית הכנסת המרכזי על ידי ארגון יד לבנים; בשנת 1958, היא שנת העשור למדינת ישראל, חלה עליית-מה בתהודה שלה זכה יום הזיכרון, ואת האזכרה לרגל עשור למערכה על העיר כיבדו בנוכחותם גם נציגי העירייה ומערכת הביטחון; בשנת 1959 נכחו באזכרה בבית הקברות רק המשפחות השכולות.¹³⁴ במרס 1960 פנו נציגי ההורים השכולים לראש עיריית חיפה בבקשה שהעירייה תיקח תחת חסותה את הפקת אירועי יום הזיכרון "לילדינו הקדושים בכבוד וברוח המתאים לעירנו חיפה".¹³⁵ הנימוק היה כי חלק מההורים השכולים נפטרו, "ואנו מזדקנים, ואין ביטחון שנוכל להמשיך לאורך ימים עם המסורת היקרה לנו מאוד". בשנות השישים המוקדמות נעשה ניסיון ליצור מסורת של שילוב ותיקי ארגון ההגנה בעיר באירועי

בין שתי ערים: הנצחת מלחמת העצמאות בחיפה ובתל אביב

עיריית חיפה

עם פרוס יום שחרור חיפה נעלה על זכרוננו בהערצה ויקר את דמותם הקורנת והאצילה של בני חיפה היקרים אשר נסלו בגבורה ובסהרה על שחרור העיר.

יום זה קובע תאריך היסטורי גדול בתולדות העיר, כי מסמל הוא את מאבק הגבורה הנהדר של משחררי העיר ומהווה מפנה מחיי שעבוד לחיי קוממיות ועצמאות.

מאז שחרור העיר מעול זרים נפתחו שערי נמלנו לרוחה בפני מאות אלפי אחים עולים, מספר תושבי עירנו הוכפל ונפתחו יופקים נרחבים להתפתחות העיר ובנינה בממדים גדולים בקצב מזורז.

בשעה 11 לפנה"צ כיום י"ג בניסן תשי"א (19.4.51) תערך בבית העלמין

אזכרה לקדושינו-גבורינו

מיד להתחלת האזכרה תקום בכל רחבי חיפה רכתי

דומיה של שתי דקות

בהן תפסק העבודה בחרושת, במסחר, במשרדים ובכל מקומות העבודה, ותעצר לגמרי התנועה ברחובות – תנועת כלי-הרכב והולכי רגל כאחד. האות להתחלת הדומיה יינתן על-ידי צפירה ממושכת מטעם הג"א והאניות שבנמל.

הנני מוצא לחובה לפניו אליכם בבקשה נמרצת לקיים בהקפדה יתרה את מצוות הדומיה של 2 דקות.

בו ביום תערכנה 2 אזכרות:

בבית העלמין בשעה 11 לפנה"צ

(אסטרובוסים להסעת ההורים השכולים יחנו כמנשר התניית הצבאי ברח' מוכאליס)

ובבית הכנסת המרכזי.

רח' הגלעד, בשעה 7 בערב, בהשתתפות נציגי העיריה, הממשלה, הרכנות הראשית וארגון ההורים השכולים.

הצבור החיפוני מוזמן להשתתף בהמוניו באזכרות האלה.

אני אמונה כי בקשתי זו תיענה: ראויים משחררי חיפה הגבורים שנתחד בהוקרה עם זכרם הנערץ.

אבא חושי

כ"ט אדר ב' תשי"א
6. 4. 1951.

ראש העיריה

מודעה עירונית על יום הבנים תשי"א, חיפה, ארכיון העיר חיפה

יום השנה לשחרור חיפה. ב-1963, במלאת 15 שנים לציון שחרור חיפה, נערך כנס של חברי ההגנה.¹³⁶ בערב הניחו חברי ההגנה זרים במוקדים שונים באתרי קרב: בית הנג'אדה, בניין סולל בונה ובפינת הרחובות אלנבי ושיבת ציון. שנה אחר כך ותיקי ההגנה התאספו ברחבת בית ההגנה לשם הנפת הדגלים, וקבוצת בני נוער עמדה דום לזכר החללים.¹³⁷ בשעות הערב הודלקו לפידים בשלושת אתרי הקרב שבהם הונחו זרים שנה קודם לכן.

יום שחרור חיפה הפך כבר בשנה השנייה לקיומו ליום זיכרון עירוני לנופלים במערכה, אם כי המשיך להיקרא לעתים 'יום שחרור חיפה' גם בשנים מאוחרות יותר. הפאר וההדר של חגיגות תש"ט לא חזרו עוד, אך יש להביא בחשבון כי שנת תש"ט הייתה יוצאת דופן: היא התאפיינה בגודש טקסי, שנבע ישירות מהתלהבות הפטריוטית ששטפה את הארץ לאחר הקמת המדינה והניצחון הצבאי במלחמה. לטווח ארוך נגזר דינו של יום שחרור חיפה לדעוך, דבר שנבע ממיקומו בלוח השנה הישראלי. העובדה שיום זה חל בצמוד לחג הפסח יכולה הייתה להעניק ליום החג המקומי משמעויות סמליות נוספות אך בפועל הוא נמצא בצל של חג החרות שהיה יסוד מוסד של המסורת היהודית. בה בעת עלתה חשיבותו של יום הזיכרון הכללי לנופלים, שנקבע ב-1951 ל'ד' באייר. קביעת יום הזיכרון הכללי לכלל הנופלים במלחמת העצמאות (מאוחר יותר: במערכות ישראל) העלתה את השאלה, עד כמה נחוץ יום הזיכרון המקומי, שהקדים אותו בשלושה שבועות בלבד. בשנת 1952 כתב בעניין זה הממונה על מחוז חיפה במשרד הפנים לאבא חושי: "נראה לי כי אזכרת קדושי יום שחרור חיפה צריך היה לקיים ביום הזיכרון הכללי שנקבע ליום ד' באייר תשי"ב"¹⁵⁸. במרוצת השנים פחתה חשיבותו היחסית של יום השנה לשחרור חיפה בליטורגיה העירונית. מודעות עירונית על לוחות המודעות המשיכו להכריז על טקסי אזכרה לנופלים, אך עבור הציבור הרחב, יום הזיכרון הממלכתי לנופלים שצוין בד' באייר בלע את הסיפור המקומי של שחרור חיפה בסיפור הלאומי של מלחמת השחרור, היא מלחמת הקוממיות.

תל אביב-יפו

בניגוד לחיפה, בתל אביב לא נקבע יום זיכרון עירוני לבני העיר שנפלו במלחמת העצמאות. קביעת יום השחרור בחיפה כיום זיכרון עירוני הייתה לפרנסי העיר עניין ברור מאליו. בתל אביב, לעומת זאת, שאלת ציון כיבוש יפו ביום זיכרון מיוחד לא הייתה על סדר היום של הממסדים העירוניים והממשלתיים. בתדרוך לקראת חג העצמאות הראשון (תש"ט) הסביר סא"ל מיכאל בן-גל, איש ההגנה ומפקד חטיבת קריית במלחמת העצמאות, כי יום הכיבוש של יפו הערבית היה התאריך בו עזבו הבריטים את העיר והכוחות היהודיים נכנסו אליה, דהיינו, ה' באייר.¹⁵⁹ לטענתו, היות ואותו יום נקבע כיום העצמאות של מדינת ישראל, ממילא ציון יום העצמאות כולל גם את יום כיבוש יפו.

יפו הערבית נכנעה באופן רשמי לנציגי ההגנה בג' אייר תש"ח, ה-13 במאי 1948, אך לא הדיוק בתאריך ההיסטורי עמד במרכז הדיון בהיסטוריה. שאלת תיארוך יום שחרור יפו בלוח השנה הלאומי והעירוני הייתה טעונה פוליטית: גרסת האצ"ל לעומת גרסת

ההגנה. כותרת הידיעה בעיתון חרות על ההחלטה שלא לציין את יום שחרורה של יפו הבהירה כי "על שנכבשה ע"י אצ"ל לא זכתה יפו ליום כיבוש משלה" – וזאת בניגוד לחגיגות יום השחרור בחיפה ובצפת ששוחזרו על ידי ההגנה והפלמ"ח, בהתאמה. מבחינת האצ"ל, יום שחרור או כיבוש יפו צריך היה להיות מצוין בחול המועד פסח, וזכרון לקרב של האצ"ל על יפו.

ימים ספורים לפני יום העצמאות הראשון שצוין במאי 1949 נערך במשרדי תנועת החרות בתל אביב טקס חגיגי בו העניקו מנהיגי האצ"ל תעודות כבוד למשפחות חללי הקרב על יפו "ולזכר הגיבורים מבין חללי האצ"ל שנפלו בזמן שחרור תל אביב".¹⁴⁰ את הצמדת הטקס לאירועי יום העצמאות הראשון הממשמש ובא יש להבין כתגובה מקדימה להיעדרם של חללי האצ"ל והלח"י מטקסי הזיכרון הרשמיים לנופלים שעתידים היו להיערך במסגרת חגיגות יום העצמאות, ביטוי לאי ההכרה בחללי המחתרות על ידי מוסדות המדינה. אך עיגון הזיכרון ההיסטורי של תנועת החרות בחג הפסח כסוג של יצירת מסורת תנועתית החל כבר בשנה הראשונה לעצמאות. בחול המועד פסח תש"ט התקיימה בבית הספר 'ביל"ו' תערוכה לזכר "מגיני תל אביב וכובשי יפו",¹⁴¹ נוסח שהיה מזוהה עם הכתובת שהופיעה מאוחר יותר על גב האנדרטה בגן הכובשים.

עיצוב גרסה תנועתית של תנועת החרות ליום שחרור יפו, שבמרכזו אזכרה לחללי אצ"ל שנפלו במערכה לכיבוש יפו, היה חלק מהמאבק על התודעה ההיסטורית. כהיבט של הפוליטיקה הסמלית שקידמה תנועת החרות, ציון שחרור יפו והנצחת חללי האצ"ל נועד לקבע ולהאדיר בזיכרון הלאומי את תפקידו המרכזי של הארגון הצבאי הלאומי בכיבוש יפו ובשחרור המולדת מהשלטון הבריטי. ביום השנה השני "לכיבוש יפו על ידי הארגון הצבאי הלאומי" (תש"י-1950) שצוין במוצאי שביעי של פסח נערכו שתי עצרות רבות־משתתפים, האחת ביפו, במפגש רחוב בוסטרוס (לעתיד: 'רחוב דוד רזיאל') עם כיכר השעון, השנייה בבית העם, בתל אביב. בנאומים שנשא מנחם בגין בשתי העצרות הוא בא חשבון היסטורי עם ארגון ההגנה והציג את התשובה של תנועת החרות לשתי שאלות יסוד: מי גירש את הבריטים, ומי כבש את יפו.¹⁴² הכותרת בחרות בישרה: "המוני ת"א ויפו מביעים הוקרתם על כיבוש יפו". שנה לאחר מכן, ב־1951 לא התקיימו עצרות עם ולא נישאו נאומים. ציון 'יום השחרור' הצטמצם לאזכרה בבית הקברות 'נחלת יצחק', שם נקברו הנופלים בקרב על יפו בהשתתפות המשפחות השכולות וותיקי האצ"ל ומנהיגיו.

ב־1952 לא נערכו אירועים ציבוריים מטעם ותיקי האצ"ל לציון יום כיבוש יפו. לעומת זאת, יום השנה החמישי לשחרור יפו שצוין בחול המועד פסח תשי"ג (1953) היה הפקה מושקעת של ברית חיילי האצ"ל. התוכנית ל"חגיגות חמש שנים לכיבוש יפו"

ברית חיילי הארגון הצבאי הלאומי

במלאת חמש שנים

לכבושה עול יפו

ייערכו: ביום הרביעי, א' דחול המועד פסח, 1.4.53:
בשעה 4.00 אחה"צ ליד חורשת הכובשים במנושה

מיפקד הכובשים

בהשתתפות יחידות הארגון הצבאי הלאומי אשר השתתפו בקרב ההיסטורי
בתום המסדר תצדנה היחידות במסלול הנצחון
אל ככר השעון ביפו

מקם גלוי לוח זכרון לנופלים
הלוח מוצב ע"י שליח

בשעה 5.00, בככר השעון (מול בית הסודר) ביפו תערך

עצרת-חג

דברי הערכה ישמיעו:

מ. בגין ת. לנדאו

מפקד הארגון הצבאי הלאומי
מפקד מחוז ת"א

הפזת: ב. שמיר

בתום הטקס ייערכו בככר רסודי עם לנוער ולעם.

חיילי הארגון הצבאי הלאומי נקראים להשתתף ביום חג נצחונם.

הועד המרכזי

מודעה על טקס זיכרון של האצ"ל בכיכר השעון ביפו לציון חמש שנים לקרב על יפו, ארכיון בית ז'בוטינסקי

כללה פעילויות טקסיות שנערכו זו אחר זו בשלושה אתרים בעלי משמעות היסטורית ביום הראשון של חול המועד של פסח.¹⁴³ לאחר אזכרה בבית הקברות 'נחלת יצחק', שם הונחו פרחים על קברות החללים, נערך "מפקד הכובשים" בחורשת הכובשים ליד מסגד חסן בק במנשיה. משם צעדו המשתתפים לכיכר השעון ביפו.¹⁴⁴ בלשון המליצית של חרות, היו אלה "כובשי יפו [ש]צועדים בשביל הניצחון".¹⁴⁵ בכיכר השעון נערכה עצרת עם המונית. שם נשאו מנחם בגין וחיים לנדאו נאומים ונערך טקס הסרת הלוט מלוח הזיכרון על מגדל השעון.

התבנית שהתגבשה הייתה של הפקת יום השנה לשחרור/כיבוש יפו כאירוע רב-משתתפים של תנועת החרות וותיקי האצ"ל מדי חמש שנים. בחול המועד פסח תשי"ח (8 באפריל 1958) – ב"עשור לכיבוש יפו" על-פי חרות,¹⁴⁶ "לציון חירות אצ"ל לפרוורי יפו לפני עשר שנים"¹⁴⁷ על פי דבר – הפיקה תנועת החרות אירוע רב-משתתפים בתל אביב-יפו. במרכז האירוע הייתה צעדת "דורות של לוחמים ומשחררים" ביניהם ותיקי האצ"ל, ניל"י והגדודים העבריים, ממקום ההתכנסות של הצועדים ברחבת הרברט סמואל, דרך רחוב אלנבי ורחוב אילת, לשדרות ירושלים ביפו. עשרות אלפי צופים עמדו לצד המסלול והריעו לצועדים.¹⁴⁸ האירוע היה הפגנת כוח פוליטית של תנועת החרות. בגין נשא שני נאומים, האחד ברחבת הרברט סמואל, השני, על כיבוש יפו על ידי האצ"ל, ביפו. תשי"ח הייתה שנת העשור לעצמאות ישראל, וצוינה בשורה של אירועים ממלכתיים, עירוניים ותנועתיים ברחבי הארץ ובצמוד לימי שנה בעלי משמעות בתולדות המאבק לעצמאות. לכינוס שהפיקה תנועת החרות נוסף נופך של הכרה ממסדית באמצעות נוכחותו של חיים לבנון, ראש עיריית תל אביב. כאורח כבוד של הכינוס, ישב לבנון לצד בגין על בימת הנואמים ברחבת הרברט סמואל. המסר העיקרי של נאומו של ראש העירייה היה הכרת תודה של העיר תל אביב-יפו לתרומת לוחמי האצ"ל לכיבוש יפו: "העיר תל אביב-יפו חייבת תודה לטובי בניה, אשר העזו, לחמו, ניצחו וכבשו את יפו".¹⁴⁹

במרס 1963 החלו ההכנות לציון "יום השנה ה-15 לכיבוש יפו".¹⁵⁰ יום הזיכרון צוין בב' חול המועד פסח תשכ"ג (11 באפריל 1963). אירועי יום הזיכרון נפתחו באזכרה לחללים בבית הקברות 'נחלת יצחק'. לאחר מכן נערך מסדר הלוחמים בבית הספר 'אליאנס' בנווה שלום ששימש כמפקדת כוחות האצ"ל בהתקפה על יפו. באירועים נכחו ראשי התנועה, נציגי חרות בהנהלת עיריית תל אביב-יפו, הלוחמים והמשפחות השכולות. בניגוד לקודמו, איש הציונים הכלליים, ראש העירייה מרדכי נמיר, איש מפא"י, לא נכח באירוע שהיה בעל אופי תנועתי במובהק. מנחם בגין נשא בנאומו דברי הלל ושבח על חלקו של האצ"ל בשחרור יפו. במרכז האירועים הייתה הסרת הלוט מעל לוחות זיכרון לחללי האצ"ל באתר הקרב.¹⁵¹ ב-1968, שנת העשרים למדינת ישראל, לא הופק אירוע זיכרון לציון שחרור יפו על ידי האצ"ל. בעת זו תנועת החרות הייתה שותפה לממשלה. זאת ועוד, אחרי מלחמת ששת הימים המשמעות של שחרור אזורי מולדת כהיבט של ניצחון בשדה הקרב התמקדה בשטחים החדשים שבשליטת ישראל, ובאופן מיוחד בשחרור ירושלים ואיחודה תחת שלטון ישראל.

שאלת קיומו של טקס אזכרה שנתי עלה על סדר היום של "הוועד לזכרם של לוחמי האצ"ל משחררי יפו" לאחר הקמת מוזיאון האצ"ל בתש"ח בגן צ'רלס קלור. ב-1985

צוין יום הזיכרון בשיתוף פעולה עם בית ספר ביפו. ב־1986 ביקש הוועד לשדרג את האירוע באמצעות גיבוש מתווה לקיומו של טקס זיכרון שנתי בחול המועד פסח בשיתוף פעולה עם עיריית תל אביב-יפו, בנימוק שמדובר היה ב"אזכרה לבני תל אביב שנפלו בהגנתה ובמערכה לשחרור יפו".¹⁵² מבחינת ותיקי האצ"ל, החידוש היה בכך שהטקס היה ממלכתי: לאחר המהפך של 1977 הוכרזו חללי האצ"ל כחללי מערכות ישראל: "לראשונה מאז [...] ייערך הטקס כממלכתי לכל החללים בקרב ומערכה זו אשר הוכרו כחללי צה"ל".¹⁵³ גם הגדרת החללים הורחבה; עצרת הזיכרון נועדה "לבני תל אביב והיישוב, אשר נפלו בקרב ובמערכה לשחרור יפו בתש"ח".¹⁵⁴

השאיפה הייתה שבעצרת הזיכרון שעמדה להיערך בחול המועד פסח 1986 לציון 38 שנים לקרב יהיו בין אורחי הכבוד הנשיא חיים הרצוג, ראש הממשלה שמעון פרס ושר החוץ וממלא מקום ראש הממשלה יצחק שמיר. בפועל עצרת הזיכרון הייתה צבועה בצבע תנועתי. נשיא המדינה וראש הממשלה נעדרו. אורחי הכבוד – ראש העירייה שלמה להט והשרים יצחק שמיר, משה ארנס, חיים קורפו ומשה קצב – היו מזוהים עם הצד הימני של המפה הפוליטית. העצרת נפתחה בהמנון האצ"ל, אך לא נישאו בה נאומים על ידי מנהיגי התנועה: ההכרה הממלכתית בחללי האצ"ל כחללי מערכות ישראל הקהתה את תחושת העלבון שאפיינה את עצרות הזיכרון שנערכו בשנות החמישים והשישים. עצרת הזיכרון לא הפכה למסורת. בשנה שלאחר מכן התנצל ראש העירייה שלא יוכל להשתתף באירוע.¹⁵⁵

לוחות זיכרון

חיפה

סיפורה של המערכה על חיפה נכתב גם באמצעות לוחות זיכרון, שנקבעו לקראת החגיגות לציון שנה לשחרור העיר. בגלל הקשר הענייני והתפקודי שבין האנדרטה ללוח הזיכרון, אין זה מפתיע כי הוועדה העירונית להנצחה עסקה בשאלת לוחות הזיכרון להנצחת אתרים מרכזיים במערכה על העיר, במקביל לדיונה בשאלת הקמת אתר ההנצחה והאנדרטה שבמרכזו. כבר בפברואר 1949 הושמעה הטענה כי יש להקים "מזכרת בכל מקום בעיר בו התחוללו קרבות, כגון בית הנג'אדה, כיכר חמרה, וכו'".¹⁵⁶ במרס 1949 קבע אחד מחברי הוועדה, ש"רצו לציין את מקומות הקרב בחיפה ע"י העמדת לוחות זיכרון משיש או מברונזה עם כתובת שיוסכם על ניסוחה".¹⁵⁷ ההצעה התקבלה, ואז פנתה הוועדה לעסוק בשתי שאלות מרכזיות: היכן יש להציב את לוחות הזיכרון, ומה יהיה כתוב עליהם. בהצעה המקורית נמנו שלושה אתרים מרכזיים של

בין שתי ערים: הנצחת מלחמת העצמאות בחיפה ובתל אביב

המערכה החיפאית: בית הנג'אדה, כיכר חמרה ובית חורי. האלוף משה כרמל, שלא היה חבר בוועדה, הציע להוסיף לרשימה את רחוב סטנטון ורחוב גאולה ולהשמיט את פינת הרחובות הגפן-שדרות הכרמל. הוועדה החליטה לקבוע לוחות זיכרון בששת המקומות.¹⁵⁸ מאוחר יותר התוסף עוד אתר, ואדי רושמייה. נקבע כי לוחות הזיכרון יהיו מברונזה.

תאריך היעד להצבת הלוחות היה י"ג בניסן תש"ט, יום השנה הראשון למערכה על חיפה. קרבתו של תאריך היעד האיצה את הליכי קביעת הטקסט של הלוחות. נקבע גם כי אם לא יהיו כל הלוחות מוכנים, יציבו ביום הזיכרון לוחות זמניים מבד או מדיקט במקום הלוחות החסרים, ויסירו את הלוח מעליהם.¹⁵⁹ הוועדה קבעה את הטקסט ל-7 לוחות זיכרון בניסוח הבא (כולל הכותרת):

על בניין קופת החולים ברחוב גאולה

לשחרור חיפה - תש"ח

בבית זה שכן מטה ההגנה

שניהל את פעולות הקרב

בעת המערכה הגדולה על חיפה

בימים י"ב-י"ג ניסן

ואדי רושמייה

לשחרור חיפה - תש"ח

לאשר נתנו נפשם

על קיום הקשר

בין העיר, המפרץ והעמקים

בסביבת בית חורי

לשחרור חיפה - תש"ח

מלחמת ההגנה במעלות הנביאים

הקרבות מבית לבית ברחוב דניאל והסביבה

סללו את הדרך ליום ההכרעה

בליל י"ג בניסן פרצו מכאן לוחמי ההגנה

אל העיר התחתית

לוח זיכרון בבית הנג'אדה לשעבר, רח' הגיבורים, חיפה, צילום: מעוז עזריהו

בית נג'אדה

לשחרור חיפה - תש"ח

בקרבות המכריעים בימים י"א-י"ג ניסן נכבש בית זה ע"י
מחלקה 7 מפלוגה א' גדוד כ"ב-חי"ש.
מוקפת כוחות אויב נלחמה המחלקה בגבורה
תחת אש קטלנית משך עשרים ואחת שעה.
7 מהלוחמים נפלו, 16 נפצעו, הנותרים המשיכו להילחם
עד שחרור העיר

ברחוב סטנטון

לשחרור חיפה - תש"ח

ביום י"ג ניסן בבוקר נפגשו במקום זה
שתי הזרועות של לוחמי ההגנה
שנעו מהדר הכרמל ומהעיר התחתית.
בשעה זו הוכרעה המערכה.

בין שתי ערים: הנצחת מלחמת העצמאות בחיפה ובתל אביב

בשדרות הכרמל

לשחרור חיפה – תש"ח

יד לתושב

שקיים את הקשר בין העיר העלית והתחתית

בימי סיכון ורציחות

כיכר חמרה

לשחרור חיפה – תש"ח

בכיכר זו היו נפגשים

בני שני העמים לשאת

בענייני מסחר ועבודה

בפרוץ המלחמה התקיף האויב מכאן

אזרחים ההולכים לתומם

בי"ג ניסן השתלטו לוחמי ההגנה על הכיכר

והניסו את האויב

הוועדה לא הייתה מרוצה מהטקסט של הלוח האחרון, והוחלט לוותר עליו. בלוחות הזיכרון הקבועים, שהוצגו מאוחר יותר, חלו שינויים לעומת הרשימה המקורית. למשל, הלוח שיועד לרחוב סטנטון הוצב בכיכר ההגנה.

תל אביב-יפו

לקיר הבניין ברחוב נדב פינת רחוב לח"י בשכונת התקווה צמוד לוח זיכרון צנוע עשוי משיש שמזכיר בצורתו מצבת קבר. לוח הזיכרון מוקדש לזכר שלושת חללי ההגנה שנפלו בראשית מלחמת העצמאות בהגנה על השכונות בית יעקב והתקווה. לא ידוע מתי הוצב לוח ההנצחה במקומו. גם לא ידוע מי הציב את הלוח. היעדר סמלים מזהים ופשטותו העיצובית מעידה שכנראה לא הייתה זו יוזמה רשמית של העירייה או של ארגון ההגנה, אלא יוזמה מקומית של מוקירי זכרם: תושבי השכונה, אולי המשפחות השכולות.

בחיפה הייתה הצבת לוחות זיכרון באתרי הקרבות במרכז העיר אמצעי הנצחה מועדף על ידי הרשות העירונית. בתל אביב, לעומת זאת, הצבת לוחות זיכרון לקרבות ולחללים באתרי הקרב שבאזורי הספר העירוני לא הייתה על סדר היום של מפעל ההנצחה שיזמה

וקידמה העירייה. לוח הזיכרון הצנוע בשכונת התקווה היה היחידי שהוקדש לאחר מלחמת העצמאות לזכר חברי ההגנה שנפלו בעיר. אך בעוד חברי ההגנה שנפלו בקרב לאחר כ"ט בנובמבר נכללו ברשימה הרשמית של הנופלים, חללי האצ"ל שנפלו בפסח תש"ח במנשיה לא הוכרו על ידי מדינת ישראל כחללי מלחמת העצמאות אלא רק לאחר המהפך של 1977. כביטוי של יוזמה תנועתית שהיה לה מסר פוליטי ברוך, לוחות הזיכרון שהוקדשו לחללי האצ"ל במהלך הקרב על יפו הוצבו על ידי ברית חיילי האצ"ל במטרה לספר בנוף העירוני את סיפור הקרבות על כיבוש יפו וההקרבה של לוחמי האצ"ל. בסיום "חגיגות חמש שנים לכיבוש יפו" של ותיקי האצ"ל בחול המועד פסח תשי"ג (1953) נערכה עצרת בכיכר השעון ביפו. לאחר הנאומים הוסר הלוח מעל לוח הזיכרון על מגדל השעון שהוקדש ללוחמי האצ"ל שנפלו במערכה לכיבוש יפו:

תהילת נצח
לחיילי הארגון הצבאי הלאומי
גיבורי האומה ומשחרריה
שנפלו בקרב ההיסטורי על כיבוש יפו
בדמם הושג הניצחון
חול המועד פסח תשי"ג
במלאות חמש שנים לכיבושה של יפו העיר

חשיבות לוח הזיכרון לא הייתה בטענה כי יפו נכבשה או שוחררה על ידי לוחמי האצ"ל, אלא בכך שהוקדש לזכר לוחמי האצ"ל שנפלו בקרב. אלא שהנוסח הלקוני, רווי הפאתוס, לא פירט את שמות הנופלים: ההתייחסות אליהם הייתה קבוצתית, ובמובן זה היו "גיבורים אלמונים", כנוסח המנון הלח"י.

השלב השני בהצבת לוחות זיכרון לחללי האצ"ל ש"נפלו חלל במערכה על שחרור יפו" יצא אל הפועל עשר שנים מאוחר יותר, במסגרת האירועים שנערכו בחול המועד פסח תשכ"ג לציון 15 שנים למערכה על יפו. מלכתחילה נקבע כי יוצבו שישה לוחות זיכרון באתרים בעלי משמעות היסטורית במערכה הצבאית שינציחו את שמות הנופלים. הלוח המרכזי, בגודל 110 ס"מ X 67 ס"מ, נועד להנציח את שמות כל הנופלים בקרבות לכיבוש יפו - 40 במספר - והוצב בפינת רחוב הכובשים ורחוב לוטם, במקום שנודע בטופוגרפיה של הקרב כ"סמטת הפריצה".¹⁶⁰ יתר לוחות הזיכרון, בגודל 35 ס"מ X 25 ס"מ, נועדו להנציח את שמות החללים במקום בו נפלו.¹⁶¹ הנקודות שהוחלט עליהן בנוסף ללוח הזיכרון המרכזי היו: רח' הולזל פינת רחוב הכובשים; רח' רבי אברהם

בין שתי ערים: הנצחת מלחמת העצמאות בחיפה ובתל אביב

מקאליסק פינת רח' וולוז'ין; רח' לוטם פינת רח' המרד; רח' הרצל 101; בניין בית הספר 'אליאנס'.

הנוסח האחד של כל לוחות הזיכרון כלל את הסיסמה "רק כך" בראש הלוח, ובין המילים סמל האצ"ל. החתימה האחידה מצד ימין למטה מיקמה את הזיכרון בזמן – "פסח תש"ח – פסח תשכ"ג" – והנציחה את הגוף המנציח: "ברית חיילי האצ"ל", על פי ההקדשה, הלוח המרכזי היה "זיכרון למפקדי הארגון הצבאי הלאומי וחייליו שנפלו חללים במערכה על שחרור יפו", ששמותיהם פורטו בהמשך. לאחר רשימת הנופלים בסודרה בשני טורים ועל פי היררכיה של דרגות, הופיעה הכתובת "תהילת נצח למשחררי האומה וגיבוריה". הביטוי "תהילת נצח" הופיע גם על לוח הזיכרון שהוצב על חזית מגדל השעון ביפו עשר שנים קודם לכן, אלא ששם הביטוי הופיע בראש לוח הזיכרון. לוח הזיכרון שנקבע בבית הספר 'אליאנס' היה יוצא דופן במובן זה שלא הנציח שמות של נופלים, אלא את משמעותו ההיסטורית של המבנה:

מבניין זה ניהלה המפקדה של כוחות
הארגון הצבאי הלאומי
את הקרב על שחרור יפו

לוחות הזיכרון האחרים הוקדשו כל אחד לנופלים במקום שם נפלו. הנוסח היה אחיד:

בעמדות בקרב ובהסתערות
על האויב נפלו הגיבורים:

ולאחר מכן רשימת הנופלים, מסודרים על פי הצורך בשני טורים ובסדר היררכי על פי דרגותיהם.

לוחות הזיכרון היו עשויים ברונזה. לוח הזיכרון המרכזי, שהנציח את שמות ארבעים החללים היה בעובי של 1.5 מ"מ. סמל האצ"ל היה בקוטר 15 ס"מ לערך. גוון הלוח – הרקע – היה כהה, בצבע אוקסיד, בעוד האותיות היו בצבע ברונזה. הלוחות האחרים היו בצבע ברונזה, בעוד האותיות היו בצבע אוקסיד.

הצבת לוחות הזיכרון של האצ"ל במנשיה ב־1963 שילבה את זיכרון הקרב ואת זכר הנופלים בנוף המקומי של הריסות ובניינים חרבים למחצה. הרס מנשיה החל בעת הקרבות, אך חלק הארי של ההרס התבצע לאחר הקרבות, בעקבות החלטת ראש העיר רוקח ומהנדס העיר בן סירה למחוק את מנשיה מהנוף המקומי. במחצית השנייה של

לוח זיכרון המקורי לזכר לוחמי האצ"ל, רחוב המרד 77, תל אביב-יפו, צילום: הניה מליכסון

1948 התבצעה פעולת הרס שיטתית בשכונה, אך מפאת חוסר תקציב לא הסתיימה מלאכת ההריסה. יש מן האירוניה בכך שב־1963, כאשר ברית חיילי האצ"ל קבעה את לוחות הזיכרון לפעולות האצ"ל בתש"ח במנשיה, החליטה העירייה להשלים את פינוי השכונה מתושביה ולהרוס את המבנים שנותרו. המלאכה בוצעה בשלהי שנות ה־60 וראשית שנות ה־70. פעולת ההרס שינתה את הנוף המקומי: בניינים, אפילו אם היו חרבים למחצה, נעלמו, ורשת הרחובות נמחקה מהמפה.

בהיעדר תיעוד, ניתן לשחזר באופן חלקי בלבד את גורלם הפרטני של השלטים שהוצבו בפסח 1963 בנוף השכונה שנגזר דינה להיעלם מהנוף ולהימחק מהמפה. בעיקרו של דבר היו שלטים שנעלמו, והיו כאלו שהוחלפו באחרים שהוצבו באתר המקורי או באתר אחר, שנבחר לצורך זה. יש מקום לשער כי קיומם של לוחות זיכרון על קירות בניינים חרבים למחצה השהה את תהליך הריסת מבנים אלה. לוח הזיכרון המרכזי לחללי האצ"ל נעלם מהנוף המקומי עם הריסת המבנה בפינת רחוב הכובשים ורחוב לוטם, שחדל להתקיים ונמחק מהמפה העירונית. אין תיעוד בנוגע לתאריך הריסת המבנה והיעלמות לוח הזיכרון שנקבע עליו. החלופה שהוחלט עליה הייתה

בין שתי ערים: הנצחת מלחמת העצמאות בחיפה ובתל אביב

הקמת אנדרטה לזכר חללי האצ"ל ליד מוזיאון האצ"ל בתש"ח ('בית גידי') שנחנך במנשיה ב-1983. הקמת האנדרטה במקום זה הייתה מתבקשת: המוזיאון נועד לספר את סיפור המערכה על יפו בתש"ח. ביולי 1983 סיכם מרדכי ציפורי, שעמד בראש ברית חיילי האצ"ל, עם ראש העירייה להט על הקמת האנדרטה. על פי הסיכום, ברית חיילי האצ"ל בנתה את האנדרטה בתיאום עם מוסדות העירייה, בעוד תחזוקתה תהיה באחריות העירייה.¹⁶²

בעיקרו של דבר האנדרטה הייתה בצורת לוח זיכרון מעוצב עשוי מאבן. הטקסט שעל האנדרטה לא היה העתק של הטקסט שהופיע על לוח הזיכרון שהוצב ב-1963 לזכר חללי האצ"ל. סמל האצ"ל למעלה הכריז על השייכות הארגונית של רשימת החללים. הכיתוב היה רווי פאתוס:

חייהם - מלחמה	מותם גבורה
קורבנם קדושה	זכרם - נצח

בניגוד לרשימה המקורית, שמות החללים על האנדרטה החדשה סודרו על פי האלפבית, וללא התייחסות להיררכיה של דרגות.

במקומות אחרים לוחות הזיכרון שהחליפו את המקוריים היו שלטי המחתרות הסטנדרטיים שעל הצבתם ברחבי העיר החליטה העירייה ב-1987. להבדיל מהלוחות המקוריים, השלטים שהציבה העירייה הכילו גם תרגום לאנגלית של הטקסט העברי. בניין ביה"ס 'אליאנס' שופץ והפך לחלק ממכלול התרבות 'מרכז סוזן דלאל'. השלט המקורי הוחלף מאוחר יותר בשלט הסטנדרטי. ב-1990 פנתה ברית חיילי האצ"ל לחברת אתרים בדרישה להציב מחדש לוח זיכרון עם שמות חללים שהיה על קיר בניין שנהרס, בניין שעל פי הפנייה שימש מפעל לעורות "וסימל עבורנו את הפריצה לחוף הים".¹⁶³ לפנייה זאת לא הייתה כל תגובה מתועדת. לוח הזיכרון האחרון שנותר היה זה שהוצמד לקיר המבנה ברחוב המרד 77, אחד משני המבנים האחרונים שנותרו ממנשיה (השני היה הבניין ששימש בסיס למבנה מוזיאון האצ"ל בתש"ח). אך גם שלט זה הוסר ממקומו במחצית השניה של 2011 והוחלף בשלט סטנדרטי של העירייה.

הערות לסיכום

השאלה המרכזית בנושא מפעל הנצחה עירוני היא שאלת הסיפור שבוחרים אבות העיר לספר במרקם העירוני. עיר יכולה, כמובן, לספר את הסיפור המקומי שלה, כאשר ישנו סיפור כזה, להציג את הסיפור הלאומי, או לשלב את השניים למקשה אחת. אופן

הפעולה האחרון חשוב לענייננו במיוחד, מכיוון שסיפורי הגבורה והניצחון המקומיים של מלחמת העצמאות נתפסו מלכתחילה בהקשר הרחב של הסיפור הלאומי; ההקשר הלאומי הוא שמאציל משמעות לכל אחד מהסיפורים המקומיים. כתיבת הסיפור המקומי בנוף העירוני נבעה מהצורך להדגיש את חלקה של העיר בסיפור המלחמה הלאומי, תוך הדגשת התרומה המקומית. גאווה ההשתייכות לאפוס הגבורה וההקרבה הלאומי הפכה בכך לגורם בבניין מורשת מקומית המובנת לא כניגוד אלא כחלק של המורשת הלאומית.

בעוד הנצחת האצ"ל בתל אביב הייתה עניין בעל משמעות פוליטית-מקומית, בחיפה נקשר הניצחון במערכה על העיר בשמו של ארגון ההגנה בלבד. בשתי הערים הניצחו שמות רחובות את המלחמה ואת המדינה הצעירה בנוף העירוני, אם כי בחיפה הייתה זאת תוצאה של הסבת שמות כשאת ה"מחיר" שילמו שמות ערביים ובריטיים. גם בתל אביב וגם בחיפה לא נבנתה, מסיבות שונות, האנדרטה המרכזית, שאמורה הייתה, על פי התוכניות, להיות מוקדשת לכלל בני העיר שנפלו במלחמת העצמאות. יום זיכרון מקומי לא עלה מעולם על הפרק של ההנצחה הממוסדת בתל אביב, ויום הזיכרון למערכה על העיר שצוין ברוב עם והדר בחיפה בשנת תש"ט, דעך מבחינת חשיבותו הציבורית והפך ליום אזכרה בעל חשיבות בעיקר למשפחות השכולות.

2

”ההלך – ברדתך לנגב זכור אותנו” – האנדרטה לזכר חללי גדוד 54 של חטיבת גבעתי בחוליקאת

פרק זה דן באנדרטה שהוקמה בחוליקאת (חלץ) לזכר הלוחמים והחללים של גדוד 54 של חטיבת גבעתי.¹ עם הקמת האנדרטה, שעליה נחקקו שמות 126 חללי הגדוד שנפלו עד תום פעילותו המבצעית במלחמת העצמאות, נקבע מקומו של הגדוד במפת הגבורה של מלחמת העצמאות. האנדרטה בחוליקאת הייתה האנדרטה הגדודית הראשונה בתולדות מפעל ההנצחה של מלחמת העצמאות. ניתוח הליך הקמת האנדרטה של גדוד 54 של חטיבת גבעתי זורע אור על תהליך הקמת אנדרטה כהליך מורכב בו נשזרים אינטרסים שונים, לעתים מנוגדים, לכלל אמירה ערכית על המחויבות לזכור את הלוחמים ואת הנופלים.

מכנס לאנדרטה: הדרך מחולדה לחוליקאת

הדרך לאנדרטה בחוליקאת הובילה דרך חולדה, שם נערך ב-29 אפריל 1950 הכנס הראשון של ותיקי גדוד 54. כנס מסוג זה הוא מכשיר קונוונציונלי לגיבוש ולהפגנה של אחוות הלוחמים. הוא מספק אפשרות לפגישה שבמהלכה נרקמים ומתמצקים הזיכרונות המשותפים. במהלך 1949 נהגו לוחמים ובני משפחות שכולות להיפגש בטקסי זיכרון שנערכו בימי השנה לקרבות, בדרך כלל באתרי הקרבות. תכלית טקסים אלה הייתה האזכרה לנופלים, ואילו המפגש בין הלוחמים, ובינם לבין המשפחות השכולות, שיכול היה להוביל להיווצרות קשר ממושך, היה תוצר לוואי בלבד. הכנס הראשון של

הפלמ"ח שנערך באמצע אוקטובר 1949 בתל אביב היה שונה מטקסי הזיכרון שנערכו באותה התקופה. היה זה כינוס של לוחמים ובני משפחותיהם, שנועד להיות הפגנה של רוח הפלמ"ח והכרזה כי פירוק הפלמ"ח לא מחק אותו מסדר היום הלאומי.

הכנס של ותיקי גדוד 54 בחולדה לא כלל את המרכיב הפוליטי שהיה לכנס הפלמ"ח. הוא נערך כשנה וחצי לאחר תום הקרבות שבהם השתתף הגדוד, ולאחר שרוב הלוחמים השתחררו משירות פעיל. תנאי הכרחי להצלחת כנס ותיקים מסוג זה הוא כמובן הנכונות של הוותיקים לחזור ולהיפגש זה עם זה ועם עברם וזיכרונותיהם המשותפים. אולם תנאי נוסף הוא קיומו של גרעין קשה של פעילים ושל יזמים המשקיעים מזמנם וממרחם כדי לארגן את האירוע ולהביא להצלחתו. הגרעין הקשה של הפעילים של גדוד 54 של חטיבת גבעתי כלל את יצחק דוידסון (דיבון), שהיה סמג"ד הגדוד והמשיך לשרת בצה"ל; נחום קורנס, קצין התרבות הגדודי; ואברהם ברונשטיין, קצין הסעד הגדודי. היוזמה, אם כן, הייתה של אלה ששימשו בתפקיד שאפשר להם ראייה כוללת של הגדוד, על לוחמיו ועל נופליו, ועל הרצף המלא של פעולותיו. הם אלה שתרגמו את המחויבות האישית שלהם למורשת הגדוד ולפעילות ארגונית, שהיא זו שיצרה וגיבשה את המורשת ושימרה את רוח אחוות הלוחמים.

ההכנות לכינוס נעשו גם במישור התוכני וגם במישור הארגוני. במישור התוכני נעשה ניסיון לאסוף לקראת הכנס "זיכרונות" ו"פיליטונים" מהווי הגדוד.¹ באי הכנס התבקשו לבוא במכנסי חאקי וחולצה לבנה, תלבושת שנועדה להדגיש את השוויון בין הלוחמים ואת האווירה החגיגית שביקשו מארגני הכינוס לשוות לו. במישור הארגוני, בהתאם להוראות הצבא, הוגשה בקשה רשמית לארגון הכנס, וזו אושרה בידי הרמטכ"ל, יגאל ידין. כאחראי מטעם הצבא לכינוס נקבע אל"מ צבי צור, ראש מטה פיקוד דרום, שהיה מפקדו השני של הגדוד ופיקד עליו מאפריל 1948 עד תום פעילותו המבצעית של הגדוד במלחמה.² מימון הכנס נעשה באמצעות הפצת כרטיסי משתתף, במחיר חצי לירה, שקנו ותיקי הגדוד.

הבחירה ביער חולדה כאתר הכינוס הייתה קשורה לכך שהמקום שימש כאזור אימונים ללוחמים עוד בתקופה שהיו חברי ההגנה, ולכן היה חלק ממורשת הגדוד. בכנס, שאותו כיבדו בנוכחותם שמעון אבידן, שהיה מפקד חטיבת גבעתי, אבא קובנר, קצין התרבות של החטיבה, והמפקדים של גדוד 54, נקראה פקודת יום מיוחדת של הרמטכ"ל.³ בדבריו הדגיש הרמטכ"ל את החשיבות שיש ביצירת מסורת צבאית מסוג זה שביטא הכנס:

אכן, מעשה ראוי לשבח עשו מארגני הכנס. צבאנו דל עדיין במסורת – על כן חייב הוא לשמור על היש, על גאוותן של היחידות, זיכרונותיהן

המשותפים, שהם הם ישמשו מופת למבצעים של מלחמה עתידה אם תבוא... יותר מגדודים אחרים מצווים אפוא ותיקי גדודכם על שמירת המסורת של עקשנות בהתקפה, עקשנות בהגנה - ורוח חברות כנה.⁴

הכנס של גדוד 54 לא היה טקס זיכרון. אולם כפי שהיה בכנס הפלמ"ח, באירועים מסוג זה שמור לנופלים תפקיד מרכזי: הנופלים הם הביטוי העליון למורשת ההקרבה ההרואית של המתכנסים, שהיא המסר האידיאי המרכזי של אירועים מסוג זה, להבדיל מהנוסטלגיה המאפיינת את מציאות המפגש שמעבר לנאומים החגיגיים. אזכרה לחברים שאינם היא מרכיב קבוע של הטקס: כך היה בכנס הפלמ"ח,⁵ וכך היה בכנס בחולדה. במהלך הטקס נקראה תפילת 'זיכור' שהיא מרכיב טקסי שגור. אך המארגנים לא הסתפקו ב'זיכור' בלבד, ושמותיהם של הנופלים גם נכתבו על לוחות שהוצבו בצדי בימת הנואמים.

כנסים מסוג זה שנערך בחולדה הם צירוף של הכרזות נאמנות למורשת המשותפת ושל נוסטלגיה, שהיא תוצר לוואי רצוי לסוג מפגשים כאלה. לעתים האירוע הוא חד-פעמי; לעתים מחליטים המתכנסים לשוב ולהיפגש. בכנס הגדודי בחולדה הוחלט שלא להסתפק במפגש בלבד, אלא, כפי שהכריז אברהם ברונשטיין:

להקים יד ושם לחברינו שנפלו בקרבות על ידי מפעל בין שני חלקים:
א. מצבת זיכרון בהיקף גדול ובצורה נאה ובממדים ששום גדוד עדיין לא הקים, ומצבה זאת תעמוד בדרך לנגב ותזכיר לכל היורד לנגב כי במקום זה ועל שחרור הנגב נלחמו חיילינו בגבורה רבה, וכל מי שיעבור במקום יראה וידע גם את שמות הגיבורים אשר נתנו את נפשם במלחמה זו. כל שם יירשם על לוח שיישא את שמות החללים.

ב. להוציא ספר - אשר בו יונצח הגדוד ופעולותיו מאז הקרב בשרונה ועד שחרור הנגב: כל מבצע ותולדותיו, כל מבצע וקורבנותיו.⁶

למרות שההחלטה הייתה בדבר שני מפעלי הנצחה, הרי כבר אז נקבע, כי "יש להקים תחילה את האנדרטה ורק לאחריה יוצא הספר".⁷ ואכן, פעילות ההנצחה התמקדה בהקמת האנדרטה בעוד ההכנות להוצאת ספר הגדוד נדחקו לשוליים, ובשלב מוקדם יחסית פסקו לחלוטין. סיבה אחת לכך הייתה שהקמת האנדרטה דרשה מאמץ רב שלא השאיר מקום לארגון ולקידום פרויקט נוסף שכרוך היה, בניגוד לאנדרטה, במאמץ משותף של ותיקי הגדוד, שהיו צריכים לספק את החומר הדרוש לספר הזיכרון. סיבה

אפשרית נוספת לירידת נושא ספר הזיכרון מעל סדר היום הייתה שבמקביל נעשו מאמצים לכנס את ספר החטיבה; בפנייה פומבית בעיתונות התבקשו ותיקי החטיבה "להעלות על הכתב את עוללותיהם"⁸, כדי שאפשר יהיה להוציא לאור את ספר החטיבה. בכך, למעשה, הפך ספר הגדוד למיותר.

העובדה שאנדרטאות וספרי זיכרון היו אלמנט קונוונציונלי בתרבות הזיכרון הישראלית המתגבשת התבטאה בספונטניות שבתהליך קבלת ההחלטה ובכך שההחלטה נתקבלה ללא התנגדות. אולם, כפי שמלמד גורלם של מפעלי הנצחה רבים אחרים, רב המרחק בין ההחלטה העקרונית לבין השלמת הפרויקט. לשם ביצוע פרויקט מסוג זה דרושה, כמובן, הסכמה עקרונית, אך בעיקר דרוש גרעין קשה של פעילים שידחוף את הפרויקט וילווה אותו עד סופו. המייחד את המקרה של פרויקט ההנצחה של גדוד 54 היה קיומו של גרעין של פעילים מקרב ותיקי הגדוד, שהיה הכוח המניע מאחורי הוצאת הפרויקט מהכוח אל הפועל. שבועות ספורים לאחר הכנס נפגשו נציגי ותיקי הגדוד עם ארבעה מהורי החללים והציעו להם שההורים יצטרפו למפעל ההנצחה.⁹ ההורים שנכחו בפגישה התארגנו כוועד זמני; הם כינסו אספה כללית של הורי הנופלים, שהתכנסה ב-28 ביוני 1950, ובה הוחלט להצטרף ליוזמת ותיקי הגדוד.¹⁰ לאחר האישור הפורמלי מצד ההורים השכולים נוצרה ועדה משותפת של ותיקי הגדוד ושל ההורים השכולים. שני הגורמים היו לשותפים בפרויקט ההנצחה של הגדוד, אם כי, כפי שהתברר זמן קצר לאחר מכן, המטרות של ותיקי הגדוד ושל ההורים השכולים לא היו חופפות לחלוטין.

הסתייגויות

ההחלטה על הקמת האנדרטה התקבלה פה אחד בכנס הגדודי שהתקיים ביער חולדה. ההורים השכולים הצטרפו לפרויקט ההנצחה כחודשיים לאחר מכן. עד לשלב זה לא נתקל רעיון האנדרטה בהתנגדות עקרונית מסוג כלשהו. ההסתייגויות הופיעו רק בשלב שבו החל מימוש הפרויקט, כשצריך היה לקבל החלטות עקרוניות.

השאלה בדבר נחיצותו של מפעל ההנצחה הגדודי הועלתה בפגישה של נציגי ותיקי הגדוד, שבו השתתף גם מפקד הגדוד לשעבר, צבי (צ'רה) צור ומפקדה הנוכחי של החטיבה, יהודה וולאך. וולאך וצור הביעו את דעתם, שעדיפה אנדרטה חטיבתית שבמסגרתה יונצח גם הגדוד.¹¹ נחום קורנס, יצחק דוידסון ואברהם ברונושטיין, החברים הפעילים ביוזמה להקמת האנדרטה, הגנו על הפרויקט שבו ראו אמצעי הולם לשימור ולטיפול המורשת הגדודית. נחום קורנס ציין, כי ריבוי ברכה טמונה בו, בשל האפשרות שמספקת האנדרטה להנחיל את המורשת ולחנך את האנשים "על הזיכרונות".¹²

אברהם ברונשטיין הזכיר לנוכחים כי החטיבה לא הצליחה להקים אנדרטה, מה עוד שההסתייגויות שהועלו באו מאוחר מדי, לאור העובדה שכבר התקבלה החלטה על כך בשני הפורומים הרלוונטיים: אספת ותיקי הגדוד ואספת ההורים השכולים.

בסופו של הדיון הקצר בשאלה העקרונית הוחלט להמשיך בפרויקט האנדרטה הגדודית. שכנועם של צבי צור ושל יהודה וולאך, למרות ההסתייגות שהעלו, היה חשוב משתי סיבות. האחת הייתה הלגיטימציה שתמיכתם העניקה לפרויקט. הסיבה השנייה הייתה מעשית, והיא העזרה שיכלו להושיט במגעים עם רשויות הצבא בשלבים שונים של הוצאת הפרויקט לפועל.

במכתבים ששלחו הורים שכולים הופיעו שתי הסתייגויות עקרוניות בנוגע למפעל ההנצחה האנדרטאי. אלה ייצגו הלכי רוח שרווחו בשיח ההנצחה הישראלי של התקופה. אב שכול כתב לוועדת ההנצחה את הדברים הבאים: "הנני להודיעכם שאני מתנגד באופן עקרוני להקמת מצבת הזיכרון".¹³ עמדה זו ביטאה דעת מיעוט בציבור הישראלי, וכראיה לכך שהאנדרטה נתפסה ככלי לגיטימי להנצחה ניתן להביא את מספרם הרב של מפעלי ההנצחה האנדרטאיים שהיו בתהליך ביצוע באותה העת. אולם אין לבטל השקפה זאת, שבין מייצגיה הבולטים היה דוד בן-גוריון. בנאום החגיגי שנשא לכבוד יום העצמאות הראשון טען: "לא במצבות אבנים ועצים נחקוק ונשמור את זכר הגיבורים, אלא ברחשי הערצה וגאון שיהיה בלב האומה לעולם ועד".¹⁴ שנתיים מאוחר יותר בנאום שנשא בטקס העלייה על הקרקע של הקיבוץ נתיב הל"ה, שב והדגיש את השקפתו הייחודית בנושא הנצחת הנופלים: "במה נוקיר את זכרם המבורך? לא במצבות אבן וגם לא בדברי זיכרונות אלא ברצון נאמן ומתמיד להידמות אליהם ככל האפשר".¹⁵ בן-גוריון חיפש דגם ישראלי ייחודי להנצחה, שיבטא את "רוחו המיוחדת" של עם ישראל, ודחה את הכלים הקונוונציונליים להנצחה, כמו הקמת אנדרטאות, נטיעת עצים או אפילו ספרי הזיכרון שייצגו אופן הנצחה יהודי-מסורתי שהיה פופולרי גם ביישוב היהודי בארץ-ישראל. את אופן ההנצחה המתאים מצא בן-גוריון במפעל גווילי אש, שהוקדש להנצחת המורשת הרוחנית של הנופלים.

הסתייגות מסוג שונה הביע אב שכול אחר, שסבר כי חובת ההנצחה מוטלת על המדינה. את דעתו ביטא במכתב ששלח לוועדת ההנצחה:

כלימה תכסה את פניי למקרא החלטתכם, ובדבר פנית (כך במקור) להורים השכולים להשתתף בהקמת יד לזכר בנינו הלא למען אלה שנפלו הם חייבים להנציח אותם! ואיפה כל הארגונים למיניהם? והמדינה בעצמה איפה היא?!

ושמא תאמרו אין למדינה כסף? הלא נמשלתם לאותו יהודי אדוק הנוסע באונייה בלב ים, וכדי להקל על המשא בשעת סערה, זורק את תרמילו של טלית ותפילין לראשונה. ולכן אני באופן עקרוני לא אשתתף בכל אלה, ולא מטעמים קמציניים חס וחלילה, אלא מתוך עיקרון שהמדינה חייבת לדאוג לכול...¹⁶

מאוחר יותר הודיע האב על השתתפותו במפעל ההנצחה, למרות התנגדותו העקרונית, "בכדי להוכיח לכם שהתגובה שלי לא הייתה מתוך סיבות קמציניות".¹⁷ בתשובתה של ועדת ההנצחה לאותו אב שכול הדגישו הכותבים כי "גם אנו בדעה שמחובת המדינה להנציח את זכר בנינו הקדושים", וצוין כי הדבר אמנם נעשה בדמות ספר היזכור שבהפקתו עסקה המחלקה להנצחת החייל. בהסבר הודגש הייחוד של מפעל ההנצחה המסוים הזה: 'להקים מצבת זיכרון מיוחדת לחללי גדוד 54 (ההדגשה במקור)'.¹⁸ לדעת חברי ועדת ההנצחה, מפעל ההנצחה שיזמו אינו עומד בסתירה לחובתה של המדינה להנציח את הנופלים, כיוון ש"לא נראה לנו שהיא (המדינה) תקים או יש ביכולתה להקים מצבות זיכרון בודדות לכל גדוד וגדוד. במידה שתוקם מצבת זיכרון או מצבות – הרי יש לשער שתהיינה אלה מצבות לחטיבות או לגלילים שונים בארץ, לחללי המלחמה בכלל".¹⁹

הסתייגויות אלה לא ייצגו את רוב ההורים השכולים, שסברו כי האנדרטה הייתה כלי ראוי להנציח את זכר יקיריהם שנפלו. האספה הכללית של ההורים השכולים (שבה נכחו 56 מתוך 126 המשפחות השכולות) קיבלה את רעיון האנדרטה בפרט, ומפעל ההנצחה בכלל ללא כל התנגדות. באחד המכתבים שנשלחו לוועדת ההנצחה נכתבו הדברים הבאים: "קיבלנו את החוזר שנשלח לנו מטעם הוועדה בעניין הנ"ל. קראנו בעיון רב ואנו מודים ליוזמים על הרעיון ויבורכו".²⁰

מיקום האנדרטה

ליוזמי האנדרטה היה ברור כי מיקומה חייב להיות קשור באופן ישיר לזירת הפעולה של הגדוד במלחמת העצמאות. בקביעת מיקומה של האנדרטה הוכרעה השאלה, איזה פרק בעברו של הגדוד יוכרז עם הקמת האנדרטה לבעל משמעות מיוחדת, כזה המייצג את מורשת הגדוד. בהחלטה שהתקבלה בכנס בחולדה נקבע אמנם כי האנדרטה תוקם "בדרך לנגב" אך עדיין היה צורך לקבוע מיקום מדויק. הדיון בשאלה התקיים בישיבה של נציגי ותיקי הגדוד שנערכה ב־1 באוגוסט 1950.²¹ שלוש אופציות הועלו לדיון. האחת הייתה בסיבוב חצור, שם נערך הגדוד "לכיבושים הראשונים במרחב הדרום".

השנייה - בין הכפרים הערביים לשעבר חוליקאת וכאוכבה, במקום שבו התחוללו הקרבות המכריעים ושם גם נסתיימה לחימתו של הגדוד; והשלישית - פרשת הדרכים ג'וליס-הנגב שם נערך הגדוד ליציאה לכיבוש הדרך לנגב. ההחלטה שהתקבלה ללא התנגדות ובהימנעות אברהם ברונשטיין, הייתה להקים את האנדרטה באתר משלטי חוליקאת, בצד הדרך היורדת לנגב.

למעשה אושרה בכך התפיסה הראשונית שהייתה ליוזמים במיקום האנדרטה לצד הדרך היורדת לנגב, וזאת למרות שבינתיים התברר כי בעתיד תהיה זו דרך משנית בלבד, וכי הכביש המרכזי לנגב יעבור בקסטינה (קריית מלאכי).²² בכך עתידה הייתה האנדרטה לעמוד בצדי דרך שחשיבותה שולית בלבד במפת התחבורה הלאומית. המיקום המדויק נקבע בסיוור שנערך מאוחר יותר במקום.²³ האתר שנקבע היה "גבעת בית הספר" שלצד הכביש, במקום שעליו עמדו הריסות בית הספר ששירת את הכפרים הערביים חוליקאת וכאוכבה וניזוק במהלך הקרב על משלטי חוליקאת.²⁴

הקצאת הקרקע

תנאי הכרחי להקמת אנדרטה פרטית מוסדרת הוא השגת האישורים המתאימים מהרשויות. מדובר לא רק בהסכמה עקרונית מצד הרשויות או בתמיכה מוסרית גרידא בפרויקט ההנצחה, אלא גם בהשגת משאבים, שבלעדיהם לא תיתכן הקמת האנדרטה. שאלת המפתח בהקשר זה היא הסדרת שאלת הבעלות על הקרקע שעליה תוקם האנדרטה. אנדרטה יישובית או ממלכתית מוקמת, ככלל, על קרקע השייכת מראש לגוף המקים את האנדרטה ולכן נושא זה אינו אמור להיות בעיה, או לכל היותר מדובר בבעיה פורמלית, הנפתרת במשא ומתן בין מחלקות שונות במנגנון הציבורי. סוגיית הקצאת הקרקע הממשלתית להקמת האנדרטה העירונית בחיפה היא היוצא מהכלל המעיד היטב על הכלל.

שונים הדברים בתכלית כאשר הגוף המקים את האנדרטה הוא גוף פרטי, שהקרקע שעליה הוא מבקש להקים את האנדרטה אינה בבעלותו. הקרקע שעליה אמורה הייתה להיבנות האנדרטה בחוליקאת הייתה שייכת למדינה בטיפול האפוטרופוס לנכסי נפקדים. האפשרות לרכוש את הקרקע מהמדינה בתשלום לא עלתה כלל לדיון. לפי תפיסת מקימי האנדרטה, מפעל ההנצחה היה בגדר תשלום חוב מוסרי שהאומה כולה מחויבת לקחת בו חלק, ולכן הפנייה לרשויות בבקשה שיקצו את הקרקע הדרושה הייתה עבורם דבר מובן מאליה. משמעות הדבר הייתה שיתופה של המדינה בפרויקט ההנצחה, שיתוף שגם מעניק לפרויקט הכרה כפרויקט לאומי.

הסכמת המחלקה (לעתיד: היחידה) להנצחת החייל במשרד הביטחון הייתה תנאי

הכרחי למשא ומתן עם הרשויות. בנובמבר 1950 הודיעה המחלקה להנצחת החייל, כי היא "אינה מתנגדת להקמת מצבת זיכרון לחללי גדוד 54".²⁵ הסכמה זאת לא חייבה את המחלקה להשתתף באורח פעיל בפרויקט, אך הייתה נחוצה, למשל, כדי שבתקופה של צנע ושל מחסור חמור בחומרי גלם תוכל התעשייה הצבאית לסייע להשיג את 300 ק"ג הברונזה שהיו דרושים ליציקת הלוחות.²⁶ אך הנושא המרכזי בשלב זה היה הקצאת הקרקע. הפנייה הפורמלית למחלקת נכסי המדינה במשרד האוצר נעשתה ב-14 בדצמבר 1950. במכתב ששלחה ועדת ההנצחה ניתן הסבר מפורט באשר לקביעת מקום האנדרטה והוצגה התשואה הסמלית של הפרויקט: "מתוך עיון בתוכנית האנדרטה עצמה, תיווכחו שאכן מתכוונים אנו להקים מצבת זיכרון ראויה, אשר תעמוד לדורות ויהיה בה, בעצם עמידתה במקום האמור ובצורתה הנאה - כדי להזכיר את המלחמה אשר ניצחנו בה והקורבנות הרבים אשר נפלו על שחרור המולדת".²⁷ בנוסף צוינה הסכמתם לפרויקט של "משרד הביטחון, המחלקה להנצחת החייל וכן המטה הכללי של צה"ל", והודגש כי "ברור שלא יהיה צורך בשינוי רישום הבעלות על השטח הזה - מאחר שגם המצבה וסביבתה הקרובה יהיו נכס של המדינה". מערכת הטיעונים הייתה מורכבת ונועדה לכסות התנגדויות שונות שעלולות היו לצוץ במהלך הדיון בבקשה. כך, מעבר להצגת החשיבות הפטריוטית של הפרויקט הקפידו כותבי המכתב לציין, כי הפרויקט זכה להסכמת רשויות הצבא וההנצחה, ואף טרחו להדגיש, כי הקצאת הקרקע אינה בגדר שינוי בעלות אלא רק שינוי ייעוד הקרקע. בפניותיהם לרשויות גם הודגשה הדחיפות שיש בהשגת האישורים בגלל קיומו של תאריך יעד - אז עוד דובר על מרס 1951, לקראת יום השנה להתחלת מבצע נחשון.

הסכמה של רשות שלטונית לפרויקט ההנצחה לא חייבת דווקא השתתפות פעילה, אך הסכמת רשות אחת הקלה את קבלת הסכמתה של רשות אחרת. בשיבה שהתקיימה ב-25 בדצמבר 1950 החליטה הוועדה המתמדת לענייני מקרקעין של המחלקה לנכסי המדינה להקצות 2.829 דונם בגוש 1407 חלקה 32 (כאוכבה) לשם הקמת אנדרטה לזכר חללי גדוד 54 של גבעתי, בתנאי שתינתן הסכמת מחלקת העתיקות.²⁸ הסכמת מחלקת העתיקות אכן ניתנה וכן הרישיון מטעם הוועדה לבנייה ולתכנון ערים.²⁹ רישיון הבנייה ניתן מטעם הוועדה לתכנון ערים, מחוז עזה, ב-6 פברואר 1951.

ראוי לציון שתהליך הקצאת הקרקע ומתן הרישיון לבנייה ארך כשישה שבועות בלבד, זמן קצר ביחס אם מביאים בחשבון כי המדובר הוא בגופים ביורוקרטיים מסורבלים. את המהירות היחסית שבה הושגו האישורים המתאימים ניתן להסביר בשילוב של גורמים מספר. תנאי הכרחי להצלחת המהלך הייתה ההסכמה הבסיסית, כי הנצחת הנופלים היא נושא חשוב שהכלל מחויב לו. מעבר לכך יש לציין את

יעילותה של ועדת ההנצחה, שידעה להציג את הפרויקט בצורה משכנעת ולעשות שימוש במומנטום שנוצר בכל פעם שניתנה הסכמתה של רשות לתמוך בפרויקט. סיוע נוסף ניתן על ידי עובדי ציבור שגילו אהדה לפרויקט ונרתמו לקדם את הטיפול בבקשה בצינורות הביורוקרטיים; ועדת ההנצחה הביעה תודה מיוחדת לסגן מנהל נכסי המדינה במשרד האוצר.³⁰ מבחינת ועדת ההנצחה, שיתוף הפעולה מצד הרשויות היה בגדר השתתפות בפרויקט של "הקמת מצבת זיכרון לגיבורי הגדוד, מצבה אשר תעמוד לדורות ותספר את הגבורה הרבה אשר נלחמו בנינו-חברינו, מעטים מול רבים ויכלו לאויב וצר".³¹

עיצוב האנדרטה

ליוזמי האנדרטה היה דימוי ברור של האנדרטה שביקשו להקים: עמוד מלבני שעליו יופיעו סמלי הגדוד והחטיבה, כמו גם לוח עם רשימת שמות החללים. בניגוד, למשל, לאנדרטאות העירוניות שהקמתן נדונה באותה התקופה, לא נערכה תחרות פתוחה לבחירת תוכנית האנדרטה. מכיוון שהצורה הבסיסית הייתה ברורה מראש, כל מה שיוזמי האנדרטה נזקקו לו היה רק תרגומו של הדימוי שהיה להם להצעה אדריכלית מפורטת. הפנייה לאדריכלים נעשתה על בסיס היכרות אישית של היוזמים. לדיון עמדו שתי הצעות בלבד. האדריכלים משה טורץ ונמרוד לוף הציעו את התוכנית הבאה:

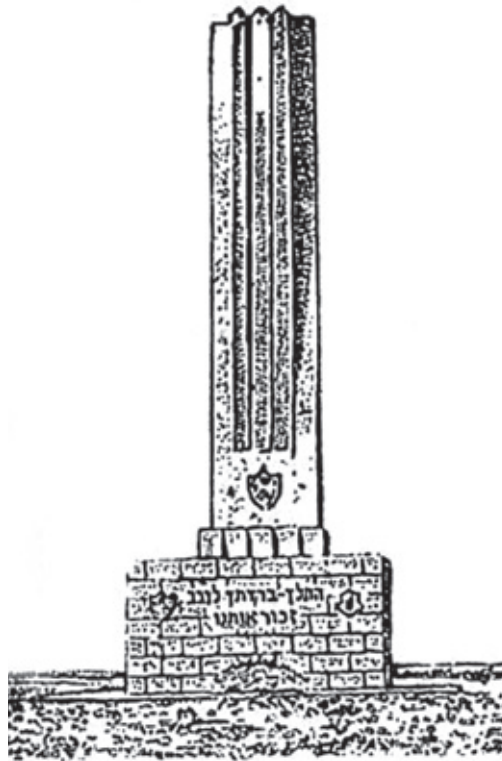
עמוד בטון מזוין בגובה 14 מ' בעל חתך משולש ההולך ומתרחב ובקצהו העליון מסתיים בחוד. העמוד יהיה מצופה טיח זגוגיתי לבן המתנוצץ בשמש. העמוד יתנוסס בראש גבעה קטנה. בחזית הגבעה ייקבע שלט ברונזה משופע ועליו רשימת החללים, סמלי הגדוד והחטיבה. השלט יהיה מעוגן ביסוד הבטון של העמוד.

העמוד ישתקף בברכת מים אשר תשרה אווירה שקטה ואינטימית. הברכה תהיה מוקפת מסגרת ירק.

לעמוד דמות חרב המזדקרת מתוך האדמה כלפי הרקיע ומביעה: נכונות, גבורה ומיעוט הנשק שעמד לרשותו (כך במקור - מ"ע). עצים משני צדי היד ישלימו את התמונה בנוף.

מסביב למצבה תהיה רחבת דשא מודרגת. המצבה תהיה מרוחקת 20-30 מ' מן הכביש.

שני זרקורים קטנים ייקבעו למרגלות המצבה ויאירוהו בלילות.³²

איור של האנדרטה של גדוד 54 גבעתי בחוליקאת, מספרו של זאב וילנאי, המערכה לשחרור ישראל

מצבת זיכרון זו, כפי שפירוטו המציעים, צריכה הייתה להביע את המסרים הסטנדרטיים של מיתוס הגבורה הישראלי: לצד ה"נכונות" וה"גבורה" מודגש גם מיעוט הנשק. בצורתה דמתה האנדרטה המוצעת לזו שנבנתה באותה העת בין חולדה לצומת נחשון והוקדשה לסוללי ופורצי הדרך לירושלים (לעתיד תהיה אנדרטה זו חלק מאתר ההנצחה של חיל ההנדסה שהוקם במקום). הן צורת העמוד המלבני והן קביעת סמל החרב וענף הזית (סמל ההגנה שנכלל בסמל צה"ל) היו זהות. יש להניח שהדמיון לא היה מקרי. ב-1949 האנדרטה ליד חולדה הפכה במידה רבה לאנדרטה הייצוגית של מלחמת העצמאות. לא רק שהיא הייתה האנדרטה הראשונה של מלחמת העצמאות (על בנייתה הוכרו כבר בתחילת דצמבר 1948), אלא שתמונתה (למעשה תמונת הדגם האדריכלי שלה) הופיעה במהלך 1949 בעיתונים ובכתבי העת.³³ אנדרטה זו נחנכה במאי 1950.³⁴ התוכנית שהתקבלה הייתה של גוסטב מאירשטיין, האדריכל הראשי של סולל בונה.³⁵ הקשר עם מאירשטיין נוצר באמצעות אברהם ברונשטיין. מאירשטיין עשה את עבודתו שלא על מנת לקבל שכר. לפי תוכניתו של מאירשטיין, האנדרטה היא בצורת

עמוד מלבני על בסיס רחב וריבועי של אבן. מידות המסד הן: רוחב, 3.5 מ'; גובה 2 מ'; גובהו של העמוד נקבע ל-8 מ', כך שגובהה של האנדרטה כולה היה 10 מ'. תוכניתו של מאירשטיין התקבלה פה אחד, ומבלי שינומקו יתרונותיה לעומת התוכנית האחרת. הסיבה להעדפת תוכנית זו הייתה נעוצה כנראה בכך שתוכניתו של מאירשטיין הייתה למעשה תוכניתם של יוזמי האנדרטה. בהשוואה לתוכנית האחרת, תוכניתו של מאירשטיין הייתה פשוטה יחסית, דבר שהקנה לה יתרון מבחינת עלות הביצוע.

לפי הצעתו של אברהם ברונשטיין נוספו שלושה חיצים כתבליט לאורך מבנה העמוד, כשראשיהם של החיצים בולטים מעל לראש האנדרטה, וזאת כדי ש"תינתן לעמוד צורת סמל מבצע יואב".³⁶ מבחינת מורשת הגדוד היה המבצע שסמלו נחקק בגוף האנדרטה בעל חשיבות מיוחדת, "כיוון שהיה זה המבצע האחרון בו השתתף הגדוד בחזית הדרום, ואשר כתוצאה מהניצחון הזה הוכה מכה ניצחת הצבא המצרי".³⁷ הוספת שלושת החיצים למבנה האנדרטה נתנה משנה תוקף לקשר שבין מקום האנדרטה לבין הסיפור שהיא מספרת. למעשה היה סמל שלושת החיצים סמלה של חזית הדרום שנוסדה באוגוסט 1948 תחת פיקודו של יגאל אלון, והיא פעלה מבחינה ארגונית וצבאית עד תום המלחמה במרס 1949. האחראים לעיצוב האנדרטה ב-1950 לא היו ערים לעובדה, שייתכן שהסמל, שהיה כה מוכר להם, לא היה מוכר לאחרים. לכתובות ולסמלים שעל גוף האנדרטה יש חשיבות רבה מבחינת הסיפור שהאנדרטה מספרת. כבר בשיבת הנציגים של ותיקי הגדוד שנערכה ב-1 באוגוסט 1950 הוחלט על נוסח כתובת ההקדשה שתוצמד לאנדרטה: "ההלך – ברדתך לנגב זכור אותנו". את הכתובת הציע אבא קובנר (קצין התרבות של חטיבת גבעתי). בפתח ספרו פנים אל פנים שיצא לראשונה בהוצאת ספריית הפועלים ב-1953 סיפר אבא קובנר על אירוע שחווה בשלהי מלחמת העצמאות. שיירת כלי רכב צבאיים שעשתה דרכה ב-12 בדצמבר 1948 בדרכה צפונה מחוליקאת לג'וליס נעצרה בדרך בשל תקלה שאירעה באחד מכלי הרכב. במהלך העצירה כתב אחד מאנשי השיירה בגיר על האספלט את הכתובת הבאה:

ההלך, בואך ארץ הנגב הגד תגיד שם כי אותנו

ראית בשער...³⁸

השיירה המשיכה בדרכה צפונה, "בדרך אל העיר" (ניסוח שיש בו התייחסות מרומזת לשירו של חיים גורי 'באב אל ואד', אלא שהעיר כאן היא כנראה תל אביב). קובנר מספר כי כשהחלו המכוניות לנוע נופפו הבחורים בידיהם לשלום. בהתייחסו למחווה הוא שואל: "רק, מה ראו הבחורים ברגע זה לנופף ידיהם מן המכוניות, שחוץ מן

הגבעות והגיר-על-האספלט לא ניבט בהם איש". קובנר אינו עונה לכך ישירות, אך מציין כי המחווה שעשו הלוחמים השבים משדות הקרב לחברים לנשק ולנופים שהשאירו מאחור היא שהביאה אותו לכתוב את הספר.

קובנר אינו מתייחס לכך במפורש בטקסט, אך כתובת הגיר על האספלט היא גם שהייתה מקור ההשראה לכתובת ההקדשה שהציע לאנדרטה של גדוד 54 בחוליקאת. הוא גם אינו מתייחס לכך שהמקור לנוסח שיש בו פנייה ישירה לעוברים בדרך הוא הכתובת שנחקקה לזכר הלוחמים הספרטנים שנפלו ב-480 לפני הספירה בתרמופיליי בקרב כנגד הצבא הפרסי הפולש. הכתובת לזכר הלוחמים הספרטניים הוטמעה בתרבות הפטריוטית האירופית המודרנית שראתה ביוון הקלאסית מקור השראה. הכתובת שנקבעה בחזית האנדרטה של גדוד 54 הייתה וריאציה על הכתובת שנכתבה בגיר על הכביש, שהייתה עצמה וריאציה לכתובת ההקדשה לבני ספרטה שנפלו בקרב. הדגם השגור בכתובות ההקדשה על אנדרטאות ישראליות, שבתקופה זאת הראשונות שבהן כבר נחנכו, היה השימוש בפסוקים נבחרים מהתנ"ך, דבר שנועד להדגיש את רצף המורשת הלאומית העברית.

הנוסח המילולי היה אפקטיבי במיוחד בגלל הפנייה הישירה של אלה המבקשים שיזכרו אותם אל המתבונן. לישירות הפנייה נוסף עוד אלמנט: הנימוק לבקשה לזכור. הגוף הקולקטיבי המדבר באמצעות כתובת ההקדשה מנמק את פנייתו, אמנם במובלע אך בצורה שאינה מותירה ספק. הפנייה מכוונת להלך "היורד לנגב", המתבקש לזכור את אלה שגבורתם וקורבנם הפכו את הירידה לנגב אפשרית. בכך הוגדרה מחויבותם של החולפים בכביש לאלה שהאנדרטה מנציחה. הכתובת היא אמנם לקונית (וכאן ההקשר הספרטני מתבקש), אך היא בבחינת מועט המכיל את המרובה ביכולתה ליצור קשר ישיר בין העוברים בדרך ובין הפנייה הישירה אליו או אליה.

החלטה משמעותית נוספת הייתה שכתובת ההקדשה תופיע בחזית המסד, ובחלקו התחתון של העמוד ייקבע סמל הגדוד, בעוד שמשני צדי כתובת ההקדשה יופיעו סמל הצבא וסמלי חטיבת גבעתי.³⁹ סמלי החטיבה וסמל הצבא סיפקו את הקואורדינטות הארגוניות של סיפור הגדוד במסגרת הסיפור הלאומי. המקום המרכזי שיועד לסמל הגדוד על גוף האנדרטה הדגיש כי האנדרטה מספרת את סיפורו של הגדוד.

חשיבותו של סמל הגדוד אינה נעוצה רק בהיותו סמל מזהה, אלא גם בגלל היותו טקסט סמלי של מורשת הגדוד. הסמל מורכב מאריה, לזכר אריה קסלמן, וציור של הר, לזכר שרגא הר: שני לוחמים, אנשי חי"ש תל אביב, שיחד עם שני לוחמי פלמ"ח נפלו בפשיטה שנערכה בליל ה-22-21 בפברואר 1946 על מחנה המשטרה הניידת

הבריטית בשרונה (זכר הארבעה הונצח בשם 'רחוב הארבעה'). ראוי לציין שלוחמי גדוד 54 של גבעתי, ברובם המכריע לוחמי חי"ש תל אביב, ביקשו לעגן את המורשת הגדודית בפעולה מבצעית שהתרחשה לפני מלחמת העצמאות. בכך צוינה נקודת ההתחלה ונקודת הסיום של ההיסטוריה המבצעית של הגדוד. שני הסמלים ניסחו את ההיבט ההיסטורי של מורשת הגבורה של הגדוד. רשימת שמות הנופלים, ערוכה בסדר אלפביתי, הגדירה את ההיבט האישי של מורשת הגבורה.

שאלה של גישה

"זכור אותנו"; אך את מי אמור היה לזכור המתבונן אליו הופנתה הבקשה? האם את הנופלים, ששמותיהם חקוקים על גוף האנדרטה - או שמא את כלל לוחמי הגדוד? בדבריו באספה הראשונה של ההורים השכולים הציג אברהם ברונשטיין את האנדרטה המוצעת כמפעל שינציח את גבורת הלוחמים ואת תרומתם לשחרור הנגב, ובה בעת ינציח את "שמות הגיבורים אשר נתנו את נפשם במלחמה זו" על ידי כך ש"כל שם יירשם על לוח שיישא את שמות החללים".⁴⁰ הצהרת כוונות זו הכילה שני אלמנטים: האחד - הנצחת הגבורה של הגדוד; השני - הנצחת שמות החללים.

שני היבטים אלו היו משלימים, ויחדיו הציגו את מורשת הגדוד שהאנדרטה הייתה צריכה לקבע בנוף. השאלה מהו המסר העיקרי של האנדרטה טמנה בחובה אפשרות לקונפליקט בין ההורים השכולים לבין ותיקי הגדוד. כפי שכתב אברהם ברונשטיין, ההורים השכולים היו מעוניינים בראש ובראשונה בהנצחת שמות יקיריהם שנפלו בקרב, בעוד ותיקי הגדוד, לעומת זאת, סברו שהאנדרטה נועדה "לא רק להנצחת חללי הגדוד, אלא גם את הגדוד עצמו, את מבצעיו, ואת כלל חברי הגדוד".⁴¹

השאלה מהי הפונקציה העיקרית של האנדרטה מצאה ביטוי לא בדיון גלוי בשאלה זו, אלא בוויכוח שהתעורר בנושא מיקום הלוח(ות) הנושא(ים) את שמות החללים. מלכתחילה הוסכם כי כתובת ההקדשה תוצב בחזית האנדרטה, כלומר: בצד הפונה לכביש. בנוגע למיקום הלוחות עם השמות היו לנציגי ההורים השכולים ולנציגי ותיקי הגדוד השקפות שונות. ההורים השכולים דרשו לקבוע גם את השמות בחזית האנדרטה, מתחת לכתובת ההקדשה. בין ותיקי הגדוד היו כאלה שעמדו על כך שכתובת ההקדשה והשמות יופרדו, והציעו כי הלוחות ועליהם שמות הנופלים יוצבו על הפאות הצדדיות של המסד.⁴² הבעיה הייתה עקרונית, כיוון שמיקום השמות ביחס לכתובת היה מגדיר בדיוק את ה"אותנו" שכתובת ההקדשה מבקשת להנציח.

ותיקי הגדוד היו מודעים לעוצמה הרגשית של הנושא וביקשו להגיע לפתרון מוסכם.⁴³ זה נמצא בדמות פשרה.⁴⁴ לפי ההסכמה שהושגה, הופרדו לוח השמות

וכתובת ההקדשה: בחזית כתובת ההקדשה, על הפאות הצדדיות נרשמו שמות הנופלים, ומאחור – רשימת פעולות הגדוד בתש"ח. סידור זה סיפק את ותיקי הגדוד. לעומת זאת נקבע כי הגישה לאנדרטה תיעשה באמצעות שני שבילים שיוליכו את המבקרים לפאות הצדדיות של האנדרטה, כך שהדבר הראשון שבו ייתקל המבקר יהיו שמות הנופלים. פתרון זה סיפק את ההורים השכולים. הפרדת הכניסה מהחזית הייתה ללא ספק פתרון לא שגרתי, אלא שבכך נמנע העימות שיכול היה להיווצר אילו צריך היה להגדיר בגלוי את הפונקציה העיקרית של האנדרטה. על חשיבות מיקומו של לוח השמות בחזית עבור ההורים השכולים ניתן ללמוד מכך שבדגם מברונזה של האנדרטה שהכינו לעצמם מופיעים השמות בחזית.

מימון הפרויקט

אופן מימונו של פרויקט כגון אנדרטה, הטעון כל כך במשמעויות, יש לו עצמו משמעות סימבולית בביטוי למחויבות לזיכרון ולמורשת. ההערכות הראשוניות על מפעל ההנצחה של גדוד 54 היו כי ביצוע הפרויקט כולו, כלומר האנדרטה וספר הזיכרון, יעלה כ-4,000 לירות.⁴⁵ מלכתחילה ברור היה למארגנים, כי מימון הפרויקט ייעשה באמצעות תרומות שיבואו ממקורות שונים. המקור הראשון לתרומות היו ותיקי הגדוד עצמם. במהלך הכנס בחולדה תרמו הנוכחים כל אחד 1.5 ל"י. חודש לאחר מכן נשלחו מכתבים לכל אלה ששמן לא נמצא ברשימת התורמים, בבקשה ש"ימלאו את חובתם".⁴⁶ מיד לאחר הכנס הוחל ביצירת קשר עם יישובים שונים באזור שבו נלחם הגדוד, במטרה שיתרמו גם הם להקמת האנדרטה. נושא המימון היה בין הנושאים העיקריים שנדונו באספת ההורים השכולים, שבה הובעה הצעתם להצטרף ליוזמת ותיקי הגדוד. ההחלטה שהתקבלה הייתה כי "כל משפחה תשתתף במימון מפעל הזיכרון – כל אחת כפי שידה משגת. כל מי שמצבו הכספי מרשה לו – ירבה".⁴⁷

גיוס תרומות להקמת אנדרטה מבטא את ההשתייכות למשפחה המורחבת, המגשימה את היחד הקולקטיבי בפעולת ההנצחה. במהלך איסוף הכסף התהדק הקשר של מקימי האנדרטה עם המשפחות השכולות, ונפרשו היבטים שונים של הטרגדיה האישית והמשפחתית שבאה בעקבות נפילת הבן או הבעל. לא לכל המשפחות היה קל לגייס את התרומה הצנועה שהתבקשו לתת. משפחה אחת עשתה מעשה נוגע ללב כדי לגייס כסף לתרומה:

אנו מתוודים שמצבנו הכלכלי אינו מזהיר... אך מה לא לעשות בכדי לסייע למפעל כזה, לכן מכרנו כמה חפצים אישיים של המנוח והכנסנו לבנק

קופת-עם ת"א סך של 35 ל"י... ואנו מקווים שגם יתר משפחות ימלאו את חובתם הקדושה כלפי חללינו.⁴⁸

בתשובת הוועדה להנצחת חללי הגדוד להורה השכול נכתב: "עלינו לציין כי דבריו על מכירת חפצי בנך ז"ל נגעו ללבנו. המעשה שעשיתם באמת יכול לשמש דוגמה למסירות הורים לזכר בנם הקדוש".⁴⁹ שכולים אחרים התנצלו על שאין באפשרותם לשלם יותר.⁵⁰ במקרה אחד הסבירה אלמנה מדוע אין באפשרותה לתרום:

הנני מצטערת להודיעכם כי אין באפשרותי להשתתף בהקמת מצבת הזיכרון לחללי הגדוד שגם בעלי היה בין נופליו. ל... אין הורים וכן כל קרובים אחרים שיכולים היו להשתתף בתרומה כי כולם נשרפו על ידי הנאצים. הקרובים היחידים שנותרו הם: אחות בעלת משפחה של 5 נפשות אשר שתיים מבנותיה משרתות בצה"ל ואני עם בת בת-10 ללא אמצעים מספיקים לקיומנו. אני מקווה כי תבינו למצבי ואת צערי כי אינני יכולה להשתתף במצווה הקדושה בהקמת מצבת הזיכרון לקדושינו.⁵¹

בהתאם לעיקרון הגורס השתתפות לפי יכולת, ענתה הוועדה כי "עובדת חוסר אפשרות להשתתף בסכום כסף לא תהווה גורם מעכב להקמת האנדרטה. שמו של בעלך ז"ל יירשם יחד עם כל חללי הגדוד על מצבת הזיכרון".⁵²

המגעים הראשונים עם יישובים במטרה לשתתף במימון האנדרטה נעשו מיד לאחר הכנס בחולדה.⁵³ הרעיון שעמד מאחורי הפנייה היה כי הניצחון והקורבנות יוצרים, מבחינתם של היישובים שבמסלול לחימתו של הגדוד ושל אלה המצויים באזור שבו נלחם, מחויבות מוסרית, העתידה להיפרע עם השתתפותם במימון מפעל הזיכרון: "בוודאי זכורים לכם חברינו עת נלחמו באזור שלכם, ובתוצאות המלחמה בדרום - חלק נכבד לגדוד שלנו ולחלליו. יהיה זה אפוא לכבוד לחללינו, לכם ולנו - אם תמצאו לנכון להשתתף במימון מפעל הקמת מצבת הזיכרון בדרום".⁵⁴ מכתבים נשלחו ליישובים הבאים: עקרון, חצור, גבעת-ברנר, יבנה, גן-יבנה, ראשון-לציון, גלאון, גת, חולדה, כפר ורבורג, נס ציונה, בן-שמון, גדרה, באר-טוביה, נגבה, רחובות ונען.

לא תמיד הניב הלחץ המוסרי הישיר את הפרות המקווים. המועצה האזורית גזר, למשל, הודיעה כי תוכל לתת סכום קטן בלבד, וזאת בשל הפניות הרבות המופנות אליה מטעם היישובים שבתחומה להשתתף במימון מפעלי זיכרון שונים.⁵⁵ באר-טוביה תרמה 25 ל"י. קיבוץ גבעת-ברנר, לעומת זאת, החליט להשתתף בסכום של 100 ל"י. יישובים

אחרים לא מיהרו לענות לפנייה. ליישובים אלה נשלחו מכתבים נוספים, תוך אזכור היישובים ששילמו כדוגמה שתמריץ היענות חיובית לפנייה: "כמה מיישובי הדרום כבר נענו להצעתנו ומשתתפים במימון המפעל בעין יפה. למרות שמאז פנייתנו אליכם עבר זמן רב – טרם הודעתם לנו את החלטתכם".⁵⁶ עד אוגוסט 1950 הסתכמה תרומתם הכוללת של יישובי הדרום למפעל ההנצחה בכ-400 ל"י.⁵⁷

מכותב מרכזי לפניית ותיקי הגדוד הייתה עיריית תל אביב. בפנייה אליה הודגשו שני נושאים שלא הועלו במכתבים לשאר היישובים: העובדה שמדובר היה בגדוד "תל אביבי", ש-90% מחללי הגדוד היו בני העיר תל אביב וכי בלחימתו באזור הדרום, יחד עם חטיבת גבעתי כולה, סייע להסרת האיום הצבאי המצרי על הארץ בכלל ועל תל אביב בפרט.⁵⁸ הדבר שלא נאמר במפורש, אך היה ברור מתוכן המכתב, הייתה העובדה שמרבית ההורים השכולים הם תושבי תל אביב. בנובמבר 1950 הודיעה עיריית תל אביב לוועדה להנצחת חיילי גדוד 54 על ההחלטה להקציב סכום של 500 ל"י להקמת מפעל ההנצחה.⁵⁹ בסיכום שנערך לאחר טקס הסרת הלוט התברר, כי תרומת ותיקי הגדוד הסתכמה ב-530 ל"י (20% מסך התרומות), זאת של ההורים השכולים ב-1,023 ל"י (38.7%), בעוד שחלקם של היישובים הסתכם ב-1,085 ל"י (42.3%). עלות בניית האנדרטה הסתכמה בכ-2,700 ל"י. ההערכה המקובלת הייתה כי עלות הקמתה של אנדרטה נעה בין 7,000 לבין 45,000 ל"י.⁶⁰ הסיבה לעלות הנמוכה הייתה שחלק משמעותי ממרכיבי העבודה והחומרים נתרמו על ידי גופים שונים. האדריכל לא דרש תשלום עבור עבודתו, את הנחושת עבור הלוחות תרם אב שכול, וסולל בונה הסתפקה בהחזר חלקי בלבד של הוצאותיה. העובדה שהעלות הסופית הייתה נמוכה מההערכה הבסיסית וההתאמה הכמעט מלאה בין ההכנסות להוצאות העידו על הצלחת היוזמים בביצוע פרויקט שבהגשמתו עמלו כשלוש שנים.

הסרת הלוט

טקס הסרת הלוט הוא אירוע בעל חשיבות מכרעת בביוגרפיה של אנדרטה. מבחינת הציבור הרחב והאנדרטה עצמה הטקס מסמן התחלה – התחלת תפקודה של האנדרטה כמרכיב מכונן של נוף זוכר. מבחינת מקימה מסמן הטקס סוף: סופו של תהליך שליווה את הוצאת הרעיון מהכוח אל הפועל; אך בה בעת משמש הטקס גם כשיאו של תהליך שהחל ברגע שבו נהגה הפרויקט. אין זה בהכרח סוף העיסוק באנדרטה, כמובן, אך טקס הסרת הלוט מציב תאריך יעד המחייב ריכוז המאמצים, הן כדי להביא לסיום העבודות במועד שנקבע והן כדי לארגן טקס שיהיה מרשים ואפקטיבי מבחינת מטרותיהם של מקימי האנדרטה.

כשהוחלט על הקמת האנדרטה בכנס ביער חולדה לאחר פסח תש"י נקבע גם, כי טקס הסרת הלוט ייערך בחג הסוכות שלאחריו, קרוב ליום השנה למבצע יואב, שהיה אירוע בעל משמעות הן מבחינת מורשת הגדוד והן מבחינת מיקומה של האנדרטה. מאוחר יותר, בהתכתבות בנוגע להקצאת הקרקע, נמסר כי תאריך היעד להקמת האנדרטה יהיה מרץ 1951, יום השנה למבצע נחשון (שהיה המבצע הראשון שבו נטל הגדוד חלק במלחמת העצמאות)⁶¹. אולם כפי שהתברר, הייתה זו הערכה לא ריאלית. בחודשים הראשונים התרכזו המאמץ בגיוס הכסף, בהחלטה על מיקומה ועיצובה של האנדרטה ובטיפול בהקצאת הקרקע. החוזה על בניית האנדרטה נחתם עם סולל בונה ב-2 בנובמבר 1950 (עוד לפני שאושרה הקצאת הקרקע), ללא שנקבע תאריך לסיום העבודה. אלא שבניגוד לתחזית האופטימית של היוזמים, עברו שנתיים מחתימת חוזה הבנייה ועד שניתן היה לערוך את טקס הסרת הלוט מהאנדרטה הבנויה. הבעיה לא הייתה חוסר רצון טוב, אלא התנאים האובייקטיביים הקשים. התקופה הייתה תקופת צנע, וחומרי בניין ניתנו בהקצבה בלבד. למרות הרצון הטוב שגילו הרשויות, מדובר היה בתהליך ביורוקרטי שסיבך את מלאכת הבנייה. לאחר מספר חודשים של עבודה, לאחר שכבר הושלם השלד של המבנה, נעצרה הבנייה. העניין זכה לתהודה ציבורית, כשבמאי 1951 הופיע בעיתונות דיווח על כך שזה כחודשיים הבנייה אינה מתקדמת. הכתב מצא בכך ביטוי לחוסר כבוד כלפי הנופלים:

העוברים והשבים שעינם נתקלת בתמונה זו שואלים: האמנם כך מקימי מצבות זיכרון לבחירי עם יקרים? הבכוחו של גלעד זה לחנך את בני הנעורים שלנו העוברים באלפיהם את דרכי הנגב? המסוגלת צורתו של גלעד זה לעורר חווית נפש? והן ימי עבודה ספורים דיים לסיים את העבודה ולשוות לרצון הטוב את הצורה הנאה. למה אין עושים זאת?⁶²

בשלהי 1951 האשימו מקימי האנדרטה את סולל בונה, החברה הקבלנית, בעיכוב בהשלמת העבודה, והדגישו כי העיכוב היה מצער במיוחד בגלל אופיו של המפעל.⁶³ סולל בונה טענה כי העיכוב לא היה בשליטתה, וכי היא מצפה לסיום העבודה בראשית 1952.⁶⁴ אלא שהערכה זאת הייתה אופטימית מדי. טקס הסרת הלוט מעל האנדרטה נקבע ליום ד', 26 בנובמבר 1952. ליום זה לא הייתה משמעות מיוחדת מבחינת ההיסטוריה של הגדוד או של מלחמת העצמאות. העיכוב המתמשך בהשלמת מלאכת הבניין הביא לכך שברגע שהושלמה הבנייה נקבע תאריך להסרת הלוט, וזאת כדי לציין באופן חגיגי את סיום הפרויקט.

כל טקס הוא אוסף מורכב של מסרים המועברים במהלכו. בטקסי אזכרה רבים שנערכו לנופלים באותה התקופה כללה הליטורגיה של הטקס מרכיבי יהודי-מסורתי ומרכיבי עברי-לאומי זה בצד זה. המסורת היהודית באה לידי ביטוי בתפילת 'אל מלא רחמים', שהושמעה מפי חזן צבאי. המרכיב העברי של הטקס היה ההקראה האמנותית של השיר 'הנה מוטלות גופותינו' של חיים גורי. השיר נכתב אמנם לזכר הל"ה, אך הפך מיד למרכיב שגור בליטורגיה של טקסי הזיכרון לנופלים. כוחו של שיר זה נבע מהפנייה הישירה של הנופלים. בטקס היה השיר ל"קולה" של האנדרטה ושימש כהשלמה לכתובת ההקדשה, שפנתה אף היא ישירות לקהל. לאחר הסרת הלוח הניחו ילדי קיבוץ דורות זרים למרגלות האנדרטה, ובכך הודגשה מחויבותו של הדור הצעיר, המייצג את העתיד, למורשת ולזיכרון שאותם מייצגת האנדרטה.

חשיבות רבה נודעת גם להרכב הנוכחים בטקס. כאן חלק הארי של רשימת המוזמנים היה נתון מראש, והכוונה להורים השכולים ולוותיקי הגדוד. הזמנתו של סא"ל שמעון אבידן, מפקד החטיבה (צבי צור, מפקד הגדוד במלחמה שהה באותה עת בחו"ל), הייתה ברורה מאליה. עניין אחר היו המוזמנים שלא היו קשורים ישירות בסיפור הקרבות, במשפחת השכול או בתהליך בניית האנדרטה. כאן דרגת המוזמנים בהיררכיה מגדירה את מעמדו של הטקס במרקם החברתי, ובהתאמה את חשיבותו של האנדרטה ושל המורשת שהיא מייצגת. מארגני הטקס הזמינו את דוד בן-גוריון, ראש הממשלה ושר הביטחון,⁶⁵ וגם את יגאל ידין, הרמטכ"ל. אורחים אלה הוזמנו, כדברי המארגנים, לשוות לטקס "אווירה צבאית".⁶⁶ לנוכחותם של השניים בטקס הסרת הלוח מעל האנדרטה לזכר נופלים היה תקדים: הם כיבדו בנוכחותם את טקס הסרת הלוח מעל האנדרטה לזכר חללי חטיבת הראל בבית הקברות בקרית ענבים. בן-גוריון הודיע כי הוא מתכוון לבוא,⁶⁷ אולם יום לפני הטקס הודיע שלישי למארגנים, כי מסיבות בלתי צפויות לא יוכל להגיע. גם הרמטכ"ל לא הגיע לטקס, ולמרות בקשת המארגנים כי את הממשלה ייצג בטקס אחד השרים, הרי האישיות הבכירה באירוע היה האלוף משה צדוק, אלוף פיקוד הדרום, שגם התכבד בהסרת הלוח מעל האנדרטה.

המארגנים, שהיו מודעים להד הציבורי של האירוע, פרסמו מודעות בעיתונים היומיים. במקביל התבקש השבועון במחנה לפרסם ידיעה בכתובת השבועית על הטקס העתיד להתקיים. מתוך מודעות לחשיבותה של החשיפה הציבורית נשלחו הזמנות גם לעיתונאים ונוצר קשר עם סרטי גבע, שהבטיחו לצלם את האירוע ולשלב אותו ביומן החדשות השבועי שהפיקו. מבחינת החשיפה הציבורית לטקס נחלו המארגנים הצלחה. הדיווחים על הטקס הופיעו ביום הטקס עצמו או למחרתו בכל העיתונים החשובים.⁶⁸ דיווח מצולם של הטקס הופיע ביומן החדשות השבועי של סרטי גבע בשבוע שלאחר

מכן. הכתבות התמקדו בטקס, אך בכך הושגה המטרה הבסיסית: להביא לחשיפה ציבורית מרבית של האנדרטה ושל מורשת הגבורה של גדוד 54.

שאלה של אחריות

אחת השאלות המרכזיות בביוגרפיה של אנדרטה היא הימצאותו של גורם שימשיך לתחזק את האנדרטה לאחר שזו הוקמה. ההחלטה להקים אנדרטה אינה דורשת אלא התלהבות והסכמה. הקמתה כבר דורשת הימצאותו של גרעין פעיל, שיקדם את הפרויקט עד לטקס חנוכת האנדרטה. אולם בכך לא תמה המלאכה. כדי שתוכל האנדרטה לתפקד בנוף הזיכרון, דרושה תחזוקה מתמדת, וכאן השאלה היא מיהו הגורם האחראי בטיפול באנדרטה לאחר שזו הוקמה. האנדרטה בחוליקאת הייתה אנדרטה פרטית במובן זה שהוקמה על ידי קבוצה של אנשים שהתארגנו במיוחד לצורך ההקמה. במקרה כזה שאלת האחריות לגורלה של האנדרטה חשובה במיוחד. האנרגיה שרוכזה בתהליך הארוך והמורכב של הקמת האנדרטה אינה יכולה להמשיך ולהתקיים לאורך זמן רב לאחר שהוקמה, מה עוד שהאנדרטה אמורה לתפקד זמן רב אחרי שמקימה כבר לא יהיו בין החיים. במחשבה לעתיד הרחוק יותר, רק חסות מוסדית מסוג כלשהו יכולה להבטיח לאנדרטה את חיי הנצח, שהיא מצדה מבטיחה לאלה שלזכרם היא מוקדשת. הקשר עם המוסדות הוא דבר הכרחי בטיפול באנדרטה אך הוא גם טומן בחובו חיכוכים בין אלה שהקימו את האנדרטה והשקיעו בכך זמן, מאמץ ואנרגיה רגשית לבין המוסדות, שעבורם המדובר באנדרטה נוספת על סדר היום הביורוקרטי.

כשנה לאחר טקס חנוכת האנדרטה החלה ועדת ההנצחה בקידום עבודת שיפור פני השטח סביב לאנדרטה. בעקבות פנייה לעיריית תל אביב (רוב החללים היו, כזכור, בני תל אביב), הסכימה העירייה כי הגנן הראשי של העירייה, אברהם קרוון, יתכנן את תוכנית הגינון באתר האנדרטה. במקביל גם נוצר הקשר עם המחלקה להנצחת החייל במשרד הביטחון. בשלב זה סבורים היו חברי ועדת ההנצחה כי הם ימשיכו להיות אחראים לאנדרטה ולגינון מסביב לה: "כשם שאנו היינו אחראים להקמת יד הזיכרון ולשמירתה - אנו נהיה אחראים לשלמות כל אשר יינטע ויבנה מסביב לשטח היד".⁶⁹ מדיניות ועדת ההנצחה השתנתה כאשר ראש המחלקה להנצחת החייל מסר כי המדיניות של משרד הביטחון הייתה ש"מצבות הזיכרון שנבנו על ידי הורים שכולים, קבוצות חברים ויחידות צבאיות לזכר יקיריהם ואשר נבנו שלא במקומות יישוב - על משרד הביטחון לקבלן, לשפץ אותן ולשמור עליהן".⁷⁰ כשהתברר כי זו המדיניות הרשמית של משרד הביטחון, החליטה ועדת ההנצחה להעביר את האחריות לאנדרטה למחלקה להנצחת החייל: "הוועדה מעמידה לרשות המחלקה להנצחת החייל את

האנדרטה שהוקמה על ידינו בחוליקאת⁷¹. לאחר שהאחריות לאנדרטה הועברה למשרד הביטחון חדלה ועדת ההנצחה להתכנס, והנושאים שנגעו לתחזוקת האנדרטה טופלו על ידי אברהם ברונשטיין, שהיה גם הרוח החיה בפעילות הוועדה קודם לכן. הוא היה הכתובת לתלונות של ותיקי הגדוד והורים שכולים, והוא שעמד בקשר עם הרשויות בכלל, ועם משרד הביטחון בפרט, בנוגע לטיפול באנדרטה.

ב־1976 החליטה המחלקה להנצחת החייל להעביר את האחריות לאנדרטאות שמחוץ למקומות יישוב לידי גורמים מקומיים או אזוריים. במסגרת מדיניות זו נקבע כי את האנדרטה בחוליקאת יאמץ בית הספר האזורי במושב משען.⁷² מבחינת מקימי האנדרטה הייתה בכך הפרת ההתחייבות שניתנה ב־1954: "עפ"י הסדר שנחתם בזמנו ביניכם ובינינו – העמדנו לרשותכם ולטיפולכם את האנדרטה אשר אנו, ביחד עם ההורים של חללי הגדוד – הקמנו בחוליקאת – היא חלץ דהיום".⁷³ בתגובתו טען האחראי לתחום האנדרטאות במחלקה להנצחת החייל, כי "אף פעם לא לקחה על עצמה את הטיפול באנדרטה הנ"ל".⁷⁴ רא"ל (מיל.) צבי צור, הרמטכ"ל השישי של צה"ל ומפקד הגדוד במלחמת העצמאות, התבקש למצוא פתרון למשבר. ההמלצה שלו הייתה למצוא פתרון פרגמטי.⁷⁵ על פי ההסדר שהושג, ולמרות המדיניות הקבועה בחוק הגנים הלאומיים ושמורות הטבע, שלפיו רק אתרים ממלכתיים יתוחזקו על ידי משרד הביטחון ועל חשבוננו, תמשיך המחלקה להנצחת החייל לדאוג לטיפול השוטף באנדרטה בחוליקאת. כפי שכתב נעמן סחייק, ראש היחידה להנצחת החייל, לאברהם ברונשטיין, "נעשה את מיטב יכולתנו כדי לשמור על האתר".⁷⁶

האנדרטה בחוליקאת בנוף הזיכרון הישראלי

החשיפה הציבורית שהאנדרטה זכתה לה בעקבות טקס הסרת הלוט יצרה לאנדרטה הילה של חשיבות. מבחינה זאת לא הייתה האנדרטה בחוליקאת יוצאת דופן בין יתר האנדרטאות שנבנו באותה תקופה. העיתונות העברית נהגה לדווח באופן קבוע על בניית אנדרטאות, וטקס הסרת הלוט מעל אנדרטה, במיוחד אם מדובר היה במבנה מרשים מסוג זה שהוקם בחוליקאת, היה לאירוע בעל עניין ציבורי, שגם זכה לסיקור עיתונאי מתאים. אולם בשלבים הראשונים של מפעל ההנצחה האנדרטאי בישראל היה לאנדרטה בחוליקאת מעמד מיוחד, בהיותה האנדרטה הגדולה הראשונה שהוקמה בישראל. ביטוי לכך ניתן היה למצוא במאמר שהופיע בדבר השבוע לקראת יום העצמאות החמישי למדינת ישראל (1953). במאמר זה סקר המחבר את התפתחותו של מפעל הנצחת מלחמת העצמאות וגיבוריה. הדו"ח סקר את ה"יש" וה"צר על ה"אין", על אותם גופים ומוסדות שעדיין לא תרמו את תרומתם למפעל ההנצחה הלאומי. האנדרטה

לגדוד 54 של גבעתי בחוליקאת זכתה לציון לשבח, כדוגמה לאופן שבו צריכים הדברים להיעשות:

דוגמה אופיינית היא אנדרטה של לוחמי גדוד מפואר שלחם בגבורה בכל קרבות הדרום. ותיקי גדוד זה הקימו מגע עם הורי חללי הגדוד ועשו יחד מאמצים בלתי פוסקים שנמשכו כ־3 שנים ושרק לאחריהן עלה בידיהם להקים ליד משלט חוליקאת לשעבר מצבת זיכרון שהיא כבוד לנופלים מזה וכבוד למקימה מזה.⁷⁷

בצד דברי השבח למקימי האנדרטה בחוליקאת נזף כותב המאמר באלה שעוד לא נחלצו לבטא את המחויבות לזכר הנופלים באמצעות הקמת אנדרטה או מפעל הנצחה אחר - כאותו גדוד אחר של חטיבת גבעתי, שכמו גדוד 54 לחם באותו האזור, אך "לחלליו אין אנדרטה שתזדקר במקום להצביע על הודם וגבורתם של הנופלים".⁷⁸ עם הקמת האנדרטה נוצר אתר מוגדר שזוהה עם סיפור ההקרבה והגבורה של גדוד 54. אולם המדד להצלחת האנדרטה הוא באופן שבו היא משמשת כאלמנט פעיל בנוף, שבאמצעותו מתבצעים מפגשים בין המורשת והזיכרון שהיא מייצגת ובין מגזרים שונים של הציבור הרחב. לאחר יום הזיכרון תשי"ד הופיע בעיתון הבקר מאמר קצר תחת הכותרת "האנדרטה המיותמת", בו נמסר על "אנדרטת הגיבורים המיותמת אשר לא נפקדה ביום פקוד העם את זכר קדושי ביום העצמאות... בני נוער לא פקדו אותה ולא העלו את דמויותיהם של בני גדוד 'שועלי שמשון' המהוללים; זרי פרחים ענודי פסי שחור לא הונחו למרגלותיה".⁷⁹

כל עוד לא התגבשה המסורת שלפיה בתי ספר מהסביבה דואגים להניח זרים ביום הזיכרון, הרי ששילובה של האנדרטה במארג הטקסי של יום הזיכרון לנופלים היה תלוי במשפחות השכולות ובוותיקי הגדוד. הערך המוסף שהיה לאנדרטה עבור ותיקי הגדוד וההורים השכולים נבע מכך שהקמתה הייתה פרי מאמץ משותף, ובכך הייתה האנדרטה ביטוי לאחדות הפעולה של ההורים השכולים וותיקי הגדוד במאבק על שימור הזיכרון וטיפול המורשת. במרוצת הזמן התגבשה מסורת של עריכת טקסים בימי הזיכרון לחללי מערכות ישראל. אירוע טקסי מסוג אחר שהתקיים ליד האנדרטה בשנים הראשונות לאחר הקמתה היה טקס ההשבעה לטירוני חטיבת גבעתי. עבור החטיבה היה המקום מתאים במיוחד לעריכת טקסי השבעה בשל גודלו של האתר. טקס ההשבעה של טירוני החטיבה נערך למרגלות האנדרטה בנובמבר 1954.⁸⁰ טקס ההשבעה של טירוני החטיבה ב־1956 נערך אמנם בריחוק מהאנדרטה - הרחבה

שלפני האנדרטה הייתה צרה מלהכיל את הנאספים – אך האנדרטה והמורשת שהיא מייצגת היו חלק בלתי נפרד של תפאורת הטקס.⁸¹ במקום נערכו גם הכנסים של גדוד 54. בכנס הרביעי של הגדוד שנערך במקום ב-1961 היה אורח הכבוד הרמטכ"ל צבי צור, שהיה מפקד הגדוד בתש"ח.⁸²

האנדרטה בחוליקאת סיפקה אתר נוסף שבו ניתן היה לספר את סיפור הגבורה של המערכה בפולש המצרי. לאחר הקמתה שולבה האנדרטה במפת הטיולים של תיירות המורשת של תש"ח. כבר כחודשיים לאחר הסרת הלוט ביקרה באנדרטה קבוצה של תושבים מהמעברות שבפרוזדור ירושלים במסגרת טיול מאורגן. בדרכה מבאר שבע ליד מרדכי התעכבה הקבוצה ליד האנדרטה בחוליקאת, שם "שמעו המסיירים מפי המורה בדרך (כך) דברי הסברה על אגדת הגבורה של חטיבה זו".⁸³ בשלב מאוחר יותר פנתה ועדת ההנצחה של גדוד 54 למנהל ההסברה בבקשה שיכללו את האנדרטה במסגרת האתרים שאליהם נערכים סיורים: "יהא זה מן הראוי שבמסגרת הסיורים הנערכים לתיירים ולמבקרים באזור הדרומי של הארץ, ייקבע גם סיור ביד הזיכרון".⁸⁴ באנדרטה ביקרו גם תלמידי בתי ספר במסגרת טיוליהם. תלמידת כיתה ו' בבית ספר יסודי בירושלים דיווחה על הביקור שערכה כיתתה באתר האנדרטה, והיא משחזרת את מיתוס הגבורה של המקום:

ביום קיץ חם יצאנו לטיול כשפנינו מועדות דרומה, לנגב... הנה הגיע הרגע שלו צפינו בקוצר רוח, נקודת החנייה הראשונה. לפנינו ניצבה אבן מזדקרת אל על... זו מצבת "חטיבת גבעתי" אשר בחוריה חירפו נפשם לפריצת המצור על יישובי הנגב. הם לחמו כאריות באויב כשנשקם דל. רצונם לשחרר את הארץ ולבנותה עודדם והמריצם.⁸⁵

מבחינתם של מקימי האנדרטה היה דו"ח כזה עדות להצלחת האנדרטה שהקימו ולאופן שבו סיפרה למגזרים שונים של הציבור את סיפור הגבורה של הגדוד. העוקץ היה טמון בכך שהאנדרטה זוהתה שוב עם החטיבה, ולא עם הגדוד, טעות שהשתרשה כבר בשלב מוקדם. הטעות בזיהוי עוררה את רוגזם של מקימי האנדרטה. ועדת ההנצחה פנתה באוקטובר 1954 לממונה במנהל ההסברה בדרישה לדייק בהסברים הניתנים למסיירים במקום.⁸⁶ בתשובה נמסר כי "ניתנה הוראה למדריכי הסיורים לדייק בהסברותיהם בדבר מצבת הזיכרון לחללי גדוד 54 גבעתי".⁸⁷

* * *

כל אנדרטה היא נקודת ציון בטופוגרפיה של הזיכרון, אך בה בעת היא אלמנט של מכלול דינמי. ייחודה של האנדרטה בחוליקאת היה בראשוניותה בנוף הזיכרון הישראלי בכלל, ובמפעל ההנצחה של גבעתי בפרט. ב-1952 נחנכה מול ג'וליס אנדרטה לזכר 132 חללי גדוד 53 של גבעתי. אנדרטה זאת הייתה פשוטה ביחס: גוש אבן גדול ועליו לוח שיש עם הכתובת: "לגיבורים שלא זכו". רק ב-1988 הוצבו במקום לוחות שיש חדשים ועליהם רשומים שמות הנופלים. האנדרטה לזכרם של חללי גדוד 52, שלחם יחד עם גדוד 54 על כיבוש משלטי חוליקאת, נחנכה ב-1971. אנדרטה זו נבנתה בקרבת מקום לאנדרטה של גדוד 54, ובכך סופר בנוף המקומי, אם כי במאוחר, גם סיפור הגבורה וההקרבה של גדוד 52. ב-1991 נחנך במצודת יואב אתר הזיכרון המרכזי של חטיבת גבעתי. אולם אנדרטת גדוד 52 ואתר הזיכרון במצודת יואב לא הצטמצמו להנצחת מסכת ההקרבה ההרואית של היחידות במלחמת העצמאות. האנדרטה בחוליקאת, לעומת זאת, שנבנתה זמן קצר לאחר האירועים שהיא מוקדשת להם, מזוהה באופן ישיר עם סיפור גדוד 54 במלחמת העצמאות ועם התקופה ההרואית, כשהזמן החולף רק הדגיש את האיכויות המיתיות שלהם.

הראשוניות של אנדרטת גדוד 54 של גבעתי בחוליקאת והקשר הישיר שלה עם התקופה שהיא מנציחה מקנים לאנדרטה זו מקום מיוחד בנוף הזיכרון הישראלי, ומאפשרים את המשך תפקודה כאלמנט פעיל במפת מורשת הגבורה של המאבק לכינון הריבונות הישראלית. כביטוי לכך ניתן לציין את "תיירות המורשת", הכוללת, בין השאר, צעדות וסיורי אופניים ומכוניות באזורי הקרבות, שבמהלכן נחוויס הנוף וההיסטוריה בצורה בלתי אמצעית. דוגמה לצעדה שמסלולה כלל את האנדרטה בחוליקאת הייתה זו שנערכה באפריל 1969 בנתיב הקרבות של לוחמי שמשון במלחמת העצמאות. הצעדה החלה בגבעה 69 שליד ניצנים והסתיימה באנדרטה שבחוליקאת.⁸⁸ סיורי אופניים וכלי רכב באתרי קרב בחזית הדרום בתש"ח כללו גם הם את האנדרטה בחוליקאת לצד נגבה, יד מרדכי, ניצנים ומצודת יואב.⁸⁹ האנדרטה זכתה לאזכורים במאמרים בעיתונים שהופיעו לקראת יום הזיכרון לנופלים, שהעידו על הבולטות שלה במפת מורשת תש"ח.⁹⁰ ביום הזיכרון תשנ"ב (1992) שודר בטלוויזיה סרטו הדוקומנטרי של הבמאי דוד פישר נופים של זיכרון על אנדרטאות בישראל. האנדרטה בחוליקאת נבחרה להיות אחת מארבע האנדרטאות שהוצגו בסרט. בין הדוברים ליד האנדרטה היו גם אברהם ברונושטיין, יצחק דיבון ונחום קורנס שסיפרו את הסיפור שמאחורי האנדרטה שהם יזמו את הקמתה.⁹¹

האנדרטה של גדוד 54 גבעתי בחוליקאת, צילום: אבישי טייכר

3

מגדלי מים בנוף הזיכרון – נגבה, יד מרדכי ובארות יצחק

מגדלי מים נבנו כחלק מהתשתית הפיסית של יישובים, כמרכיב של מערכת אספקת המים המקומית. הדבר ניכר גם בשימוש במונח "בִּרְכָה" ולא מגדל מים, בהתייחסות לתפקידו של המבנה כמאגר מים. אך כבר בתקופת היישוב היו למגדל המים פונקציות מעשיות וסמליות בנוסף לפונקציה המקורית שלשמה נבנה. הבולטות של המבנים בנוף היישובי גרמה לכך שמגדל המים הפך לאלמנט שגור באיקונוגרפיה של נוף ההתיישבות הציונית ובסמיוטיקה של מיתוס ההתיישבות בשנות השלושים והארבעים. הדומיננטיות של המגדל בטופוגרפיה המקומית הפכה אותו לאחד ממרכיבי מערכת ההגנה היישובית, ולכך הייתה חשיבות רבה בתקופת המאורעות ובמלחמת העצמאות.

מגדל המים היה לחלק של מרקם חיי התושבים והקהילה. ביישובים רבים שימשו מגדל המים והרחבה שלידו מרכז טקסי. הדבר התבטא לא רק בהנפת דגלים על המגדל בימי חג וזיכרון אלא גם בטקסים ובמסדרים שנערכו ברחבה שליד המגדל. לאחר מלחמת העצמאות התעשרו מגדלי מים נבחרים ברובד סמליות נוסף בשל שילובם במפעל ההנצחה המקומי ותפקידם כאלמנטים מכוננים של הנוף היישובי כנוף זוכר. פרק זה עוסק בשילובם של מגדלי מים בנוף הזיכרון של מלחמת העצמאות ובתפקידם בשיח המרחבי שמייצר את מיתוס המקום.¹ לשם הבנת פעולתם של מגדלי מים בנוף הזיכרון ותפקודם במיתוס המקום נדרשת התייחסות לשני היבטים שונים: ההיבט האחד הוא תהליך קבלת ההחלטות – אם אכן התקיים תהליך כזה – שליווה את הפיכתם של מבנים שחדלו למלא את תפקידם המקורי למצבות זיכרון המתפקדות כעדים אילמים,

וזאת בהקשר של מיתוס המקום שהאחראים להנצחה ביקשו לייצר ולקבע בנוף. ההיבט האחר הוא פעולתם של מגדלי מים בשיח המרחבי של מיתוס המקום כפי שהוא בא לידי ביטוי בעיצובו של הנוף המקומי כנוף זוכר.

אופן שילובו של מגדל המים בנוף הזיכרון המקומי ובמיתוס המקום תלוי בתפקיד שייעדו למבנה האחראים למפעל ההנצחה המקומי. לעתים, כפי שמראה הדוגמה של כפר יהושע, שילובו של מגדל מים בנוף הזיכרון המקומי אינו קשור דווקא לתפקודו כעדות היסטורית למערכה. בכפר יהושע נבנתה האנדרטה לבני היישוב שנפלו במלחמת העצמאות (נחנכה בשנת 1953) בקרבת מגדל המים, שבאופן אירוני לא שימש מעולם מאגר מים עקב בעיות הנדסיות שלא הובאו בחשבון בעת בנייתו. מאוחר יותר נבנתה אנדרטת זיכרון נוספת לזכר בני היישוב שנפלו לאחר מלחמת העצמאות, סמוך לאנדרטה הראשונה. שתי מצבות הזיכרון ומגדל המים הם האלמנטים של גן זיכרון שהוקדש למיתוס המקומי על שני חלקיו: מיתוס ההתיישבות החלוצית, המיוצג על ידי מגדל המים (אף-על-פי שלא היה מעולם מאגר המים המקומי), ומיתוס ההקרבה ההרואית, המיוצג על ידי האנדרטאות. בכפר יהושע קיימת הפרדה מרחבית ותמטית ברורה בין שני המיתוסים, שהיא תוצאה של הנסיבות ההיסטוריות (כפר יהושע לא היה זירת לחימה), אולם הדיאלוג המרחבי ביניהם מדגיש את שייכותם לסיפור-העל הציוני-החלוצי של ההתיישבות והגנה.

מגדלי מים יכולים לשמש עדות היסטורית לאירועים שהתחוללו במקום. שילובם בנוף הזיכרון המקומי דורש החלטה מודעת של האחראים להנצחה במקום זה, כפי שמלמדת דוגמת האנדרטה שהוקמה בגבעה 69 שליד ניצנים (המספר מציין את גובה הגבעה מעל פני הים).² האנדרטה נבנתה לזכר 28 חיילי גבעתי שנפלו על הגבעה ביוני 1948 בקרב נגד הצבא המצרי במלחמת העצמאות. עם בנייתה האנדרטה הפכה למרכז הסמלי של האתר ולמקום שמאפשר התייחדות עם זכר הנופלים במהלך ביקור באתר או בעת טקס זיכרון. שלושת מגדלי המים שבנו הבריטים על הגבעה הם מרכיב דומיננטי בנוף המקומי, אולם אין הם משמשים כעדים היסטוריים שהם חלק מסיפור ההקרבה והגבורה שמספרת מצבת הזיכרון.

חלקו הראשון של הפרק מוקדש לדיון במגדלי המים בנגבה וביד מרדכי, שכמו שרידי המשוריינים בדרך לירושלים והטנק בדגניה, מזוהים בתודעה הישראלית עם סיפור הגבורה של מלחמת העצמאות. ביטוי רשמי לכך ניתן עם הופעתם של מגדל המים ביד מרדכי והטנק בדגניה על בולי יום הזיכרון לנופלים תשי"ב. העוצמה הדרמטית של מצבות זיכרון אותנטיות אלה היא פועל יוצא של החשיבות שנודעה לסיפור הגבורה

המקומי, אך בה בעת היא גם קשורה לכוח השכנוע הרגשי שמיוחס לשרידי קרב אותנטיים, המשמרים את סיפור האירועים הדרמטיים כחלק מהמרקם הפיסי שלהם. שרידי קרב המשמשים כמצבות זיכרון הם בעת ובעונה אחת גם עדות היסטורית וגם עדים היסטוריים: העד שמספר את הסיפור, והעדות, שהיא הסיפור שהוא מספר, מורכבים לכלל ישות פיזית אחת שיוצרת קשר ישיר בין ההווה לבין העבר, בין הסיפור לבין אופן מסירתו.

אולם, כפי שמראה הדוגמה של מגדל המים בבארות יצחק הישנה, פוטנציאל הסמליות שיש לשרידים אין בו די בזכות עצמו להפוך למצבות זיכרון פעילות בנוף הזיכרון. הפיכתם של שרידי קרב - במקרה זה של מגדלי מים שנפגעו - לאלמנטים פעילים של נוף זיכרון היא חלק מהדינמיקה של בניית מיתוס מקום. ללא פעולה מודעת של גורמים בעלי עניין ביצירת מיתוס מקום - במקרה זה היישוב שמזוהה עם מגדל המים - אין השרידים נטענים בהון הסמלי שהופך אותם לאלמנטים בעלי משמעות בנוף המקומי ובתודעה הציבורית. המשמעות הסמלית של השרידים איננה בגדר נתון אלא היא תוצאה של פעולה מודעת של הכרזה על השרידים כמצבות זיכרון בהקשר מיתי מוגדר. לכן, חלקו השני של המאמר עוסק במגדל המים בבארות יצחק הישנה ובאופן שילובו בנוף הזיכרון של מלחמת העצמאות.

נגבה ויד מרדכי

מבין מגדלי המים שהפכו למצבות זיכרון למלחמת העצמאות נודעת חשיבות מיוחדת בתודעה הציבורית למגדלי המים בקיבוץ נגבה (נוסד בשנת 1939) וביד מרדכי (נוסד בשנת 1943) - שני קיבוצי השומר הצעיר בדרום הארץ, שמילאו תפקיד חשוב במערכה באזור זה כנגד צבא הפלישה המצרית. במהלך הקרבות שימשו מגדלי המים עמדות תצפית, והיו מטרה להפגזות הארטילריה המצרית. מגדל המים בנגבה למשל נפגע מכמאה וחמישים פגזים מצריים.⁵ כתוצאה מהנזק שנגרם להם חדלו מגדלי המים לשמש בתפקיד מאגרי המים היישוביים. אולם כפי שהתברר, קיומם כחורבות היה שלב ביניים בלבד, במהלכו עברו מגדלי המים טרנספורמציה תפקודית שהביאה מאוחר יותר להגדרה מחודשת של מה שעל פניו נראה כחורבות למצבות זיכרון. עיקר עניינו של המנגנון התרבותי ששלט בטרנספורמציה תפקודית זו היה הערכה מחדש של משמעות הנזק ובמיוחד של סימני הפגיעה במבנה: בעוד שקודם לכן היו סימני הפגיעה לסמנים של אי־תפקודם של המבנים כמאגרי מים, לאחר ההגדרה מחדש של תפקידם כמצבות זיכרון שימשו סימני הפגיעה ראייה פורנוזית למערכה על היישוב בתש"ח. מגדל המים של יד מרדכי היה המבנה הבולט בנוף המקומי ושימש כסמל ייצוגי

מגדל המים ביד מרדכי, 6 בנובמבר 1948, אוסף התצלומים הלאומי, לע"מ

של הקיבוץ שננטש ושוחרר כעבור חמישה חודשים. בשיחה ברדיו תיאר חבר קיבוץ יד מרדכי את מגדל המים כפי שנראה לפני עזיבת הנקודה: "המגדל הגבוה והפצוע, עומד על שלושת עמודיו ומטיל את צלו הארוך - צל נקוב"⁴. המלך פארוק שביקר בקיבוץ שנכבש הצטלם לתמונת ניצחון על רקע מגדל המים.⁵ אך מגדל המים שנפגע במלחמה היה גם סמל לשיבה הביתה. כאשר שוחררה יד מרדכי על ידי חיילי גדוד 55 של חטיבת גבעתי הונף דגל ישראל על מגדל המים, פעולה שסימלה את שחרור הקיבוץ: "על מגדל המים העומד על 'נסים' ולא על עמודים, ומלא חורים, מתנוסס הדגל הישראלי והכתובת 'יד מרדכי שוחררה'".⁶ יד מרדכי שוחררה מהכיבוש המצרי ב-5 בנובמבר 1948, והנוף שנתקלו בו החוזרים לאחר חמשת החודשים שבהם הקיבוץ היה בידי המצרים היה של "הרס הרואי ומזעזע ביסודיותו".⁷

נגבה לא ניטשה, אך ההרס שגרמו ההפגזות המצריות היה נרחב, כפי שדווח ביוני 1948: "בתי האבן והבטון וגם מגדל המים נקובים לגמרי".⁸ במסגרת הערכת המצב שנערכה לאחר כניסתה של ההפוגה השנייה ב-20 ביולי 1948 נקבע כי מגדל המים, "ששימש מטרה קבועה לתותחי האויב", נמצא בסכנת קריסה.⁹ סביב המגדל הוצבו

בול יום העצמאות תשי"ב, עיצוב: אוטה וליש

שלטים שמזהירים מפני ישיבה ליד המגדל וחניית מכוניות בקרבתו. בשלב זה ההחלטה הייתה למנוע את התמוטטות מגדל המים כדי שימשיך לשמש כמגדל תצפית: "הגיעו חומרים לתמיכה במגדל. עבודה זאת תיעשה בקרוב. לא ניתן לו ליפול – מעליו הננו צופים את תנועת האויב".¹⁰

מבחינת הקיבוצים עבודת שיקום המשק וענפי העבודה הייתה בעדיפות עליונה, בעוד נושא הנצחת המערכה נמצא בעדיפות נמוכה. באתוס של הציונות החלוצית בניית יישוב הייתה פעולה הרואית, רוויה בפוטנציאל סמלי גבוה. עבור חברי נגבה ויד מרדכי פעולת השיקום של המשקים הייתה פרק הסיום של המערכה הצבאית וההוכחה העליונה לסיכול כוונת האויב לעקור את היישובים. סילוק סימני ההרס היה מדד להצלחת פרויקט שיקום המשק: "שנתיים לאחר המערכה ביד מרדכי, מעטים הם סימני ההרס שנשארו עדיין מימי הקרבות".¹¹ על שיקומה של נגבה נכתב ארבע שנים לאחר המערכה: "פצעי המלחמה טרם הגלידו. מגדל המים הנקוב עומד כעד אילם".¹² שיקום מערכת אספקת המים היה מרכיב חיוני בכלל פעולות הבנייה והשיקום של המשק. בנושא מגדל המים אופיינית השאלה שהפנתה שיאונה, תלמידת כיתה ב' בקיבוץ דפנה לילדי יד מרדכי, במכתב ששלחה אליהם בחורף 1949: "קראנו את הסיפור שלכם. אנו רוצים לדעת אם בדיוק זה סיפור נכון, ואם המגדל עוד עומד הרוס או כבר העמדתם מגדל חדש".¹³

מגדל המים בנגבה, 30 באוקטובר 1948, אוסף התצלומים הלאומי, לע"מ

באופן מידי עמד על הפרק הצורך להכריע האם ניתן לשקם את מגדלי המים שניזוקו במהלך המלחמה, או שהיה צורך לבנות מגדל מים חדש. בעניין זה נדרשה החלטה מידית כיוון שאספקת המים הייתה בעדיפות עליונה בסדר היום של פעולת השיקום. בנגבה נשקלה האפשרות לשקם את מגדל המים. המומחים היו חלוקים בדעותיהם בשאלה אם הדבר אפשרי. בתחילת 1949 התקבלה החלטת פשרה: "לפי שעה עד שיוכרע בשאלה זו, הוקם על יד הברכה מגדל שעליו שני טנקים שיכילו 12 מ"ק מים. אכן, תהיה זו ברכה בזעיר אנפין"¹⁴. בשלב זה עדיין לא עלתה על הפרק האפשרות להפוך את מגדל המים שניזוק למצבת זיכרון. אפשרות זו עלתה מאוחר יותר, והיוזמה הייתה של מוסדות התנועה. ההחלטה בעניין התקבלה באפריל 1949: "על פי הצעת המוסדות, תישאר ברכת המים הקודמת לעמוד נקובה וייעשו בה רק כמה תיקונים כדי להבטיחה ממפולת - לזיכרון תעמוד - לזכר הקרבות על ביתנו ומפלתו של האויב. בפינה שעל יד חדר האוכל נורתה כבר אבן הפינה לברכה החדשה... יש להניח שתוך שלושה חודשים, שוב יזרמו המים ברשת הצינורות שבכל הפינות"¹⁵. הרעיון שמגדל המים הישן ישמש מצבת זיכרון לא היה של חברי נגבה אלא של מוסדות הקיבוץ הארצי.

בכך התגלה פער בין הפרספקטיבה של חברי המשק לזו של המוסדות התנועתיים. מעייניהם של חברי הקיבוץ באותה העת היו בעיקר בשיקום המשק וחידוש מערכת אספקת המים. המוסדות התנועתיים לעומת זאת היו מודעים כבר בשלב מוקדם יחסית לחשיבות שימור מגדל המים כמצבת זיכרון ולתשואה הסמלית שייניב האתר. העניין של הקיבוץ הארצי בשימור מורשת נגבה בא לידי ביטוי כבר בדבריו של מנהיג התנועה מאיר יערי בעצרת החגיגית שנערכה בנגבה בנובמבר 1948 לציון כניעתה של מצודת עיראק סווידאן והסרת האיום המצרי על נגבה. בין השאר אמר יערי: "...כיום אסור לנו להצניע לכת ולהשכיח את המעשים הנאים הללו".¹⁶ עמדה זו גם הדגיש שלמה רוזן, נציג התנועה, בנאום שנשא בטקס יום המערכה שנערך ביום השנה הראשון לקרב על נגבה: "אף אצלנו יש ששוכחים מהר, המנסים להשכיח, המנסים לבנות בלעדיו. על כך – אל ניתן להשכיח את העבר המפואר, על כן נישא את תורת נגבה ומעשיה לעם, על כן ננחיל את ערכיה לדורות הבאים".¹⁷

בניגוד למגדל המים של נגבה, שהמומחים נחלקו ביניהם אם ניתן לשקמו או לא, שיפוצו של מגדל המים ביד מרדכי לא היה אפשרי. בחורף 1949 התמוטטו שלושת עמודיו שנותרו על עומדם עד אז, והמבנה קרס לצורתו הידועה כיום. ההחלטה שלא לפנות את ההריסות ולשמר את הברכה כמצבת זיכרון הושפעה, יש לשער, מההחלטה שהתקבלה בנגבה לשמר את מבנה מגדל המים כמצבת זיכרון.

בשלב השיקום של הקיבוצים נוצר דיאלוג סמלי בין המגדל הישן לבין המגדל החדש שבא לידי ביטוי גם במונחים טקסיים. במהלך הטקס שנערך ביד מרדכי לציון יום השנה הראשון לשחרור הקיבוץ הונפו דגלי הלאום על מגדל המים החדש; עם שחרור הנקודה, שנה קודם לכן, הונפו כזכור דגלים על המגדל הישן. במסגרת יום השנה הראשון לקרב המכריע על נגבה (שהתחולל ב-12 ביולי 1948) נתלתה על מגדל המים הישן הכתובת "נגבה 1948", בעוד על מגדל המים החדש נתלתה הכתובת "נגבה 1949". בפרשנות שניתנה לכך הוצגו שני מגדלי המים כ"דבר והיפוכו".¹⁸ הדיאלוג בין שני המגדלים סיפר על הניצחון הכפול: הניצחון במערכה הצבאית והניצחון במערכה על שיקום המשק.

הטרנספורמציה של מגדלי המים למצבות זיכרון הייתה פעולה פשוטה ביחס שלא דרשה השקעת כספית ויצירתית רבה, והיה לה אפקט מידי ועוצמתי על עיצוב נוף הזיכרון. הטרנספורמציה התפקודית התבצעה בשלב שבו שיקום המשק היה הנושא העיקרי על סדר היום. עם התקדמות השיקום תפסה שאלת ההנצחה מקום מרכזי בסדר היום היישובי, דבר שמצא את ביטויו בשלב השני של עיצוב נוף הזיכרון המקומי.

בשלב זה נכתב הנוף המקומי כחדש כטקסט מיתי, שהיחסים בין האלמנטים השונים שלו סיפקו הקשרים פרשניים חדשים לתוכנו ולמשמעותו של מיתוס המקום בכל אחד משני הקיבוצים.

השלב השני של הליך ההנצחה, שהחל כבר ב־1949, כלל שני מרכיבים עיקריים: בניית בית קברות צבאי לחללי המערכה והנצחה מונומנטלית. בשל ההשתייכות התנועתית המשותפת של נגבה ויד מרדכי הוזמן הפסל נתן רפפורט, שהתפרסם כמי שבנה את אנדרטת גטו ורשה, לבצע את ההנצחה האנדרטאית בשני הקיבוצים.

בשלב זה של ההנצחה התברר ייחודו של מיתוס המקום של כל אחד משני הקיבוצים, ועלו ההבדלים בין תפיסותיהם בעניין עיצובו של נוף המשק כנוף זוכר. בנגבה ביקשו האחראים על פעולת ההנצחה לקבע את סיפור הגבורה של עמידת נגבה במערכה בנוף הקיבוצי. ביד מרדכי המשימה הייתה שאפתנית יותר: לעצב את הנוף המקומי על פי מיתוס המקום, המורכב משני גורמים משלימים – מחד דמותו ההרואית של מרדכי אנילביץ', מפקד גטו ורשה שעל שמו נקרא הקיבוץ, ומאידך סיפור עמידת הגבורה של יד מרדכי במלחמת העצמאות.

מכיוון שבשלב זה כבר היה מגדל המים חלק מהטקסט המיתי של הנוף בקיבוץ יד מרדכי דרשה השלמת מפעל ההנצחה המקומי את "הקמת מפעל זיכרון ע"ש מרדכי אנילביץ' מפקד גטו ורשה ולזכר חללי יד מרדכי אשר נפלו בהגנת המולדת במלחמת שחרורנו".¹⁹ התוכנית להקים אנדרטה לזכר מרדכי אנילביץ' ביד מרדכי עלתה על הפרק עוד לפני מלחמת העצמאות, אך בראשית 1949 שולבה הקמת האנדרטה לזכרו בתוכנית הנצחה מקיפה ושאפתנית שכללה ארבעה אלמנטים: מגדל המים, שכבר תפקד כאלמנט פעיל של זיכרון בנוף המקומי שניצב על הגבעה הדרומית; בית הקברות לחללי המערכה על הגבעה הצפונית; ושתי אנדרטאות, האחת לזכר מרדכי אנילביץ' והאחרת לזכר חללי יד מרדכי, על כל אחת משתי הגבעות, בהתאמה.

במהלך הקרבות נקברו הנופלים למרגלות הגבעה הדרומית, עליה עמד מגדל המים. האתר שנקבע כמקום קבורת הקבע של החללים היה למרגלות הגבעה הצפונית, שבראשה עמד בית הביטחון שניזוק קשה בקרבות. את התוכנית הראשונה לקבר האחים שרטט אדריכל הנוף יוסף סגל ב־2 בנובמבר 1948. התוכנית הייתה ראשונה מסוגה, היא הציעה עיצוב אדריכלי של חלקת קברים לעשרים וארבעה חללי מלחמת העצמאות כיחידה נופית. לפי תוכניתו של סגל, הקברים סודרו בחצי קשת על הגבעה הצפונית, שם ניצבו שרידי בניין הביטחון, ובמיצוב סימטרי למבנה. על פי התוכנית, מרכז חצי הקשת נמצא על ציר המחבר את מבנה הביטחון שעל הגבעה הצפונית עם שרידי מגדל המים שעל הגבעה הדרומית.

מגדל המים ביד מרדכי ובחזיתו פסל מרדכי אנילביץ',
צילום: יעקב סער, אוסף התצלומים הלאומי, לע"מ

לפי התכנון המקורי, מפעל ההנצחה ביד מרדכי כלל הקמתן של שתי אנדרטאות. האחת, על הגבעה הדרומית, לצד מגדל המים ההרוס, לזכרו של מרדכי אנילביץ', השנייה, אנדרטה לזכר מגיני הקיבוץ, על הגבעה הצפונית, שם ניצב בית הביטחון ההרוס, שלמרגלותיו נכרה קבר האחים לנופלים במערכה: "החלטנו להקים שתי אנדרטאות אשר תבטאנה ביטוי אמנותי הולם את הפרקים הגדולים במורשת הגבורה של העם היהודי ומחנהו החלוצי".²⁰ הדיאלוג בין שתי האנדרטאות נועד לכונן בנוף את מיתוס המקום כסיפור של גבורה: "פסל אנילביץ' יעמוד מול הפסל של יד מרדכי. שתי האנדרטאות אם גם באות לספר על מומנטים שונים של מלחמת העם כנגד אויביו בנפש, שלובות ושזורות תהיינה על ידי הנוף המיוחד של העמק ושל הנוי העשוי לאחותן לידי מקשה אחת".²¹ בט"ו בשבט תש"ט ניטעה 'חורשת המורדים והלוחמים'.²² במסיבת עיתונאים שנערכה במאי 1949 הוכרז על הקמת "שתי אנדרטאות מפוארות שיביעו את רוח הגבורה של לוחמי יד מרדכי ואת עלילות הגבורה של מנהיג המרד בגטו ורשה, מרדכי אנילביץ'".²³

התוכנית המקורית שהוצגה לעיתונאים במאי 1949 הייתה של "פרוטמה של מרדכי אנילביץ' עולה מהלהבות".²⁴ פסל הברונזה בגובה 4.2 מ' ובמשקל של טון שהוקם בצד הצפוני של מגדל המים שקרס הציג את דמותו של אנילביץ' כשידו אוחזת ברימון, "בצלם תבניתו של הפסל הנודע דויד של מיכלאנג'לו".²⁵ בטקס רב-משתתפים שהתקיים ב-3 במאי הסיר מאיר יערי, מנהיג תנועת השומר הצעיר, את הלוט מעל הפסל. העמדת הפסל בחזית מגדל המים יצרה דיאלוג על-זמני בין מרד גטו ורשה וקרבות מלחמת העצמאות. בריאיון שנתן לאחר טקס הסרת הלוט סיפר נתן רפפורט: "ילד אחד בא וסיפר שהוא שמע בלילה שיחה בין מרדכי אנילביץ' ומגדל המים ההרוס".²⁶ תמונת מגדל המים ופסל אנילביץ' שבחזיתו הפכה לדימוי הייצוגי של מיתוס המקום.

על פי התוכנית של רפפורט, האנדרטה לזכר מגיני יד מרדכי הייתה פסל מאבן שייבנה מעל קבר האחים.²⁷ הפסל כלל שבע דמויות של אנשי הקיבוץ. גובה האנדרטה היה 5.4 מ', ורוחבה חמישה מ'.²⁸ בטקס שנערך במאי 1949 לציון יום השנה הראשון למערכה על הקיבוץ, הוצב דגם גבס של האנדרטה על הגבעה. במאי 1951, בעת שהוסר הלוט מעל פסל מרדכי אנילביץ' שעל הגבעה הדרומית, התוכנית הייתה שעל הגבעה הצפונית "יינטע גן נאה ובמרכזו האנדרטה השנייה שתסמל את מלחמת הגבורה בישראל, מלחמת המעטים נגד הרבים".²⁹ אלא שהאנדרטה לזכר מגיני הקיבוץ לא נבנתה מעולם. הסיבה לכך הייתה היעדר משאבים כספיים. ב-1959 קיבל הקיבוץ החלטה שיש לטפח את 'גבעת החללים' בצורה נאה, ללא האנדרטה.

הנוף הזוכר בנגבה עוצב כסיפור מיתוס עמידת הגבורה של הקיבוץ אל מול הצבא המצרי. עיצובו של הנוף הזוכר בנגבה היה תוצאה של אילוצים פיסיים ורגשיים. מיקומו של מגדל המים היה נתון מראש. בית הקברות נבנה במקום שבו נקברו החללים קבורה ארעית במהלך הקרבות. בשלב מאוחר יותר, לאחר שנדונו אפשרויות שונות, הוחלט בפברואר 1953 למקם את האנדרטה המוקדשת למגיני ולמגינות הקיבוץ בצד האחורי של בית הקברות הצבאי, אל מול פתח הכניסה. עם חנוכת האנדרטה בנובמבר 1953 הושלמה מלאכת עיצוב בית הקברות הצבאי כאתר זיכרון הרווי במשמעות מיתית של הקרבה הרואית.

תפקוד מגדל המים בנוף הזיכרון של נגבה שונה בתכלית מזה של מגדל המים של יד מרדכי. מגדל המים ההרוס ביד מרדכי נמצא במשא ומתן מתמיד עם שאר מרכיבי הזיכרון המצויים בנוף המקומי. מגדל המים של נגבה אינו חלק ממכלול נופי מעוצב, והוא מופרד מבית הקברות הצבאי על ידי אוסף של מבנים שיש להם פונקציה מעשית והם מסתירים בפועל את קו הראייה בין שני מוקדי הזיכרון. מגדל המים של נגבה, כמו מגדל המים ביד מרדכי מתפקד ב"קריירה" השנייה שלו כמאגר של משמעויות

סמליות, אך אין נלווה אליו הפאתוס שהוא תוצר לוואי של הדיאלוג בין מגדל המים לבין האנדרטה של מרדכי אנילביץ' שביד מרדכי. הסביבה הפרוזאית של מגדל המים גורמת למסר שלו להיות ישיר ולקוני, ומביאה לשילובו של המיתוס ההרואי באופן ישיר ומידי בחיי היום-יום של הקיבוץ.

נגבה ויד מרדכי היו בשנות החמישים לאתרי מורשת פופולריים ויעד לעלייה לרגל. בעלון נגבה ממאי 1953 נמסר כי מדי יום מגיעים טיולים של בתי ספר, גדנ"עים ו"ותיקים".³⁰ המסר החינוכי של נגבה הוצג על ידי אחד המורים כך: "נגבה סמל של עמידה, שם תהילה לגיבורי האומה שבמותם נקנתה עצמאות מדינתנו".³¹ מגדלי המים היו חלק בלתי נפרד מחוויית הביקור. תלמיד כיתה ד' סיפר כי בעת ביקור בנגבה הראתה המורה לילדים "את מגדל המים המפוצץ שהשאירוהו למזכרת ממלחמת השחרור".³² תלמידה אחרת שהשתתפה באותו הטיול לנגבה וליד מרדכי התייחסה למגדל המים של יד מרדכי: "... על הגבעה ראינו מגדל מים הנוטה ליפול וכולו נקוב משברי פגזים מזכרת מהמלחמה".³³ תלמיד תיכון שביקר עם כיתתו ביד מרדכי בשנת 1953 ביאר את המשמעות הסמלית של המבנה:

על הגבעה ניצבה הברכה ההרוסה והנקובה ככברה, שעמדה על כרעי תרנגולת. זאת הברכה שלידה הצטלם פארוק מלך מצרים לשעבר ופרסם את התמונה כמלך כובש ליד מצודה ענקית נכבשת. אכן הייתה זאת "מצודה"... אך הברכה מסמלת כי פגעו המצרים בגוף, אך בנשמה לא פגעו ונשמת החלוציות פעמה באנשי יד מרדכי שוב, ושוב הם הקימו כאן קיבוץ פורח.³⁴

השלב השלישי בעיצוב נוף הזיכרון בכל אחד משני הקיבוצים כוון למיצוי פוטנציאל ההון הסמלי של מיתוס המקום, אם באמצעות פיתוח נוסף של נוף הזיכרון המקומי, כמו ביד מרדכי, אם באמצעות הרחבת מיתוס המקום וביצוע שינויים מתאימים בנוף הזיכרון, כמו בנגבה.

בשנות השישים נבנו ביד מרדכי שני אתרי זיכרון שהיוו תוספות משמעותיות לנוף הזיכרון המקומי, אך מבחינה תוכנית רק הדגישו ופירטו את המוטיבים שנקבעו כבר בראשית שנות החמישים כמרכיביו המכוננים של מיתוס המקום. אתר אחד הוא מוזיאון השואה והתקומה, המדגיש את רצף הגבורה היהודית בזמן החדש כפי שבאה לביטוי בהתנגדות היהודית בתקופת השואה ובמלחמת העצמאות, תוך התמקדות במערכה ביד מרדכי. המסר המרכזי של המוזיאון נקבע בנוף הזיכרון המקומי כבר בשנת 1951

באמצעות הצבת פסל מרדכי אנילביץ' בחזית מגדל המים. התוספת השנייה היא אתר שחזור הקרב בין הצבא המצרי למגיני היישוב שנועד להמחיש את סיפור הקרב באמצעות שחזורו והקפאתו בזמן. לאחר בנייתם היו שני האתרים למוקד הפעילות החינוכית הקשורה בהנחלת המורשת ההיסטורית שהמקום מייצג ומחויב לה.

ביום הזיכרון תשט"ו (1955) הוסר הלוח מעל הטנק המצרי שפרץ את הביצורים החיצוניים של נגבה בעת הקרבות. הטנק, שהוצב בקרבת הכניסה לבית הקברות הצבאי, הוענק לקיבוץ על ידי הצבא, "כדי לשמש מצבת זיכרון לעמידת הגבורה של היישוב".³⁵ כמוצג אותנטי סיפק הטנק תוספת משמעותית לנוף הזיכרון: כנשק שלל הוא שילב את האויב ואת תבוסתו בנוף באופן ישיר. בעוד הטנק מציג את פוטנציאל ההרס ומגדל המים את העובדה שפוטנציאל זה אכן מומש, הנוף הקיבוצי על מרכיביו השונים מציג את הפרשנות המקומית לניצחון הסופי בקרב: שיקום היישוב. הצבת הטנק המצרי בנוף הזיכרון יצרה, אף אם במובלע, קשר בין נגבה לדגניה, שם היה הטנק הסורי הפגוע למרכיב מרכזי של הדרמה ההרואית ולהיצג איקוני של סיפור הגבורה המקומי. כמו מגדל המים, הטנק המצרי היה מוצג אותנטי ששימש עדות היסטורית. שני המוצגים היו חלק מהסיפור ההרואי, אלא שהצבתו של הטנק בנגבה במקום שנבחר הייתה פרי שיקול תכנוני, וזאת בניגוד למגדל המים ולטנק של דגניה (לפני עיצובו מחדש של 'אתר הטנק' בשנות השמונים), שהשאתם במקומם הדגישה דווקא את הזמן שקפא בעת האירוע שהם היו להיצגיו.

בשלב מאוחר יותר נוספו לנוף הזיכרון המקומי אלמנטים שלא התייחסו למלחמת העצמאות אלא להתיישבות. מקורו של ההון הסמלי הנוסף של נגבה, מעבר לסיפור עמידת הגבורה, היה בכך שעם הקמתה כיישוב חומה ומגדל בשנת 1939 היא הפכה ליישוב היהודי הדרומי ביותר במפת ההתיישבות, דבר שבא לידי ביטוי גם בשמו של הקיבוץ. האלמנטים שנוספו לנוף הזיכרון בשלב זה היו הטרקטור ש"פילח את התלם הראשון בנגב", כלשון השלט המוצב לידו, ושחזור של נגבה כיישוב חומה ומגדל. הטרקטור העברי והטנק המצרי הוצבו משני צידי כביש הכניסה לקיבוץ, והעמדתם זה מול זה יצרה ביניהם דיאלוג שביטא את הניגוד הקוטבי בין "אנחנו" לבין "הם", בין שלום למלחמה ובין בנייה להרס. מבנה הקיבוץ המשוחזר הוקם בכניסה למשק אך מחוץ לשער, ובכך הודגש ההבדל בין נגבה בראשיתה לנגבה המבוססת, כשהפרדה בין "אז" ל"היום" מקבלת ביטוי ברור במרחב.

עם השינויים שחלו בשלב זה בנוף הזיכרון המקומי שולב מיתוס עמידת הגבורה של נגבה במסגרת רחבה יותר של מיתוס-העל החלוצי של ההתיישבות וההגנה; מיתוס-העל שוכפל במיתוס המקומי של יישובים שונים. אב-טיפוס למיתוס ההתיישבות

וההגנה הייתה תל-חי (בפרשנות החלוצית של המיתוס), וייחודה של נגבה בטופוגרפיה של מיתוס זה היה בעוצמה הדרמטית של סיפור עמידת הגבורה שלה ובכך שהחזיקה מעמד ולא נפלה. השילוב האורגני של ההתיישבות וההגנה בא לביטוי בנגבה גם בצירוף מקרים שהיה בעל פוטנציאל של משמעויות סמליות: הקרב המכריע על היישוב התחולל ב-12 ביולי 1948, ביום השנה התשיעי לעלייה על הקרקע. בשנים 1949-1950 צוין ה-12 ביולי כ"יום המערכה" ונחוג כאירוע לאומי בהשתתפות אורחים נכבדים. בשנת 1950 הועלתה האפשרות לקבוע את היום כ"יום תנועתי לזכר הקרב המכריע בנגבה";³⁶ בשנת 1951 נדונה השאלה איזה צביון יש לתת ליום זה,³⁷ וב-1952 הופק יום המערכה כאירוע פנימי של המשק שהוקדש לזכר הנופלים במערכה ולציון עליית היישוב על הקרקע. בשנת 1953 בא לידי ביטוי השאיפה "לחוג בינינו ובין עצמנו".³⁸

בארות יצחק

מגדלי המים של נגבה ושל יד מרדכי היו לאלמנטים בולטים בנוף הזיכרון של מלחמת העצמאות גם מפני שהיו מזוהים עם יישובים קיימים. המתח הסמלי בין מגדל המים שנפגע בקרבות וחדל לשמש בתפקידו המקורי ובין היום-יום של הנוף הקיבוצי היה מרכיב מרכזי של הסיפור המיתי, כיוון שביטא באופן ישיר את "הסוף הטוב" של הסיפור: את התבססות היישובים בנוף המקומי למרות התנכלות האויב ואת הצלחת המפעל החלוצי שהקיבוצים היו חלק ממנו. מגדלי המים זוהו עם מיתוס המקום, והעניין המוצהר שהיה לתנועה הקיבוצית וליישובים עצמם בטיפול מיתוס זה ובעיצוב נוף הזיכרון המקומי תרם תרומה משמעותית לבולטות של מגדלי המים המקומיים בנוף הזיכרון הלאומי. על חשיבותם של שני גורמים אלה ניתן ללמוד מהשוואה לתפקודו של מגדל מים שלישי, מגדל המים של קיבוץ בארות יצחק, בנוף הזיכרון הישראלי.

בארות יצחק, קיבוץ של הפועל המזרחי, נוסד בשנת 1943 בנגב המערבי, בסביבות עזה, והיה "היישוב העברי הראשון במבוא הנגב".³⁹ ביולי 1948 הותקף הקיבוץ המבודד על ידי הצבא המצרי, אך החזיק מעמד והדף את התוקפים. במהלך הקרבות ניזוק מגדל המים וחדל לשמש במערכת אספקת המים של הקיבוץ. סיפור המערכה של בארות יצחק מכיל מרכיבים דומים לאלה של סיפור המערכה על נגבה – שניהם היו סיפורי עמידת גבורה של קיבוץ מבודד שהחזיק מעמד אל מול התקפת כוחות צבאיים סדירים. כמו נגבה, גם בארות יצחק נהרס במהלך הלחימה. בנובמבר 1948 כתב מבקר במקום כי בארות יצחק היה "היישוב החרב ביותר שלא נכבש על ידי האויב".⁴⁰ בתים הרוסים, צינורות מנותקים, עצים שבורים. בביקורו במקום בפברואר 1949 תיאר מיכאל חזני, ממנהיגי הפועל המזרחי לעתיד, את נוף ההריסות שנותר לאחר הקרב: "רשת תעלות

ובונקרים, מגדל מים פצוע, עמוד בית מיותם"; והוסיף: "לא ראיתי יישוב שנהרס במידה כזו, עד שלא נותר בו אף קיר אחד שלם".⁴¹ כמו מגדל המים של נגבה ושל יד מרדכי, מגדל המים של בארות יצחק, "המרוסק, העומד על כנו ומראה את פצעיו לכול",⁴² היה מצבת זיכרון בפוטנציה. אך בניגוד למגדלי המים של נגבה ושל יד מרדכי, שנעשו לסמלים מוכרים של מאבק הגבורה של שני היישובים בצבא המצרי הפולש, מגדל המים של בארות יצחק נותר במשך שנים רבות בשולי נוף הזיכרון של מלחמת העצמאות.

שוליותו של מגדל המים של בארות יצחק בנוף הזיכרון של מלחמת העצמאות עד לשנות השמונים הייתה פועל יוצא מכך שלא היה קשור למיתוס מקום בעל עוצמה כמו אלה שנוצרו מיד לאחר תום המערכה ביד מרדכי ובנגבה. ההבדל בין בארות יצחק לנגבה איננו בפרטי סיפור הקרב או בזמניות של שרידים פסיים בעלי פוטנציאל לשמש מצבות זיכרון למערכה, אלא בדינמיקה של בניית מיתוס מקום ועיצוב נוף זוכר. הבדל בעל משמעות היה במידת המודעות והמעורבות התנועתית בשאלת הנצחת המערכה. הנהגת הקיבוץ הארצי, התנועה הקיבוצית שאליה השתייכו נגבה ויד מרדכי, הייתה מודעת לערך הפוליטי שיש להנצחת המערכה ולהון הסמלי שיש לשילוב סיפור הגבורה של שני הקיבוצים בסיפור הלאומי, והדבר התבטא במעורבותם של המוסדות התנועתיים בשלבים הראשונים והמכריעים של מפעל ההנצחה. להבדיל, קיבוץ בארות יצחק לא נהנה ממעורבות תנועתית מסוג זה.

להיעדר המעורבות ברמת התנועה המיישבת הייתה חשיבות מיוחדת בהקשר של הפוליטיקה של הזיכרון הלאומי שליוותה את הליכי גיבוש הגיאוגרפיה המיתית של מלחמת העצמאות. ברמת הדיון התנועתי שנפרש על פני דפי הצפה, עיתון הצינונות הדתית, היה זה קשר של שתיקה ושל הכחשה מצד האליטה התרבותית של היישוב ומוסדותיו, שהביא לדחיקת סיפורי עמידת הגבורה של קיבוצי התנועה במערכה – טירת צבי וגוש עציון, סעד ובארות יצחק – לשולי הסיפור הלאומי. כבר במאמר שראה אור בהצפה בספטמבר 1948 התרעם הכותב על החד-צדדיות וה"פוליטיקה" של מחלקת התרבות של הצבא, שהתבטאה בכך ששתיים מבין שלוש החוברות הראשונות שנועדו לספר את עלילות הגבורה של מלחמת העצמאות הוקדשו לקיבוצי השומר הצעיר משמר העמק ויד מרדכי.⁴³ במאמר שפורסם בהצפה בנובמבר 1948 פירש הכותב במי ובמה מדובר – ומה יש לעשות: "אנשי מפ"ם טורחים להפוך ניצחונות ישראליים כלליים לניצחונות כיתתיים... לכן מצווה להפקיע מידיהם את המונופול על הגבורה... נגבה אינה יחידה!"⁴⁴

לאחר ביקור בבארות יצחק פרסם מיכאל חזני בפברואר 1949 מאמר בו טען כי קיים

מגדל המים בבארות יצחק, מרץ 2000, צילום: יעקב גפן, אוסף התצלומים הלאומי, לע"מ

"קשר שתיקה נגד בארות יצחק ולוחמיה האמיצים והנערצים... ולא עוה, אלא שעושים כדי להשכיח ולטשטש את גודל המערכה והעמידה ולהשכיחה מלב העם".⁴⁵ המאמר רווי בתחושה של כאב נוקב ושל עלבון צורב. להבחנתו, בה בעת ששופרות התעמולה הרשמיים של המדינה, הצבא והמוסדות הציוניים העלו על נס את פועלם וגבורתם של קיבוצים "השייכים לזרם אלמוני ולמפלגה פלמונית", הם "כולם חברו יחד, מי בזדון ומי בשגגה, להשתיק את קול ענות הגבורה הבוקע מבין משואות בארות יצחק והמהדהד על פני ערבות הנגב": בסדרת הספרים של הצבא נעדר שמו של היישוב ממניין "יישובי הנגב הגיבורים"; היישוב נפקד באופן קבוע מתוכניות הסיורים שמארגנים המוסדות הלאומיים לעיתונאים. ביטוי בולט ל"קשר של השכחה והשתקה" שנועד "לטשטש את גודל המערכה ולהשכיחה מלב עם" היה ההתייחסות למגדל המים של בארות יצחק:

כשהם מדפיסים את תמונת מגדל המים המנוקב, המסמל את עמידתו של יישוב זה, שוכחים פתאום לציין את מקומו ומסתפקים בכתובת הלקונית "יישוב בנגב".

ימים ספורים לאחר מכן הופיע מאמר נוסף בהצפה שמחברו הסכים עם הטענה של חזני על כך שקיים קשר של השתקה ושל הכחשה, וכי נעשה "עוול הגדול" לבארות יצחק – זאת לעומת היחס לנגבה, "אותה נקודה שלקחה כפליים מכל הנקודות".⁴⁶ כפי שטען המחבר במרירות, "יש שעושים פייטל מפלגתי גם מדמים ומנפשות".

בראשית יולי 1949 נערך ביישוב ההרוס טקס לציון יום השנה הראשון למערכה על היישוב. בבית הקברות, שבו נטמנו 19 חללי הקרב, הוסרו לוחות הציון מעל הקברים. בטקס נכחו כ-300 איש, ביניהם המשפחות השכולות, חברי המשק, נציגי יישובים בנגב, נציגי הפועל המזרחי: שר הפנים משה שפירא ומיכאל חזני; האלוף יגאל אלון, ולוי אשכול, ראש מחלקת ההתיישבות של הסוכנות היהודית. דרג אורחי הכבוד בטקס היה ביטוי של הכרה ושל הוקרה. שבועות ספורים אחר כך הקדיש קול ישראל תוכנית לסיפורה של בארות יצחק במסגרת סידרת שידורים על "יישובינו במערכה".⁴⁷ בשלב זה נראה היה כאילו סיפור עמידת הגבורה של בארות יצחק נשזר, אפילו אם באיחור מה, בסיפור הגבורה של מלחמת העצמאות.

בנאומו ליד מגדל המים המנוקב הביע מיכאל חזני את התקווה שמוסדות המדינה, הסוכנות והפועל המזרחי "יעשו את הכול למען יפכו בבארות יצחק מים חיים וחברי בארות יצחק הקודמים יתערו בנחלתם החדשה בוילהלמה".⁴⁸ דברים אלה היו בעלי משמעות רבה לגבי כינונו של מיתוס המקום של בארות יצחק. חברי בארות יצחק שנכחו בטקס הזיכרון שנערך ביישוב ההרוס במלאת שנה למערכה לא התגוררו במקום. הם הגיעו לאירוע ממקום ההתיישבות החדש שלהם, ואילו חזרו עם תום האירוע. בסוף הידיעה על הטקס לציון יום השנה למערכה נכתב: "משק בארות יצחק עומד עדיין בהריסותיו כאשר היה עם תום המערכה. במקום נמצא עתה גוף התיישבותי חדש: קבוצת 'אחדות' מעולי הונגריה".⁴⁹ ההשוואה לנגבה וליד מרדכי מתבקשת. בעוד נגבה שוקמה לאחר המערכה ואנשי יד מרדכי שבו לקיבוצם לאחר נסיגת הצבא המצרי, חברי בארות יצחק עזבו את המשק שעליו הגנו במהלך המלחמה והתיישבו בנקודה חליפית: "מחמת פגעי המלחמה עברו אנשי בארות יצחק והתיישבו במושבה וילהלמה, בסביבות תל אביב".⁵⁰ מאוחר יותר עברו ליישוב הקבע בקרבת מקום לוילהלמה.⁵¹

עזיבת – או בלשון אחר, נטישת – היישוב לאחר המערכה והעתקת הקיבוץ למקום אחר היו גורם מרכזי להעדרם של בארות יצחק ושל מגדל המים שלה מהנופים המיתיים של מלחמת העצמאות בתקופה שבה התגבשו נופים אלה בראשית שנות החמישים. בסיפור של בארות יצחק חסר היה אלמנט שהיה בעל חשיבות רבה בדגם של נגבה ושל יד מרדכי: שיקום המשק הקיבוצי לאחר ההרס שנגרם במהלך הקרבות. באתוס ההתיישבותי אלמנט זה הוא תכלית ההקרבה ומשמעות הניצחון. עבור חברי

בארות יצחק, המבחן לא היה שיקום המשק הישן אלא הצלחת ההתיישבות בנקודה החדשה שם בנו את ביתם במרכז הארץ. סיכם זאת מאמר בהצפה שנכתב לציון חגיגות חצי היובל להקמת הקבוצה ב-1960: "שמונה שנים הם כאן, בתום שנות סבל, מצוקה, מכאוב ואובדן מרבית החברים שנפלו בגבורה על קדושת הארץ, ומשקם עולה כפורח".⁵² חבר משק הסביר: "בשנים אלה הגענו אל המנוחה והנחלה".

הקמתו מחדש של היישוב במקום אחר יצרה הפרדה בין האתר ההיסטורי לבין הבית הקיבוצי. בנגבה וביד מרדכי הייתה הזהות בין האתר ההיסטורי לבין הבית הקיבוצי מרכיב רב-עוצמה בדינמיקה של התגבשות מיתוס המקום וחלק מהסיפור המיתי עצמו. במלאת שנתיים למערכה על בארות יצחק, ביוני 1950, נערכה ביישוב החרב אזכרה צנועה לחללי המערכה. כ-200 קרובים, חברי קיבוץ ונציגי התנועה נכחו בטקס בבית הקברות וסיירו בין הריסות היישוב.⁵³ בשנים שלאחר מכן נערכו טקסי האזכרה לחללים בביתה החדש של הקבוצה, בחוג מצומצם של חברים וקרובים.⁵⁴ ב-1956 נערכה האזכרה בבית יד לבנים בפתח תקווה.

בנגבה עלתה שאלת עתידו של מגדל המים על סדר היום בשלב השיקום הראשוני. לעומת זאת, בבארות יצחק לא היה מגדל המים הישן חלק מהנוף הקיבוצי ולכן לא היה חלק מתהליך השיקום. בניית המשק הקיבוצי במקום החדש דרשה השקעה רבה של מאמץ ושל אנרגיה מנטלית. לפחות בתקופה הראשונה הקשר למקום הישן היה, יש להניח, אמביוולנטי. מחד גיסא המקום הישן היה טעון בזיכרונות שהיו חלק מהביוגרפיה האישית של החברים, ומאידך גיסא הצעד יוצא הדופן של נטישת האתר הישן והמעבר לאתר החדש היו רוויים בתחושה של התחלה חדשה ובהבטחה של חיים חדשים.

לאחר נטישת היישוב נותרו בשטח רק שרידים: "בארות יצחק חדלה להתקיים. נשאר מגדל המים הרם, המנוקב ככברה. נשארו המחפורות ועמדות ההגנה, הריסות הבתים ועצי האקליפטוס המוריקים על רקע הנוף הצהוב, האפור והחום".⁵⁵ עם כישלון ניסיונות ההתיישבות של הפועל המזרחי באתר ההרוס נמסרו שטחי הקיבוץ לשעבר לידי הקיבוצים השכנים. בשלב זה סולקו שרידי המבנים, למעט מגדל המים המנוקב, שנותר שריד יחיד בנוף המישורי ומוקד פוטנציאלי של אתר זיכרון בהיותו סמל למטען ההיסטורי של המקום. הרעיון להקים אתר זיכרון במקום של היישוב הישן עלה על סדר היום של הקיבוץ לראשונה במסגרת ההכנות לציון עשור למערכה על בארות יצחק, אירוע שנועד להשתלב באירועים לציון שנת העשור להקמת מדינת ישראל. רעיון זה היה כרוך בהתייחסות מפורשת אל מגדל המים כאל אלמנט של זיכרון היסטורי. בספטמבר 1957 החליטה אספת החברים של הקיבוץ על מפעל הנצחה; נקבע כי יוקם

"מבנה תרבות שימושי (חדר קריאה וספרייה), שכולל לוח זיכרון" בקיבוץ ו"במקום בנגב יש להקים ג"כ לוח זיכרון על יד הברכה ההרוסה".⁵⁶ משמעות ההחלטה הייתה שילוב של זיכרון הנופלים בנוף הקיבוץ החדש ובה בעת מעין חזרה סמלית לאתר הישן, באמצעות הפיכת מגדל המים למרכיב של אתר זיכרון למערכה שהתנהלה במקום בתש"ח. לאחר יום העצמאות תשי"ח נדון הנושא שוב, אלא שהפעם דובר על "מצבה צנועה במקום בנגב".⁵⁷ מאוחר יותר הוחלט שיום השנה העשירי לקרב המכריע על בארות יצחק שנערך בח' בתמוז תש"ח יצוין בעצרת פנימית של חברי הקיבוץ, שתיערך באותו היום באתר הישן של בארות יצחק.⁵⁸ בעצרת השתתפו בסופו של דבר לא רק חברי הקיבוץ ובני הקיבוץ אלא גם מאות מחברי תנועת הפועל המזרחי. אפרים תלמי, שנטל חלק בעצרת הזיכרון, תיאר את המפגש המחודש עם אתר הקיבוץ שניטש:

עשר שנים. ובלכתנו בנתיבה המוליכה אל המשק לשעבר, נשואות העיניים אל המגדל, עדות אילמת לעמידת הגבורה. והלב הומה הומה. הנה עמדת השער. הקירות עודם עומדים כשהיו. אבל סביב סביב קוצים וחוחים. ותיל חלוד ומפותל. תרמילי כדורים שהוריקו מחלודה. רסיסי פגזים וחלודה זועקת באין קול. אנו מתקדמים ועולים במעלה הדרך המאובקת. הנה הכול כאילו כאשר היה. כאן היה מכון החשמל. וכאן המטבח. וגן הילדים. אך דממת מוות מהלכת בכול. רק רשרוש הרוח בקוצים מנסר בדממה האורה, החמה.

...

הגבעה שעליה עומד מגדל המים המנותץ, מתמלאת חיים. מגיעים מי שהיו מגיני בארות יצחק, חברי הנקודה שנשארו בחיים. עם נשיהם וילדיהם. ובאו מאות מחברי התנועה שלהם, אנשי הפועל המזרחי, לציון עשר שנים לקרב על המשק, להתייחד עם זכר הגיבורים שנפלו ולגלות את הלוט מעל כתובת להנצחת שמות הנופלים. עדה קטנה וססגונית, רובה צעירים וצעירות, חובשים כיפות, כובעים ושאר כיסויי ראש. פה ושם חלקת שער מכסיף. קמט עמל וסבל בפנים. אתה מסתכל באנשים ובחורבות היישוב חליפות. אתה מתבונן בעיניהם השוטטות סביב ואתה חש את הסערה המתחוללת בלב הנאספים. כאן חיות התמונות מהעבר הקרוב, מלפני עשר שנים...⁵⁹

השאלה כיצד יש לעצב את הדפוסים הטקסיים של יום הזיכרון למערכה – להבדיל מאזכרת החברים הנופלים במועדים המקובלים בלוח השנה היהודי – נדונה מאוחר יותר. לעניין הנדון כאן חשובה הצעה שהעלה אחד מחברי הקיבוץ בשנת 1970, ולפיה יש "לארגן נסיעה עם ילדי בית הספר לבארות יצחק אשר בשערי עזה כדי לטעת עצים, ניקוי אתר הברכה ולוח הזיכרון שם ועוד".⁶⁰ חשיבות הצעה זאת הייתה בכך שלאחר הפסקה של תריסר שנים הוכרה חשיבות האתר ומגדל המים כחלק מהמורשת ההיסטורית שיש להנחילה לדור הצעיר של הקיבוץ. בשנות השמונים, לאחר שאתר ההנצחה שופץ בידי חברי הקיבוץ בשיתוף פעולה עם הקרן הקיימת, הוא הפך למרכז הטקסי של אירועי ח' בתמוז.⁶¹ בכך שולב מגדל המים, למרות ריחוקו הגיאוגרפי, במרקם חיי הקיבוץ, ונוף הזיכרון המקומי היה לחלק מהגיאוגרפיה הסמלית של הקיבוץ. ההפרדה המרחבית בין הקיבוץ לבין אתר ההנצחה חידדה את ההפרדה בין עבר להווה, בין הסמלי ליום-יומי. בנגבה וביד מרדכי היו זכור מגדלי המים חלק בלתי נפרד מנוף חיי היום-יום של הקיבוץ. המפגש של חברי בארות יצחק עם מגדל המים המזוהה עם קיבוץ נעשה בהקשר טקסי של עלייה לרגל, כאשר המסע במרחב לאתר ההנצחה הוא גם מסע בזמן לתקופה ההרואית של הקיבוץ, היא תקופת הראשית.

בראשית שנת 2011, ביוזמה של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל ובשיתוף הקרן הקיימת לישראל, יזמו מזכירות הקיבוץ הדתי וקבוצת עלומים (שממוקמת סמוך לאתר מגדל המים של בארות יצחק הישנה) פעולות שימור יסודיות של מגדל המים המנוקב. מיזם זה, שנעשה בשיתוף ציוני דרך – אגף מורשת במשרד ראש הממשלה, היה השלב הראשון במהלך רחב-היקף שבמסגרתו התבצעו עבודות פיתוח בשטח, הוצבו שלטים ותצוגות, ובקיבוץ עלומים הוקם מרכז מבקרים מיוחד לתולדות ההתיישבות בחבל ארץ זה.

שימור מגדל המים של בארות יצחק שבנגב הוא דוגמה יחידה במינה למהלך כולל של פיתוח והנחלת מורשת שממוקדת במגדל מים בודד במרחב שנותר לספר את ההיסטוריה המקומית. בניית אתר ההנצחה הפכה את מגדל המים של בארות יצחק לנקודת ציון במפה הרשמית של מורשת תש"ח ובמפה ההיסטורית של ההתיישבות החלוצית בנגב בתקופה שלפני הקמת המדינה. מגדל המים הבודד בנוף מתפקד כעד וכעדות היסטורית למערכה שהתנהלה במקום במלחמת תש"ח, ובה בעת הוא גם השריד היחיד בשטח ליישוב שהתקיים במקום.

שלט הסבר בצד הדרך לירושלים (לא קיים עוד), צילום: מעוז עזריהו

4

“שלד הברזל שותק כמו רעי”: שרידי המשוריינים בצד הדרך לירושלים

פרק זה עוסק בסיפורם של שרידי המשוריינים המוטלים לצד הדרך באזור שער הגיא (באב אל ואד).¹ במישור אחד זהו סיפורן של השיירות שנטלו חלק במאמץ להעביר אספקה לירושלים הנצורה, של הנהגים שנהגו בכלי הרכב המשוריינים ושל המלווים שאבטחו את כלי הרכב מפני התקפות האויב הערבי. במובן זה, סיפורן של השיירות שהותקפו בדרך העולה לירושלים הוא סיפור של גבורה ושל הקרבה, של אבדות כואבות, ושל הניצחון במערכה על הדרך שהתבטא בדרך הפתוחה לירושלים. במישור שני, העומד במרכז הדיון בפרק זה, נמצא את סיפור תפקודם כאלמנטים מכוננים של נוף זוכר: מצבות זיכרון המשמשות כעדים וכעדות ל“אפופיאה של באב אל ואד”;² המנציחות את השיירות שנטלו חלק במאבק על פריצת הדרך לירושלים במלחמת העצמאות.

הדיון מתחלק לשלושה חלקים. החלק הראשון עוסק בשימור המשוריינים כזיכרון, ומתמקד בטרנספורמציה של גרזאות מתכת הפזורות בצד הדרך לייצוגים אותנטיים של סיפור הגבורה, המשמשים בה בעת כעדים אילמים וכעדות פיזית של הגבורה וההקרבה. בהקשר זה גם נדונה הפונקציה הנרטיבית של המשוריינים, שבאה לידי ביטוי באופן שבו הם מספרים את ההיסטוריה שהם עצמם היבט פיזי שלה. החלק השני עוסק בעיצוב נוף הזיכרון על ידי המחלקה לשיפור הנוף במשרד ראש הממשלה במחצית שנות החמישים. שלב זה בהיסטוריה של המשוריינים כלל את סידורם מחדש של המשוריינים לצד הדרך והחלפתם של כמה משרידי כלי הרכב שהתפוררו באחרים שהובאו לשם מבסיס צה”ל שבו אופסנו כגרזאות. החלק השלישי עוסק בשינויים

שער הגיא, 1948, ארכיון צה"ל

מאוחרים במיקומם של המשוריינים בצד הדרך וסידורם מחדש בנוף המקומי כתוצאה מתחייבת מעבודות הרחבת כביש מס' 1.

"המצבות המקודשות ביותר של מלחמת העצמאות": 1948-1956

ביוני 1948, במהלך ההפוגה הראשונה בקרבות מלחמת העצמאות, נסע העיתונאי האמריקאי רוברט סט. ג'ון בכביש לירושלים במכונית הנושאת את דגל האו"ם. הדרך לירושלים הייתה עדיין סגורה למכוניות אזרחיות. בספר שתיעד את ביקורו בארץ-ישראל הוא תיאר את מה שראו עיניו בדרך:

מה שראינו בערוץ הקרוי באב אל ואד סיפר טוב יותר ממה שספרי היסטוריה יוכלו אי-פעם לספר על המחיר ששילמו היהודים בתל אביב כדי להעביר אספקה לאחיהם בעיר הקדושה. לאורך כל הדרך לא היה קטע של דרך ללא חתיכת גרוטאה. כמה מהמשאיות שנפגעו ממוקשים או שהושלכו אל התעלה שבצד הדרך והועלו באש היו גדולות. הן היו

"שלד הברזל שותק כמו רעי": שרידי המשוריינים בצד הדרך לירושלים

מונחות עתה כמו חיות מתות עם רגליהן בשמים ואבריהן הפנימיים
פעורים לרווחה וחשופים. הרוח שנשבה בבאב אל ואד באותו היום הייתה
חזקה דיה לגרום לכך שגלגליה של אחת מהמשאיות ההפוכות יסתובבו
ללא הפסקה, כמו להביה של טחנת רוח.³

האווירה הסוריאליסטית של באב אל ואד, המאפינת את קטע הדרך חודשים ספורים
לאחר הקרבות שהתחוללו שם באביב תש"ח, הייתה תוצאה של השילוב בין הדרמה
האנושית שהתחוללה שם לבין המראה מכמיר הלב של שרידי כלי הרכב השרופים
והנטושים הפזורים לצד הדרך. השקט היה השקט שלאחר הסערה. התנועה היחידה
הייתה הסיבוב חסר התוחלת של גלגלי המכונית ההפוכה. ההשוואה בין שרידי
המשאיות לפגרי חיות הקנתה לנוף-שלאחר-הקרב נופך של בית מטבחיים נטוש.
במאמר שפרסם בראשית יולי 1948 תיאר עורך מעריב עזריאל קרליבך את מראה
שרידי כלי הרכב הנפרש לעיני הנוסעים בדרך העולה לירושלים:

תראה רבים מהם, כאשר תעלה היום ירושלימה. שדרה ארוכה וכפולה הם
נטועים בצד הדרך. – אלה שלא הגיעו. שלדי מכוניות הפוכות, מרוסקות,
שרופות, פצועות בראשיהן ובקרביהן, אשר מתו מפצעייהן... בקילומטר
העשרים ואחד, ושנים ושלושה. שורות מצבות ארוכה-ארוכה, גרוטאות
של ברזל מעוקמות, מפותלות כאילו קפואות בעוועי גסיסה. צללים
גרוטסקיים הם מטילים על הכביש לאור ירח חיוור.⁴

כבר בעת מעבר השיירות באביב 1948 נדחפו כלי רכב שנפגעו וחסמו את הכביש
לצד הדרך כדי לאפשר את מעבר כלי הרכב שמאחוריהם על הכביש הדו-מסלולי
הצר המתפתל בתחתית הערוץ: "אז דחפנו אותן לשולי הדרך, לבל תחסומנה את
המעבר".⁵ אך לא מדובר היה בגרוטאות סתם. ברמה המיתית, שרידי כלי הרכב היו
טעונים במשמעות של זיכרון מקודש: "כל שלד חלוד-אדמדם כזה – זיכרון לחיים
יקרים שקופחו".⁶ 'באב אל ואד', שירו של חיים גורי, נכתב ב-1949 וקיבל מיד מעמד
קנוני בתרבות הזיכרון המתגבשת לאחר מלחמת העצמאות.⁷ השיר קשר בין מסכת
הגבורה של אנשי השיירות לשרידי כלי הרכב הפזורים לאורך הדרך. ב-1950 קבעה
ועדת השמות במשרד ראש הממשלה את השם 'שער הגיא', שהיה תרגום של השם
הערבי. אך השיר שכתב חיים גורי צרב בתודעה הציבורית את הקשר בין השם הערבי
לבין המחויבות לזכור: "באב אל ואד, לנצח זכור נא את שמותינו". בכך גם נטען הנוף

המקומי במשמעות מיתית ובתכלית טרנסצנדנטלית. כנראה בהשפעת שירו של גורי, בשפה העממית שם המקום 'באב אל ואד' או 'שער הגיא' התייחס לא רק לכניסה לגיא, אלא גם לקטע הדרך לאורך נחל נחשון (ואדי עלי) מהכניסה לגיא ועד ליציאה ממנו שישה ק"מ במעלה הדרך.

השורה "שלד הברזל שותק כמו רעי" בשירו של חיים גורי יוצרת קשר מטפורי בין שרידי כלי הרכב לבין המתים. שתיקת שלדי המתכת היו "עדות אילמת",⁸ אך במונחים פואטיים של מיתוס הגבורה, כפי שהבחין הפסל יצחק דנציג, המדובר היה דווקא בזעקה מתמדת הלכודה בשרידי המתכת המייצגים את הזמן שקפא: "שלדי המכוניות, שרידי השרפות והכדורים, המוטלים שם עד היום בצדי הדרך [...] שלדים שרופים שעצם הווייתם היא זעקה – זעקת הדרך הפתוחה".⁹

מעמד המיוחד של שלדי המשוריינים המוטלים בצד הדרך כשרידים קדושים התקבע בתרבות הזיכרון של מלחמת העצמאות כבר בשלב המוקדם של עיצובה. ב-1951 נכתב כי "שלדי המכוניות בשער הגיא הם המצבות המקודשות ביותר של מלחמת העצמאות".¹⁰ שמואל דיין כינה אותם ב-1953 "גרוטאות התהילה" שהן בעת ובעונה אחת "מצבות התהילה", "המוצגים הנפלאים האלה של התהילה המפוארת והנשגבה".¹¹ ב-1958 כינה אורי קיסרי את שרידי כלי הרכב "שרידים קדושים",¹² ואורי אבנרי הבחין כי שלדי המכוניות החלודים הפזורים בצד הדרך לירושלים מעוררים "רגש הדומה לחרדת קודש" וגם "מעלים מחדש" את סיפורם של אלו ש"עמדו מול פני המוות".¹³

במבט לאחור, עבור מי שהשתתפו במלחמה על הדרך לירושלים או שהיו מודעים לערך הסמלי של השרידים, הצורך לשמר אותם כזיכרון לאומי היה מובן מאליה: "דומה שאיש לא החליט אז, אחרי שיקול דעת יסודי, לבחור בצורת הנצחה זו. היה זה מעשה טבעי, ספונטני, מעוגן ברצון העז להשאיר עדות מוחשית כלשהי לימים הגורליים ההם".¹⁴ הרעיון לשמר את שרידי כלי הרכב המוטלים בצדי הדרך כמצבות זיכרון עלה בהקשרים שונים. בספטמבר 1949 דיווח הבקר כי עיריית ירושלים הציעה להקים גלעד לזכר הנהגים שנהרגו בפריצת הדרך לירושלים; על פי ההצעה, "גלעד יוקם משלדי המכוניות השרופות הפזורות בכביש ירושלים, בקטע שבין שער הגיא וסריס".¹⁵ בפברואר 1950 כתב יצחק זיוראב, שעמד בראש המחלקה ליחסי ציבור של משרד הביטחון, לסגן שר הביטחון ודיווח על הרעיון "להנציח את השיירות על ידי קביעת אחת המכוניות על גבי כן של בטון ושמירתה בדרך זו למזכרת".¹⁶ הצעתו הייתה לבדוק את היתכנות הביצוע. זיוראב פנה בנושא גם לרמטכ"ל, יגאל ידין ולמזכיר הממשלה, זאב שרף. לדבריו, שניהם גילו עניין בנושא.¹⁷ שבועות ספורים אחר כך הציע הפלשתיין פוסט

"שלד הברזל שותק כמו רעי": שרידי המשוריינים בצד הדרך לירושלים

שרידי משוריין לצד הדרך, יולי 1950, צילום: סימור קטקוף, אוסף התצלומים הלאומי, לע"מ

שכלי הרכב ההרוסים והמחלידים לאורך הדרך מתל אביב לירושלים יטופלו כ"אנדרטה קבועה לגיבורי השיירות".¹⁸ ליוזמה של יצחק זיו-אב ולפרסום בעיתונות בנושא היו השלכות מידיות. האחת הייתה העלאת הנושא לדיון בכנסת. השנייה הייתה הנעת מעורבותם של אישי מפתח במערכת הביטחון בשאלת גורלם של שרידי כלי הרכב ואפשרות תפקודם ככלי הנצחה בנוף המקומי.

בשאלתה שהפנה משה ארם, נציג מפ"ם במרס 1950 לשר הביטחון, הוא קבע: "לאורך שער הגיא, בדרך מלטרון לירושלים, מוטלים שלדי מכוניות -טנדרים, ג'יפים ומשוריינים, שהעלו כבר חלודה. כל מכונית מרוסקת היא מצבת זיכרון לגבורת גרוד הפורצים, מובילי השיירות ומבקיעי הדרך לירושלים הנצורה. כל שלד מכונית קשור בשם לוחמים שנפלו ומסרו את נפשם על מלחמת השחרור של המולדת".¹⁹ לאחר שהדגיש את משמעותם הסמלית של השרידים, הוא המשיך ושאל:

א. האם אין שר הביטחון סבור שיש בזה משום חילול כבוד הלוחמים שנפלו, והשכחה משוועת של פרקי גבורה במלחמה?

ב. האם מוכן שר הביטחון לקבל הצעתי – לגדר בצורה ראויה את המקומות שבהם נמצאים השלדים, לציין את המקומות בשמות החללים ובתיאור קצר של עלילותיהם, למען הנציח בדרך לירושלים את כל פרשת המאבק על בירת ישראל?

את השאילתה יש להבין גם בהקשר הפוליטי של התקופה. למרות שאין הדברים נאמרים במפורש, יש להבין את השאילתה גם בהקשר של המאבק הפוליטי-אידיאולוגי של מפ"ם כנגד התפיסה הממלכתית שקידם בן-גוריון. בשם ה"ממלכתיות" פירק בן-גוריון באוקטובר 1948 את הפלמ"ח, שהיה מזוהה במידה רבה עם מפ"ם. תחושת המרירות של ותיקי הפלמ"ח התבטאה גם בתחושה שנעשה ניסיון להפחית מחשיבות תרומתו של הפלמ"ח לניצחון במלחמה. השאילתה של נציג מפ"ם עסקה אמנם באופן ספציפי בהפיכתם של שרידי המשוריינים למצבות זיכרון, אך הכוונה הייתה להכרה בחלקו המרכזי של הפלמ"ח במערכה על ירושלים. הנושא שעמד על הפרק היה הבטחת מקומו הראוי של הפלמ"ח בסיפור הלאומי.

היוזמה של יצחק זיוראב הביאה לכך שבכירים בצבא ובמשרד הביטחון נדרשו לשאלת גורל שרידי כלי הרכב המשוריינים. הרמטכ"ל יגאל ידין הביע תמיכה ברעיון להפוך את שלדי המכוניות למצבות זיכרון רשמיות.²⁰ ידין הביע התנגדות נמרצת לכוונה להציג את שרידי המכוניות במוזיאון המלחמה שיוקם בעתיד.²¹ לדעתו נכון היה "להפוך את המכוניות עצמן לגל-עד בצורה מתאימה במקום בו הן נמצאות".²² עמדתו של בן-גוריון, ראש הממשלה ושר הביטחון, עמדה בניגוד גמור לעמדה שאותה הביע ידין. בתגובה לשאילתה של משה ארם בנושא השיב בן-גוריון בכנסת במאי 1950: "השואל עורר שאלה נכבדה, אם כי לא כל הצעתו נראית לי. יש לסלק שלדי המכוניות, ובמקומות המתאימים יש להקים עמודי זיכרון. הנצחת פרשת המלחמה בסידורים נאותים בכל רחבי הארץ ובמבואות ירושלים – עודה לפנינו". בן-גוריון לא פירט לאן יש להעביר את שרידי כלי הרכב. תמיכתו בהנצחה באמצעות עמודי זיכרון הדהדה עם רעיונות שכבר פותחו על ידי המחלקה להנצחת החייל במשרד הביטחון. יוסף דקל, שעמד בראש המחלקה, המליץ ב-1950 על הקמת שתי אנדרטאות ממלכתיות. האחת הייתה אנדרטה לחייל האלמוני בירושלים בקריית הממשלה. האחרת הייתה אנדרטה לזכר פורצי הדרך לירושלים שתיבנה לצד הדרך. הקמת האנדרטה לפורצי הדרך אושרה בראשית 1951 על ידי המועצה הציבורית להנצחת החייל שהייתה אחראית לעיצוב מדיניות ההנצחה הלאומית לנופלים במלחמת העצמאות.

מנקודת מבטו של דקל, ובהתאם להשקפה שביטא בן-גוריון בכנסת, הדגש היה

"שלד הברזל שותק כמו רעי": שרידי המשוריינים בצד הדרך לירושלים

על הקמת אנדרטה ממלכתית לפורצי הדרך. אך בשלב זה של תולדות מפעל ההנצחה המקומי, הזיהוי של שרידי כלי הרכב עם סיפור הקרבות וההקרבה היה גורם שאי אפשר היה להתעלם ממנו בכל החלטה על גורלם. אך לעומת מי שהלינו על כך שבישראל לא ידעו כיצד לממש את הפוטנציאל הסמלי של שרידי המשוריינים,²³ היו גם כאלה שראו בשרידי כלי הרכב גרוטאות שמן הראוי לסלקן. בקיץ 1952 התברר כי אגף הכספים במשרד הביטחון התעתד להודיע על מכירת שלדי כלי הרכב כציוד צבאי שיצא משימוש. עבור הפקיד האחראי המדובר היה בגרוטאות, ומבחינתו, ערכם של שרידי כלי הרכב נמדד במונחים של פסולת מתכת:

ראינו את גרוטאות המכונות בדרך לירושלים כחומר הניתן לניצול, כשם שראינו בכך גם את שברי האווירונים הפזורים בכל חלק הארץ, וכן בכל הציוד הצבאי הפגוע עקב מאורעות הלחימה... מבחינה סנטימנטלית לכל הגרוטאות האלה יש אותו רקע ואותו ערך סימבולי...²⁴

דובר משרד הביטחון היה מודע היטב לנזק התדמיתי שייווצר בעקבות מכירת שרידי כלי הרכב כגרוטאות והפנה את תשומת לבו של דקל לנושא.²⁵ דקל קיבל הבטחה כי המכירה לא תבוצע. עבור ראש המחלקה להנצחת החייל הקדימות הייתה הקמת האנדרטה הממלכתית בשער הגיא, אך הוא היה מודע היטב לכך שגורלם של שרידי כלי הרכב היה בעל חשיבות ציבורית. דקל דיווח לממונים עליו במשרד הביטחון שהורים שכולים ואנשים "בעלי טעם" (כך!) אמרו לו כי לא היה זה אפשרי לפנות את השרידים, ויתרה מכך, מן הראוי לשמר אותם.²⁶ בין אותם "בעלי טעם" היה האדריכל פרופ' יוחנן רטנר, שאליו פנה דקל בבקשה שיכתוב חוות דעת בנושא הקמת מצבת זיכרון בדרך לירושלים. רטנר נלהב ביותר מפוטנציאל ההנצחה של השרידים בשטח. כפי שסבר, מצבות זיכרון יוצרות בדרך כלל "שעמום וחוסר עניין", בעוד שהשרידים הפזורים בשטח הציעו הזדמנות יחידה במינה "ליצור דבר יוצא מהכלל" בשער הגיא:

המצב הזה נוצר בדרך לירושלים. קשה לתאר מראה יותר דרמטי: שרידי המכוניות הזרועות לאורך הדרך, בודדות ובקבוצות, מוטלות עוד היום כמו חיילים אשר נפגעו ועומדים למות: אין צורך להתעכב ליד אבן או כתובת, לשמוע הסברה של מורה דרך - מאחורי כל סיבוב מופיעה "מצבה" אחרת, בצורות מוזרות, הנותנות להרגיש מה קרה לחיילים ולנהגים כשמתכת הגיעה לצורות כאלה. אין דבר שני כזה בעולם.

אינני מציע לעשות, בכל אחד מעשרים המקומות האלה, דבר היוצא מגדר הרגיל. להיפך: כמה שפחות – יותר טוב. בסיס צנוע, העלאת השרידים על הבסיס באותה צורה כפי שנשארו לצד הדרך, טיפול המבטיח שהחלודה לא תחריב את הנשאר – זה הכול.²⁷

הפנייה לרטנר נעשתה על רקע ההכנות הסופיות לפרסום תחרות פומבית לבניית האנדרטה הממלכתית בשער הגיא. רטנר התמקד בשרידים שנותרו לצד הדרך, שמבחינתו היו עדיפים על כל אנדרטה שיכולה להיבנות במקום. הוא גם לא הציע לקשר בין האנדרטה הממלכתית העתידה להיבנות שם לבין שרידי כלי הרכב בצד הכביש, אך המשתתפים בתחרות לבניית האנדרטה הממלכתית שהוכרזה בינואר 1953 הונחו לקחת בחשבון אפשרות זו: "בצד הדרך נמצאים שלדי המכוניות שנפגעו בפריצות לירושלים, אלה אינם רק שיירי כלי הרכב, כי אם ציונים לגבורה ולהעפלה שקדושת מאורעותיהם חופפת עליהם ועל סביבתם מאז – ולדורות. במידה שהדבר אפשרי, רצוי שהמתחרה ישלב בפתרונו גם פתרון לשלדי מכוניות אלה".²⁸

תוצאות התחרות הפומבית לאנדרטה הממלכתית התפרסמו בקיץ 1953, מבלי שמי מהמשתתפים זכה בפרס הראשון.²⁹ ההחלטה הייתה להוציא לפועל את ההצעה של הפסל מיכאל קארה שזכתה בפרס השני: "פסל בגובה של כ-12 מ', חצוב בסלע, במרחק של 30 מ' מן הכביש, של דמות צעיר מתפרץ המחזיק בידו האחת רימון וביד השנייה הוא תומך בחברו הפצוע הכורע לידו". ההצעה לא התייחסה לשילובם של שרידי כלי הרכב הפזורים בצד הדרך בנוף הזיכרון המקומי.

בעת שנראה היה שהקמת אנדרטה ממלכתית בשער הגיא הייתה עניין של זמן בלבד, אנשי ממשל הביעו את דעתם לגבי מה שצריך להיעשות עם שרידי כלי הרכב הפזורים לאורך הדרך. באפריל 1954 התייחס אברהם בירן, הממונה על מחוז ירושלים, להצעה של המחלקה לעבודות ציבוריות (מע"צ) לפנות את שרידי כלי הרכב במסגרת מבצע לשיפור כבישי הארץ. בירן תמך בהצעה. הוא ציין שהשרידים החלידו וכי חלקים נגנבו מהם כך ש"אם היה טעם להשאיר את השלדים במקומם כעדות לגבורת פורצי הדרך, היום שוב אין הם מביעים ולא כלום".³⁰ לטענתו, העובדה שהוחלט להקים אנדרטה ממלכתית ייתרה את הצורך להותיר אותם במקומם לצד הדרך. המלצתו הייתה: "לאסוף את השלדים לשטח הפנוי בקרבת הק"מ ה-21 הרחק מהכביש".

טדי קולק, מנכ"ל משרד ראש הממשלה, היה משוכנע בחשיבות שרידי כלי הרכב כעדות היסטורית. הוא הציג בתשובתו לבירן את עמדתו הנחרצת בנושא:

"שלד הברזל שותק כמו רעי": שרידי המשוריינים בצד הדרך לירושלים

לרעיון זה אני מתנגד בהחלט מאחר שבטוח אנוכי, כי לא יכולה להיות אנדרטה מסמלת ומבטאת יותר מאשר שלדים אלה... לדעתי יש בהחלט להשאירם במקום... רצוי ששלדי המכוניות המסמלות ומזכירות את התקופה המיוחדת יישארו מונחים במקומם.³¹

בספטמבר 1954 נערך בירושלים כנס יד לבנים, שעל סדר היום שלו היה גם נושא הנצחת הנופלים במלחמת העצמאות. ימים ספורים לפני הכנס פנה סגן ראש עיריית ירושלים אליהו אלישר לשר הביטחון פנחס לבון, והודיע לו על כוונת העירייה לתרום 10,000 לירות לבניית האנדרטה לפורצי הדרך בשער הגיא.³² אלישר דחק בשר הביטחון להחיש את בניית האנדרטה הממלכתית, ואף הייתה לו הצעה קונקרטית מה לעשות עם שרידי כלי הרכב. להצעתו, כל אחד מהם יועבר למקום מעט יותר מרוחק מהכביש ולידו תוצב טבלת שיש המציגה את שמות הקורבנות של אותו כלי רכב, "ולו אך כדי להסיר לזות שפתיים". במשפט זה התייחס לחבר הסנאט האמריקאי ויליאמס שטעה לחשוב שהמשוריינים בשער הגיא הם שרידים של כלי רכב שהוענקו לישראל במסגרת הסיוע האמריקני.³³

בדבריו להורים השכולים בכנס יד לבנים התייחס יוסף דקל בפירוט לשרידי המשוריינים הפזורים בצד הדרך לירושלים:

מה שנוגע למכוניות בדרך לירושלים: מה'הגנה' למדנו, שאין אומרים "זה לא טוב" מבלי להגיד בדיוק מה יש לעשות במקום זה. ערכנו התחרות בין מהנדסים, אמנים וכו'. שילמנו הרבה כדי שיגידו לנו מה לעשות במכוניות האלו. ועדת מומחים ישבה בטכניון כדי לקבוע מה לעשות כדי שהחלודה לא תאכל אותן. רצינו להרים את המכוניות על בטון, אולם לכך יש התנגדות, כי אז הופעות מכוניות אלו לגרוטאות רגילות, וגרוטאות יש לא רק כאן. הגרוטאות אינן סמל לעצמן: הן סימן הכר לכך שכאן, במקום הזה, נפלו בחורים בישראל. זו קדושתן של המכוניות האלו.³⁴

בעקבות פנייתו של אלישר דיווח דקל לשר הביטחון כי "בנוגע לשלדי המכוניות שבצד הדרך לא הוצעה שום הצעה לפתרון הבעיה".³⁵ דקל קיבל את דעת השופטים בתחרות לתכנון הגלעד לפורצי הדרך לירושלים כי לא ניתן להפוך כל אחד משלדי כלי הרכב למצבת זיכרון משום "שסופם להיאכל על ידי החלודה". הפתרון היה "להקים גלעד אחד לזכר הפורצים ולפנות הדרך משלדי המכוניות לאחר הקמתו".³⁶

אלא שבשלב זה לא ניתן היה ליישם את הפתרון שהציע דקל. עניין אחד היה שהקמת האנדרטה לפי ההצעה של קארה התעכבה. מבקרי האנדרטה טענו שהעיצוב לא הצליח לבטא את ייחוד הסיפור של שער הגיא.³⁷ נשיא המדינה יצחק בן-צבי התנגד לעיצוב הפיגורטיבי של האנדרטה שפגע ברגשותיהם של שומרי מסורת. לאחר עיכוב של שנים, בשלהי שנות ה-50 היה ברור כי האנדרטה בעיצובו של קארה לא תוקם, וכי דרוש היה פתרון עיצובי אחר. עניין אחר היה שבשלב זה הרחקת שרידי כלי הרכב משולי הכביש לא הייתה אפשרית בגלל שבתרבות הזיכרון הם זוהו זה מכבר עם מיתוס המקום. שלדי הברזל החלודים היו להיבט מכונן של סיפור הגבורה וההקרבה, ומה שלא פחות חשוב: של החובה לזכור את פרק הגבורה בתש"ח, שבאמצעות שלדי כלי הרכב שבצד הדרך הפך חלק בלתי נפרד של הנוף:

הכביש השחור מתפתל וחודר פנימה אל לב מלכות האבן. הנה שלדי ברזל חלודים, שרידי מכונות גיבורות, שעשו היסטוריה בימי מלחמת העצמאות. הברזל האילם, ההרוס, יודע הרבה על מאמץ נואש לפרוץ דרך אל ירושלים הנצורה, להביא לתושביה היהודים מעט מזון להחיות הגוף ומעט נשק לעמוד בו נגד אויב אכזר, צמא דמים. דומה שהד זעקתם של אלה אשר ישבו בשלד ברזל זה, שהיה פעם מכונת חיה, נושמת ומתנועעת, ואשר נפלו מכדורי הצר, דומה, שהד זה עדיין מהלך בשער הגיא הירוק השאנן, למראית עין. דומה שהדם אשר נשפך כאן, כדי שאלה העוברים כיום בשער הגיא הפתוח, יעברו בו לבטח – עדיין הומה ולא נרגע. כאילו הוא תובע ודורש: אל תשכחו את מה שנתרחש כאן בימי מלחמת העצמאות!³⁸

המייחד את שרידי כלי הרכב היה בכך שהם שימשו הן כעדים המספרים על האירוע והן כעדות פיזית המנכיחה את האירוע בנוף המקומי: הם לא רק סיפרו את הסיפור, כמו אנדרטה שנבנית לאחר תום האירוע שהיא מנציחה, אלא היו חלק מהסיפור עצמו. בכך סיפקו קשר ישיר, על-זמני, בין העבר להווה, המאפשר למבקר במקום לשחזר בדמיונו את העבר. חיים גורי כתב כי "שלד הברזל שותק כמו רעי", אך בהתאם למוסכמה הספרותית, שרידי כלי הרכב ניחנו ביכולת לדבר ולספר את סיפורם למי שאוזניו היו כרויות לשמוע. דוגמה לכך היא החיבור שכתב תלמיד כיתה ה' בעקבות טיול שערך עם כיתתו לאזור שער הגיא:

"שלד הברזל שותק כמו רעי": שרידי המשוריינים בצד הדרך לירושלים

מה סיפר לי שלד המשוריין בשער הגיא³⁹

בוקר. רוח קרירה נושבת. מה נעים לטייל עתה. ואני יצאתי בדרכי לירושלים כדי להתבונן בשרידי העבר המעניינים אשר בה. עליתי על האוטובוס ונסעתי. הצצתי מעבר לחלון, מראה מרהיב עין התגלה לעיניי: יערות עבותים משתרעים על שטחים נרחבים, עצי פרי וגפנים נטועים לצדי הדרכים בשורות ארוכות.

הגעתי לשער הגיא. התעכבתי במקום. הוא היה זרוע פה ושם שלדי משוריינים. התבוננתי בהם והרהרתי. עודי מהרהר והנה כעין בכי חרישי שומע אנוכי. הסיתי את אוזני. הטיתי את אוזני. בכי אימא-אדמה הוא זה המבכה את בניה, אשר נלחמו ונפלו עליה למען תהיה למדינת ישראל. "אויה לי!" הפסיק מחשבותיי קול בכי אחר. השתוממתי מאוד וחיפשתי אחר מקור הקול. פתאום הבחנתי בשלד שהיה מוטל לצד הדרך. היה זה שלד משוריין שהעלה חלודה וכאילו הועמד להיות לעד לגבורת בחורי ישראל ומלחמתם עד טיפת דמם האחרונה. נראה היה בו שעצוב הוא ודבר מה מעיק על נפשו. השלד נאנח מדי פעם בפעם בכבדות ומלמל. רגש רחמים תקפני על משוריין שרוף ועזוב זה. אנחה כבדה שפרצה מלבו הפסיקתני מהרהורי...

"הוי!" - קרא המשוריין - "היכן אתם, בניי שישבתם בקרבי? מה חסרים אתם לי! ראו נא, יקירי, עתה מוטל אני בצד הכביש ככלי אין חפץ בו. לא כן היה בזמן שאתם נהגתם בי. בזמן ההוא הייתי בין כובשי הדרך לירושלים. זוכר אני את היום הנורא. הערבים העיפו עליי פגזים. אך נהגי הגיבורים והאמיצים השיבו אש ופגעו באויב. הו! מה רבים היו הערבים. פתאום מהלומה כבדה נחתה עליי. הרגשתי כאב חזק בכל איברי. חום עבר בכל גופי ונודעזעתי... והם, נהגי, שכבו בתוכי והצמידו גופם לגופי... אחר כך הוציאו אותם מקרבי והפרידו בינינו. חבל, חבל..."

דמעות חנקו את גרונו של המשוריין ולא יכל להוסיף לדבר עוד. התקרבתי אליו, כרעתי ברכיי והרכנתי את ראשי בפניו.

"במקומות ובצורה שתשמור את קיומם": 1970-1956

כבר ב־1952 היה ברור כי "הזמן גורם להיעלמן של הגרוטאות וחשוב שיזדרזו בעניין".⁴⁰ היעדר כל התקדמות נראית לעין בנושא הטריד רבים, ביניהם שני חברי כנסת שפנו

ב-1956 בשאלתה לשר הביטחון בנושא מצבם המחפיר של שלדי המכוניות. הדאגה לגורל השרידים הייתה ביטוי להסכמה הפטריוטית הרחבה שחצתה נאמנויות מפלגתיות. נציג חרות הציע לאסוף את שרידי כלי הרכב ולהקים גלעד. נציג מפ"ם חזר על הצעתו מ-1950 להכריז על כל אחד משרידי כלי הרכב כגלעד במקום בו היה מוטל לצד הדרך.⁴¹ שר הביטחון, דוד בן-גוריון הודיע כי המחלקה לשיפור הנוף במשרד ראש הממשלה היא האחראית להעמיד את שרידי כלי הרכב לצד הדרך בהתאם לחשיבותם. המחלקה לשיפור נוף הארץ במשרד ראש הממשלה נוסדה באוקטובר 1955 בשיתוף פעולה עם חברת התיירות הממשלתית, במטרה לפתח תשתיות לתיירות על ידי טיפוח אתרים היסטוריים וארכיאולוגיים, כמו גם אתרי מורשת של מלחמת העצמאות. בין הפעילויות הראשונות של המחלקה לשיפור נוף הארץ הייתה הצבתם של שלטים עם הסברים באתרים היסטוריים ברחבי ישראל. בין הראשונים היו חמישה שלטים שהוצבו באזור שער הגיא.⁴² הטיפול בנושא שרידי כלי הרכב בשער הגיא עמד גם הוא על סדר היום של המחלקה. המדיניות שנוסחה בראשית 1957 הייתה "להשאיר את שלדי המכוניות השרופות במקומות ובצורה שתשמור את קיומם".⁴³ שילובם של המשוריינים בנוף הזיכרון המקומי הופקד בידי אדריכלי הנוף ליפא יהלום ודן צור, שגם היו מעורבים במיזמים אחרים שקידמה המחלקה לשיפור נוף הארץ. התפיסה הרעיונית שהנחתה את עבודתם הייתה שיש לסדר את שרידי כלי הרכב בצד באופן שיעצים את היכולת שלהם לייצג בנוף את סיפור המאבק על הדרך בתש"ח. תפיסה זו נפרטה לחמישה עניינים. האחד היה הצבת שלטים שיספקו מידע היסטורי. השני היה החלפת כמה משרידי כלי הרכב שהתפוררו באחרים, שהובאו לשם ממקומות אחרים. השלישי היה הוצאת המשוריינים מהתעלות שבצד הדרך והצבתם גבוה יותר כדי שייראו בצורה טובה יותר על ידי הנוסעים בכביש. הרביעי היה ריכוז השרידים בקבוצות בהתאם לשיירות שאליהן השתייכו. החמישי היה צביעת השרידים כדי להגן עליהם מחלודה: פרדוקס של השימור הוא שכדי לשמר את השרידים כמוצגים אותנטיים יש לתחזק אותם באופן קבוע. כבר ב-1956 הוצב בכניסה לשער הגיא שלט שסיפר על השיירות ועל גבורת פורצי הדרך לירושלים.⁴⁴ השלט העניק מעמד רשמי לתפקוד שרידי המשוריינים כעדים:

שלדי המכוניות המשוריינות,
שרופים ונקובי כדורים, המוטלים משני עברי הכביש,
עדים הם
לעוז רוחם ולחירוף נפשם
של הנהגים והמגינים

"שלד הברזל שותק כמו רעי": שרידי המשוריינים בצד הדרך לירושלים

בשיירות האספקה ובטורי התגבורת, שעלו בדרך זו לירושלים הנצורה

ההחלטה העקרונית הייתה לתארך את השיירות, אך לא להנציח את הנופלים בשמותיהם. לצד קבוצות של שלדי משוריינים הוצבו סלעים שעליהם נחקקו בשחור תאריכי השיירה שנפגעה במקום לפי הלוח העברי והלוח הכללי. התאריכים החקוקים בסלע היו מסר לקוני אך חד-משמעי: שרידי המכונות המוטלים לצד הדרך היו מוצג היסטורי ולא גרואטה שהושלכה לצד הדרך. מעבר לתאריכים המדויקים, ציון השנה - תש"ח-1948 - שייך את השרידים למלחמת העצמאות. השימוש בסלעים טבעיים הפחית את ההתערבות האדריכלית למינימום, דבר ששירת את הדגש על האוטנטיות שהייתה חיונית לתפקוד שרידי כלי הרכב כעדים אמינים.

העוסקים בטיפול בשרידי כלי הרכב כאלמנטים מכוננים של נוף הזיכרון בשער הגיא נדרשו לעובדה שחלק משרידי כלי הרכב התפוררו במידה כזו שלא ניתן היה עוד להציל אותם. החלטה בעלת משמעות רבה הייתה להחליף כמה מהשרידים המקוריים בגרואטאות של כלי רכב שיטופלו כך שייראו כמו שרידי קרב מקוריים. התפיסה שהנחתה את המופקדים על עיצוב נוף הזיכרון המקומי בשער הגיא הייתה שבעיקרון, ללא היסטוריה מתועדת של כל אחד מהם, שרידי כלי הרכב היו גנריים ולכן גם ניתנים להחלפה. במובן זה, משמעותם המהותית של שלדי המשוריינים לא הייתה גורלם הייחודי של כל אחד מהם ושל הנוסעים בהם, אלא שיוכם לשיירה ספציפית המסומנת בנוף באמצעות הסלע שעליו חקוק תאריך.

כלי הרכב שהובאו למקום היו כלי רכב צבאיים שהוצאו משימוש ואופסנו כגרואטאות בבסיס צבאי. בסבוב הראשון נבחרו 9-12 כלי רכב: שלדי ג'יפים, שריונים מפורקים, שלדות של קומנדקרים, שמהם ייבחרו אלה שיוצגו לאורך הכביש. כדי ליצור את הרושם שכלי רכב אלה השתתפו בקרב, התבקש הצבא "לשרוף אותם, לנקבם ביריות ולצובעם לפי הוראותינו".⁴⁵ באפריל 1957 ביקרה בשער הגיא ועדה של אדריכלים שחבריה אריה שרון, יחזקאל גה, דן צור ודן טנאי, במטרה לגבש את פרטי "סידור המכונות" לאורך ששת הקילומטרים משער הגיא ועד שורש.⁴⁶ הוועדה עברה לאורך תוואי הדרך וקבעה את המקום שבו יוצבו השרידים. על פי חוות הדעת של הוועדה, המכונות תיבצענה בצבע אפור כהה בחוץ, ובפנים - באפור בהיר. הוועדה המליצה לקבץ את 14 שרידי כלי הרכב ב-8 אתרים לאורך הכביש. כמו כן המליצה לפנות ארבעה שרידים, ובמקומם להביא ארבעה שלדי כלי רכב צבאיים ממגרש גרואטאות צה"ל שיפוזרו בארבעה מבין

שלט הסבר בשער הגיא, ספטמבר 1956, צילום: פריץ כהן, אוסף התצלומים הלאומי, לע"מ

האתרים שנבחרו. בשניים מהאתרים המליצה הוועדה להציב את שלדי כלי הרכב גבוה יותר. ארבע הגרוטאות החליפיות שנבחרו על ידי האדריכל דן צור ממגרש הגרוטאות הועברו במאי 1957 מצריפין למקומות המיועדים להם לצד הכביש.⁴⁷ אז גם פונו ארבעת שרידי כלי הרכב שהוועדה החליטה כי אין להשאירם לצד הדרך.

השינויים במיקום שרידי המשוריינים והחלפת כמה מהם באחרים שהובאו ממגרש גרוטאות נועדו להעצים את תפקודם הכפול כעדות מוחשית וכעדים המספרים את סיפור השיירות בתש"ח. המחיר היה פגיעה באותנטיות שלהם וכך גם באמינותם כעדים. העיתונות לא דיווחה על פרטי פעילותה של המחלקה לשיפור נוף הארץ לשיפור נוף הזיכרון לאורך הכביש בעת ביצועה ב-1957, כך שהציבור הרחב לא היה מודע בזמן אמת לשינויים שנעשו בשטח. העניין זכה להתייחסויות ספורות בעיתונות שנה מאוחר יותר. במרס 1958 התפרסמה בעל המשמר, בטאון מפ"ם, התייחסות קצרה לנושא בכותרת הבוטה "הוליבוד (כך!) בשער הגיא". הקורא למד כי "הנוסע בימים אלה בשער הגיא בכביש לירושלים יתפלא לראות כתריסר משוריינים חלודים חדשים המוטלים בצד הדרך".⁴⁸ הכותרת וההתייחסות למשוריינים "חדשים" הדגישה כי מדובר

"שלד הברזל שותק כמו רעי": שרידי המשוריינים בצד הדרך לירושלים

שרידי משוריינים בשער הגיא, אפריל 1958, צילום: אלדן דויד, אוסף התצלומים הלאומי, לע"מ
היה בבדיון ולכן גם בזיוף ההיסטוריה. הכותב התייחס בפירוט לאותם משוריינים
חדשים שהוצבו בצד הדרך:

המשוריינים מקרוב-הובאו ניכר בהם שאין הם משומשים כלל: הפח לא
קומט, אין סימני פגיעות, - ולא נעשה בהם אלא סידור "פיקצ'רסקי", הבא
כביכול לביים קרב דמים, ודלתותיהם נפתחו, ללמדך שהנהג ברח כביכול
בחיפזון.

בתגובה המפורטת של דוד לוינסון, דובר החברה הממשלתית לתיירות, לא ניתן למצוא
הכחשה מפורשת לטענה כי הוצבו משוריינים "חדשים"⁴⁹ אך נרמז כי הרושם שמדובר
במשוריינים "חדשים" נבע מכך שהמשוריינים נצבעו כדי למנוע חלודה והתפוררות.
הטענה הייתה שצביעת המשוריינים והעלאת כמה מהם למפלס גבוה יותר יצרה
רושם שהיה "שונה במקצת מזה שהיה בשעה שהמכוניות היו מונחות על הכביש או
בצד הדרך", אך במהלך הזמן הצבע החדש יאבד מהברק שיש לו, וכך יקבלו שלדי
כלי הרכב את "הגוון של הזמן". על פי התגובה "ייתכן וישנם שלד אחד או שניים
שההתרשמות מהם אינה הולמת את תוכן ההנצחה", אך הטענה הייתה כי המלאכה

לא תמה, והמומחים העוסקים בנושא "ימשיכו לקבל ברצון כל ביקורת הנאמרת ברוח טובה".

ביוני 1958 התפרסם בהארץ מכתב למערכת תחת הכותרת "ניתוח פלסטי לשרידי שער הגיא"⁵⁰. לטענת הכותב, עיצוב נוף הזיכרון בשער הגיא הייתה "גנבת דעת הקהל":

שלדים אלה אינם כלל שלדי מכוניות השיירות לירושלים. השלדים המקוריים היו מונחים במשך שנים ליד הכביש והתפוררו שם... השלדים המונחים זה שנתיים לאורך כביש שער הגיא - מקורם במחנה צבאי לגרוטאות. השלדים הם ממכוניות משוריינות שלא היו בנמצא בארץ באביב 1948 וממילא גם לא היו בשיירות לירושלים הנצורה. הגרוטאות צובעו בצבע צבאי והובאו למקום על ידי משרד הביטחון.

נקודה נוספת שהעלה הכותב במכתבו הייתה שהבאתן של גרוטאות של כלי רכב צבאיים יצרה מצג שווא:

השיירות נשאו בזמנו אופי אזרחי מובהק - ודווקא בכך גבורתם של אלה שהביאו מזון במשאיות פתוחות לעיר הבירה. בניתוח פלסטי שלאחר המוות ניתנו לשיירות פנים צבאיות.

גם הפעם התגובה הרשמית לטענה שמדובר היה במצג שווא הייתה מפורטת ויצירתית ביחסה לעובדות שמתועדות במסמכים. בתגובה לטענה כי המשוריינים לא היו מקוריים אלא גרוטאות שהובאו ממחנה צבאי, טען דוד לוינסון בשם החברה הממשלתית לתיירות כי "לא נכון הדבר ששלדי המכוניות הם ממשוריינים שלא היו בנמצא בארץ באביב 1948"⁵¹. לדבריו, אלו היו משוריינים שהובאו משער הגיא למחנה צבאי ב-1948 כך שהצבתם בשער הגיא פירושה היה שהם הוחזרו לשם, כך ש"כל המשוריינים הינם אלו שפעלו במלחמת העצמאות בליווי שיירות ונמצאו, מאז נפגעו, בשער הגיא". כמו כן טען שחלק מהמכוניות האזרחיות שנפגעו בשער הגיא פונו "לא כדי להקטין את ערך האזרחים שהשתתפו בשיירות", אלא כי התפוררו מהחלודה שאיכלה אותם. בסיכום דבריו הדגיש: "כל כוונתנו הייתה למנוע משרידי המשוריינים מליהפך (כך!) לגרוטאות. לא היה כלל בדעתנו לשנות או לתקן את ההיסטוריה".

חשיפת ה"אמת" בדבר "זיוף ההיסטוריה" בשער הגיא נדחקה לשולי הדיון הציבורי ולא התפתחה לכלל סערה ציבורית. ייתכן והסיבה לכך היא שהטענה כי

"שלד הברזל שותק כמו רעי": שרידי המשוריינים בצד הדרך לירושלים

שרידי המשוריינים לא היו אלה המקוריים הייתה גורפת, בעוד שבפועל רק ארבעה מבין 14 שרידי כלי הרכב הוחלפו באחרים. לעניין זה, ייתכן שדווקא ההגזמה הייתה בעוכרי החשיפה. בה בעת ייתכן שההסברים שסיפק לוינסון היו מספקים, אפילו אם הסתירו יותר מטפח אחד של נסיבות עיצוב נוף הזיכרון בשער הגיא. מעבר לשאלות שהטרידו את מי שהקפידו על קלה כחמורה, בתודעה הציבורית היה כל אחד מכלי הרכב המוצבים לצד הדרך בבחינת אותו "שלד הברזל (ש) שותק כמו רעי" בשירו של חיים גורי.

עוצמתם הרטורית של שרידי כלי הרכב הייתה בתפקודם כעדות מוחשית להיסטוריה שהם היו חלק ממנה. אלא שברור היה כי הזמן לא פעל לטובת שלדי המכוניות החשופים למזג האוויר ונאכלים על ידי חלודה. בהקשר זה, הדעה כי בטווח הארוך פינוי שלדי המשוריינים הוא בלתי נמנע ביטאה חשש ש"עוד שנים אחדות לא יישאר מאומה".⁵² לעומת השברירות של שרידי המשוריינים, האנדרטה הממלכתית שאמורה הייתה להיבנות בשער הגיא צריכה הייתה לבטא תמידות: הרי פירושה של הנצחה הוא להבטיח מקום בנצח.

בעוד המחלקה להנצחת החייל פעלה לשלב את שרידי המשוריינים בנוף הזיכרון, המחלקה להנצחת החייל במשרד הביטחון התמקדה בנושא שהיה במרכז פעילותה מ-1950: הקמת האנדרטה הממלכתית. לאחר שהתקבלה ההחלטה לדחות את העיצוב הפיגורטיבי של האנדרטה שזכה בתחרות הראשונה שנערכה ב-1953, הוכרזה ב-1961 תחרות פומבית שנייה, ובמרס 1962 נבחרה התוכנית הזוכה מבין 57 ההצעות שהוגשו. ההצעה הזוכה של הפסלת נעמי הנריק והאדריכל טוביה קץ הייתה בצורה של פסל מופשט המייצג את רעיון פריצת הדרך לירושלים באמצעות אגד צינורות פלדת אל-חלד הנטויים אלכסונית כלפי מעלה, בכיוון לירושלים. האנדרטה שהוצבה מתחת לפסגת גבעה בולטת במעלה הדרך המתפתלת נחנכה ב-15 במרץ 1967, 17 שנים לאחר שהרעיון עלה על סדר היום הרשמי של הנצחת מלחמת העצמאות בשער הגיא.

המסר של האנדרטה הממלכתית קודד לא רק בביטוי האמנותי של רעיון הפריצה ובבולטות שלה בנוף המקומי, אלא גם בחומר שממנו הייתה עשויה. בנייתה מפלדת אל-חלד הדגישה את עמידותה מפני החלודה המאיימת על קיומם הפיזי של שלדי המשוריינים הפזורים לאורך הדרך. הרעיון שהעלה יוסף דקל ב-1954, לפיו שרידי המשוריינים יפוננו לאחר שתוקם האנדרטה הממלכתית לא היה רלוונטי עוד. בשלב זה של ההיסטוריה של שער הגיא, שלדי כלי הרכב הפזורים לצד הדרך היו מזוהים לחלוטין עם סיפור השיירות במלחמת העצמאות. בעת שנחנכה האנדרטה הממלכתית, "פגרי המשוריינים" תפקדו כ"אנדרטה ריאליסטית לאפוס שער הגיא", כפי שכתב

מנחם תלמי **במעריב** שבועות ספורים לפני טקס חנוכת האנדרטה הממלכתית באפריל 1967.⁵³ הם היו היבט מכונן של הנוף המיתי של באב אל ואד, כמו שמעידות שורות אלו שנכתבו ב־1968:

שיירי המשוריינים שבצדי הדרך במעלה שער הגיא ואבני המקום הפשוטות
שעליהן חקוקים תאריכי הקרבות שהתחוללו מסביב לשיירות הם מצבת
זיכרון מרשימה ונוגעת ללב למרות פשטותם.⁵⁴

"פרי מחשבה מתוכננת": 1970-ואילך

בעת שנחנכה האנדרטה הממלכתית ב־1967 כבר היה ברור כי מיצובם של שלדי המשוריינים בנוף שער הגיא עשר שנים קודם לכן לא היה סוף פסוק. ב־1966 התקבלה החלטה עקרונית לסלול כביש דו־מסלולי בין שער הגיא לירושלים.⁵⁵ בראשית 1970 נמסר על התקדמות בסלילתו של כביש בן ארבעה נתיבים בין שער הגיא למוצא.⁵⁶ בגלל עבודות הסלילה הורחקו שרידי כלי הרכב ממקומם הקודם.⁵⁷ ב־1972 התפרסמה בדבר ביקורת על כך ש"בהמולת הסלילה, בפריצת הגבעות ובפיצוץ הסלעים נזרקו המשוריינים הצדה... ואיש אינו תובע את עלבונם"; במצבם הנוכחי היו המשוריינים לא "מזכרת תוגה וגבורה ללוחמים", אלא "מזכרת לזלזול ושכחה".⁵⁸ גם אזרחים מן השורה מחו על מה שנראה היה כזלזול בזכר הנופלים.⁵⁹ למעשה, המדיניות הרשמית של המחלקה להנצחת החייל שהופקדה לטפל בנושא ביקשה לשפר את המצב ששרר לפני עבודות הפיתוח, וזאת באמצעות עיצובו מחדש של הנוף על ידי משרד אדריכלי הנוף מילר-בלום:

לפני סלילת הכביש החדש המשוריינים היו פזורים לאורך הדרך בהרבה מקומות. את רובם לא ראו כלל בזמן הנסיעה בכביש. עם גמר סלילת הכביש מסרנו לארכיטקטים ואדריכלי נוף את תכנון ריכוז והצבת המשוריינים. במקום הפיזור הרב רוכזו המשוריינים בשלושה מקומות בצורה שאפשר לראותם היטב בעלייה לירושלים ובירידה בכיוון ת"א. צורת הצבתם אינה מקרית אלא פרי מחשבה מתוכננת.⁶⁰

המדיניות החדשה גרסה ריכוזיות: במקום בשמונה מקבצים, כפי שהיה קודם לכן, רוכזו 14 המשוריינים בשלושה מקבצים בלבד. שניים מאתרי ההצבה החדשים היו בצד הדרך העולה לירושלים, ובהם שישה וחמישה משוריינים בהתאמה, בעוד האתר השלישי, ובו

"שלד הברזל שותק כמו רעי": שרידי המשוריינים בצד הדרך לירושלים

שלושה משוריינים, היה בצד הדרך היורדת לת"א.⁶¹ בצד הדרך היו גם שישה סלעים שחקוקים עליהם תאריכים היסטוריים. בגלל ריכוז המשוריינים בשלושה מקבצים נותרו בצד הכביש סלעים מתוארכים ללא משוריינים לידם. ב-1970 עלתה ההצעה להציב כל אחד מהמשוריינים על משטח בטון;⁶² הצעה זו הדהדה את ההצעה של יצחק זיו-אב מ-1950 להציב את המשוריינים על "כץ של בטון". הרעיון נדחה על ידי המתכננים בנימוק שאז היה מתקבל "מוצג מוזיאוני מבריק ותו לא".⁶³ אמנם חלק מהמשוריינים הוזזו מהמקומות בהם היו קודם להרחבת הכביש, אך גם לאחר השינוי במיקומם הם נותרו כולם בצד הדרך. למרות שהאתרים שבהם קובצו שלדי המשוריינים נמצאו משני צדי הכביש, כולם פנו כלפי ירושלים, דבר שהדגיש את רעיון פריצת הדרך לירושלים. ב-1983, בעקבות הרחבה נוספת של הכביש, שוב הועתקו שלדי המשוריינים ממקומם.⁶⁴ ביולי 1995 השתוללה שרפת ענק בהרי יהודה, שפגעה בכמה משלדי המשוריינים. בתגובה על פרסומים בעיתונות כאילו יש כוונה להעביר את המשוריינים ממקומם, פנה בנובמבר 1995 יו"ר ארגון יד לבנים לצמרת מערכת הביטחון והביע את מחאת הארגון כנגד כוונה זו, ובזהירות הוסיף, "אם אכן קיימת".⁶⁵ התשובה שקיבל הייתה שאין כל כוונה להעביר את שלדי המכוניות ממקומן לצד הדרך.⁶⁶ ימים ספורים לאחר פנייתו של יו"ר ארגון יד לבנים, שאל חבר הכנסת יוסי אחימאיר מסיעת הליכוד את שר הביטחון אם קיים חשש שיפזרו המשוריינים בשער הגיא.⁶⁷ ראש המחלקה להנצחת החייל הסביר לממונים עליו במשרד הביטחון כי "אין כוונה לפינוי המשוריינים ישמרו כאתר היסטוריה".⁶⁸ יו"ר ארגון יד לבנים לא הסתפק בהבטחה כי אין כוונה לפנות את המשוריינים. בשלהי ינואר 1996 קבע כי הרושם שנוצר אצלו לאחר ביקור בשטח הוא כזו:

מרבית האנדרטאות נלקחו מהמקום, הושארו מספר חלקים של האנדרטאות ואלה רוכזו במספר מקומות, בצורה לא מסודרת (כאילו זרוקים), ולא ניכרת. הם הורחקו מהכביש, די מוסתרים מהחולפים בכביש, ויש להתאמץ במיוחד כדי לראותם... קרוב לוודאי, שלפי המגמה הנוכחית, בקרוב מאוד לא יישאר זכר לאנדרטאות אלה.⁶⁹

ראש המחלקה להנצחת החייל השיב כי שלדי המכוניות הוזזו למיקומם הנוכחי בתיאום עם היחידה בעקבות הצורך בהרחבת הכביש וכי נפרצה דרך גישה למבקרים.⁷⁰ התשובה לא סיפקה את יו"ר ארגון יד לבנים. להבנתו, המחלקה להנצחת החייל לא טיפלה כראוי בנושא:

כיום המצב הוא – שאין אנדרטה. יש בשטח מספר משוריינים זרוקים (ריכוז אחד בדרך העולה לירושלים ו-3 ריכוזים בדרך היורדת), שלא יוצרים רושם של אנדרטה. נראים יותר כשרידי רכבים שנפגעו בתאונות, והושארו בצד הדרך. אין ציון מתאים. אין הצבה הולמת. מוסתרים מהדרך. אין דרכי גישה.⁷¹

מסקנתו הייתה נחרצת: יש לפעול כדי להחזיר את המצב לקדמותו, ככל הניתן, "וצריך להזדרז, כל עוד ניתן להציל משהו". התשובה ניתנה לא בכתב, אלא בשטח, וכבר ימים ספורים לאחר הפנייה הנרגשת של יו"ר ארגון יד לבנים.⁷² במרס 1996 התבצעו עבודות להרחבת הכביש, דבר שיצר ההזדמנות להעביר את 14 המשוריינים לשיפוץ ולצביעה מחדש במפעל בקיבוץ בארות יצחק המתמחה בטיפול נגד קורוזיה.⁷³ הם הוצבו מחדש לצד הדרך באפריל 1996, ימים ספורים לפני יום הזיכרון תשס"ו.

הצבתם מחדש של המשוריינים הייתה תוצאה של "חשיבה מחודשת" שנועדה "לשפר את מיקומם של המשוריינים לאורך כביש מס' 1". הפתרון עליו החליטו נציג היחידה להנצחת החייל ונציגי הקרן הקיימת היה שלא לפזר את המשוריינים באתרים שבהם קובצו אלא לסדר אותם בצורה של שיירות. על פי התכנון שלדי המשוריינים יוצבו מחדש בחמישה אתרים, שארבעה מהם היו כל אחד "שריד של הכביש האותנטי" לירושלים.⁷⁴

הרעיון לסדר את המשוריינים בשיירות על קטעי הכביש הישן שנחשף במיוחד לצורך זה סימן שינוי משמעותי בהגדרת תפקודם הנרטיבי בנוף. קודם לכן הקפידו מתכנני נוף הזיכרון שלא ליצור רושם בוטה של אותנטיות מבויתת המתבטאת במוזיאליזציה של המשוריינים. העיקרון המנחה היה לשמר את הרעיון ששלדי המשוריינים היו מוטלים במקום או בקרבת המקום בו ננטשו לאחר שנפגעו. בראשית שנות ה-70, בעת שנדונה השאלה כיצד יש לסדר את שלדי המשוריינים לאחר הרחבת הכביש, הכוונה המוצהרת של מתכנני נוף הזיכרון הייתה "להציב את השרידים כפי שנראו לאחר שנפגעו".⁷⁵ המטרה הייתה "להציג תמונה אותנטית ככל האפשר".⁷⁶ זאת ועוד. בהתאם לתפיסתם הרעיונית של המופקדים על עיצוב נוף הזיכרון, כל משוריין היה אנדרטה נפרדת. ב-1975 הציע אורח, שלפי דבריו "הודעו למראה שלדות המכוניות משני צדי הדרך", הצעה משלו: "ליצור שתי אנדרטאות לצד הדרך מהשלדות כולן".⁷⁷ התשובה שקיבל הייתה כי "לפי הצעת האדריכלים אין צורך בהקמת אנדרטאות מיוחדות לשרידי המשוריינים היות וכל משוריין בעצמו מהווה אנדרטה".⁷⁸ תפיסה רעיונית זו קיבלה ביטוי מוחשי עם הצבת הסלעים שעליהם נחקקו תאריכי השיירות

"שלד הברזל שותק כמו רעי": שרידי המשוריינים בצד הדרך לירושלים

המשוריינים לאחר טיפול וצביעה, נובמבר 1996,
צילום: יעקב סער, אוסף התצלומים הלאומי, לע"מ

באתרים בהם הוצבו שרידי המשוריינים. התאריכים המייחדים והאתר הנבדל הגדירו את שיעורי הזמן והמרחב של האירוע ההיסטורי שמקבץ שלדי המשוריינים מנציח בנוף.

הרעיון לסדר את שלדי המשוריינים בצורה של שיירות לצד הדרך ביטא ויתור על התפיסה בדבר ייחודו של כל משוריין כמי שיש לו סיפור משלו, באמצעות שיוכו לשיירה מסוימת שנפגעה בתאריך מוגדר ובאתר ידוע במעלה הדרך. עם סידור שלדי המשוריינים בטור, במבנה של שיירה, גיבור הסיפור לא היה המשוריין הבודד, אלא "שיירות [ש] פרצו בדרך אל העיר", שעליהן כתב חיים גורי בשיר 'באב אל ואד'. לרגל חגיגות שנת ה-60 למדינה ב-2008 הקציב משרד ראש הממשלה תקציב מיוחד לשיפור אתרי זיכרון ומורשת, ביניהם גם המשוריינים לצד הדרך לירושלים. רשות הטבע והגנים הייתה מעורבת באופן פעיל בתכנון נוף הזיכרון לאורך הדרך, כיוון שמדרונות שער הגיא היו חלק מהגן הלאומי הרי יהודה. בעקבות ההחלטה שקיבלה ועדה משותפת ליחידה להנצחת החייל, לקרן הקיימת ולרשות הטבע והגנים, המשוריינים שוקמו וקובצו בשתי קבוצות של שבעה שרידי כלי רכב המסודרים בטור בצורת "שיירה" לצד הדרך. שיירה אחת, המערבית, הוצבה ב"אי התנועה" שבין שני נתיבי הכביש המהיר, ליד קבר

סידור המשוריינים בשיירה במעלה הכביש, צילום: מעוז עזריהו

אימאם עלי שליד חוות שער הגיא. השיירה המזרחית הוצבה בצד הצפוני של הכביש, ליד מחלף שורש. מאוחר יותר, עם הרחבת הכביש, הועברה השיירה שליד קבר שיח' עלי ליד מבנה החאן בשער בגיא. ה"שיירות" מוצבות על משטח בטון מזוין, כאשר כל אחד מהשרידים מקובע לבסיס בטון בולט. שלדי המשוריינים צבועים אפור, תאורה מותקנת בתוך שרידי המכוניות, ושלטים מספקים מידע היסטורי על השיירות והמאבק על הדרך לירושלים בתש"ח.

"שם של אלמונים": הערות לסיכום

יכולתם של המשוריינים לעורר זיכרונות היסטוריים הייתה נגזרת של תפיסתם כשרידים אותנטיים. כשרידים של כלי הרכב המקוריים של השיירות שעברו בדרך בתש"ח ונותרו במקומם לאחר שנפגעו, ייחודם של השרידים היה בכך שהם היו "אנדרטאות מקוריות המשמשות עדות חיה"⁷⁹. אותנטיות הייתה תנאי הכרחי, אך לא מספיק. מי שלא ידע על שייכותם של המשוריינים להיסטוריה של מלחמת העצמאות יכול היה בנקל לטעות ולחשוב שמדובר בגרוטאות המוטלות בצד הדרך. הדיווחים על טעויות בזהוי היו חלק בלתי נפרד ממארג הזיכרון של שער הגיא: סנאטור אמריקני שסבר כי המדובר היה בשרידי משאיות שסופקו לישראל על ידי ארה"ב וננטשו בצד הדרך,

"שלד הברזל שותק כמו רעי": שרידי המשוריינים בצד הדרך לירושלים

בול יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל תשס"ג-2003, עיצוב גרפי: אווה כהן סבן

או נער במונית שאמר לחברו: "רואה אתה, כמה תאונות אירעו במקום הזה בחודש האחרון".⁸⁰

אך בעקבות מיסודם כאלמנטים מכוננים של נוף הזיכרון של שער הגיא, ההיסטוריה של המשוריינים היא של אותנטיות פוחתת. בעיקרון, מאז 1956 ההיסטוריה של המשוריינים הייתה של החלפתם וסידורם מחדש בנוף המקומי. ב־1957 הוחלפו ארבעה שרידים שהתפוררו באחרים שהובאו לשם ממגרש גרוטאות. למרות ההאשמה כי מדובר היה ב"זיוף ההיסטוריה", לא ניכר היה שנוצרה פגיעה בסמכותם של המשוריינים לשמש כעדים אמינים לסיפור הגבורה של השיירות. סידורם מחדש של השרידים לאורך הדרך כל אימת שהכביש הורחב אתגר את התחושה האינטואיטיבית שאלה נותרו במקום שבו נפגעו בתש"ח. סידורם כשיירות הבהיר כי הצגתם של המשוריינים לאורך הדרך שירתה את סיפור השיירות בתש"ח באמצעות אדריכלות נוף ואותנטיות מבוזבזת. אך מעבר לשינויים במיקום המדויק של כל אחד המשוריינים, הנקודה העקרונית הייתה סידורם בצד הדרך, כך שהמפגש החטוף אתם במהלך הנסיעה בכביש המהיר היה אישור של הניצחון המתגלם בנסיעה בדרך הפתוחה לירושלים וממנה.

בה בעת, המפגש החטוף עם שרידי כלי הרכב המפוזרים בשולי הדרך היה גם ביטוי של הכרה בהקרבה והגבורה של מלווי השיירות ונהגיהן, מי "שאפשרו לנו את הנסיעה היום בדרך זו".⁸¹ בפתח שירו 'באב אל ואד', שבמידה ניכרת תרם לקיבוע מקומם של המשוריינים בנוף הזיכרון של באב אל ואד, מבקש המשורר: "באב אל ואד / לנצח זכור נא את שמותינו". אלא שכל עוד הזיכרון של המאבק על הדרך הפתוחה היה מוגבל לאנדרטה הממלכתית שנחנכה באביב 1967 מול מושב שורש ולשרידי כלי רכב הפזורים בצד הדרך, פורצי הדרך נותרו בגדר "גיבורים אלמונים", שאינם מוכרים בשמם. התפיסה כי חובת הזיכרון פירושה הייתה להעניק "שם עולם" לנופלים בקרב

הייתה מעוגנת בתפיסה תרבותית שראשיתה באתונה במאה החמישית לפני הספירה, שנעשתה חלק בלתי נפרד מתרבות ההנצחה של הלאומיות המודרנית בתקופת המהפכה הצרפתית. ההנצחה השמית הייתה היבט מרכזי של מפעל ההנצחה של מלחמת העצמאות. שמותיהם של הנופלים נחרטו בברונזה ונחקקו באבן על מצבות הזיכרון שהוקמו ביישובים ובשדות הקרב. ב־1957, עם מיסודם של שרידי המשוריינים כנוף זיכרון, נעשה מאמץ לשייך את השרידים לשיירות ספציפיות באמצעות התאריכים שנחקקו על הסלעים שהוצבו ליד שלדי כלי הרכב, אך שמות הנהגים ומלווי השיירות שנפלו בדרך נותרו עלומים. כל שנותר לצד הדרך, כפי שכתב חיים גורי ב־1949, הוא "משוריין חרוך ושם של אלמונים". הפרדוקס הפואטי הוא בעל עוצמה ניכרת: אלמונים הם בהגדרה בני־בלי־שם, אך ייתכן והשם שאליו התכוון המשורר הוא תהילת העולם של פורצי הדרך שלא נודעו בשמם. השורה "לנצח זכור נא את שמותינו / שיירות פרצו בדרך אל העיר" משירו של חיים גורי מקבלת את פני הנוסעים לירושלים הנכנסים לשער הגיא. ב־2020 היא נחקקה על קיר מבנה החאן שהוסב לאתר המורשת הממלכתי לפורצי הדרך לירושלים בתש"ח.

5

"משורר באבן":* אלבום הצילומים של אשר חירם

האדריכל אשר חירם (זיגמונט קרקש), יליד בודפשט, למד אדריכלות ופעל בברנו שבמורביה (צ'כוסלובקיה), לשם עבר לאחר שנמנע ממנו ללמוד אדריכלות בבודפשט בשל גזרת הנומרוס קלאוזוס. הוא עלה לארץ ישראל עם אשתו ובתו ב-1939. בקיץ 1949 זכה בתחרות לעיצוב בתי הקברות הצבאיים והפך לאדריכל הבית של המחלקה להנצחת החייל במשרד הביטחון עד לפרישתו ב-1967. נפטר בירושלים ב-1973. לשיפוטי, הוא האדם בעל ההשפעה הרבה ביותר על עיצוב הנופים הזוכרים את מלחמת העצמאות בישראל, ואולי אפילו על עיצוב הנופים הזוכרים את מערכות ישראל בכלל. מעבר לתכנון בתי הקברות הצבאיים ולעיצוב מצבות זיכרון ממלכתיות בבית הקברות הצבאי בהר הרצל, תרומתו של אשר חירם לעיצוב נופי ההנצחה של מלחמת העצמאות בישראל ניכרת גם במצבות זיכרון מקומיות ובאנדרטאות ממלכתיות שנבנו מחוץ לבתי הקברות הצבאיים. סגנונו הייחודי בא לידי ביטוי בקומפוזיציה של גושי אבן מעובדים ומעובדים למחצה וביחסים הגיאומטריים ביניהם. רבות מאנדרטאות אלה נדונו בספרי שהוקדש לעיצוב בתי הקברות הצבאיים.¹ מאז פרסום הספר ב-2012 התוודעתי למצבות זיכרון נוספות שחירם חתום על עיצובן. זאת ועוד. לאחר פרסום הספר יצרו אתי קשר בני משפחתו שחיים מחוץ לישראל, וכך קיבלתי מידע נוסף שלא היה ברשותי בעת שהספר ראה אור. פריט בעל חשיבות רבה שהגיע לידי לאחר שהספר ראה אור היה אלבום צילומים שבו תיעד חירם את פרי עבודתו. הצילומים הללו הם עדות בת הזמן למפעלי ההנצחה שהוא היה מעורב בהם.

* י. ארצי, "המדינה מנציחה את גיבוריה", זמנים, 5 במאי 1954, עמ' 3.

בית הקברות הצבאי בהר הרצל, 1951. מימין לשמאל: יוסף דקל, נח דגוני, אשר חירם ושמוליק, אלבום אשר חירם, כל הזכויות שמורות

פרק זה מוקדש לאנדרטאות של מלחמת העצמאות שתכנן אשר חירם. ההתייחסות לאלבום הצילומים שלו מתבקשת. אלבום הצילומים מספק עדויות חזותיות בעלות ערך היסטורי חד-פעמי, ובה בעת משמש כמעין תיק עבודות שמציג באופן ישיר וחד-משמעי את נקודת המבט של האדריכל על פועלו בתחום עיצוב הנופים הזוכרים את מלחמת העצמאות. מצאתי כי מהאלבום נעדרות חמש אנדרטאות שקיים תיעוד מוצק על כך שנבנו על פי תכנונו: האנדרטאות בירושלים, ברמת גן, בנס ציונה, בצומת גולני, בכפר סבא ובכפר ורבורג, שנסקרות בהמשך הפרק. אין בידי הסבר מדוע אנדרטאות אלו אינן מתועדות באלבום הצילומים. בה בעת מתועדות באלבום שלוש אנדרטאות – בטנטורה, בגלבוע ובבית הקברות בקריית ענבים שברור כי חירם לא תכנן אותן (את האנדרטה בקריית ענבים, למשל, תכנן הצייר והאב השכול מנחם שמי). הסבר אפשרי להכללתם באלבום הצילומים הוא שחירם כנראה היה מעורב בתהליך בנייתן בתוקף העסקתו במחלקה להנצחת החייל. באלבום גם נמצא צילום של דגם האנדרטה לפורצי הדרך לירושלים שהוא תכנן. הצעתו זכתה לפרס קנייה, אך בשלב מאוחר יותר נשקלה האפשרות להקים את האנדרטה לפי תוכניתו. אפשרות זו ירדה מהפרק בגלל נימוקים משפטיים.

"משורר באבן": אלבום הצילומים של אשר חירם

הדיון בפרק מתחלק לשני חלקים. הראשון מוקדש לאנדרטאות לנופלים שתכנן חירם במסגרת העסקתו כאדריכל המחלקה להנצחת החייל. חלקו השני של הפרק מוקדש לאנדרטאות שתכנן בנפרד מפעילותו במחלקה להנצחת החייל עבור יישובים שביקשו להנציח את הנופלים במלחמת העצמאות. הדיון בכל אחד משני החלקים הוא כרונולוגי, על פי תאריך הסרת הלוח מהאנדרטה.

אנדרטאות יד לנופלים במלחמת העצמאות שתכנן חירם ושנבנו על ידי המחלקה להנצחת החייל ובשיתופה

עיקר פעילותו של חירם בשנות החמישים במסגרת המחלקה להנצחת החייל הייתה תכנון בתי הקברות הצבאים, ובראש ובראשונה בית הקברות הצבאי בהר הרצל. בנוסף לתכנון הנופי של בית הקברות הזה תכנן חירם שלוש אנדרטאות ששימשו כל אחת כתחליף-קבר (באנגלית: cenotaph; מיוונית: *κενοτάφιον*, *kenos* - קבר; *taphos* - ריק) לנופלים שלא הובאו לקבורה במדינת ישראל. שתי אנדרטאות הוקדשו למתנדבי היישוב במלחמת העולם השנייה שמקום קבורתם לא נודע: 140 חללי פלוגת ההובלה 462 שנספו ב-1 במאי 1943 לאחר טיבועה של הספינה ארינפורה, ו-23 "יורדי הסירה" שנעלמו בדרכם למשימה בטריפולי, לבנון. אנדרטה שלישית, שתידון בהמשך, נבנתה לזכר חללי מלחמת העצמאות שנקברו מעבר לקו שביתת הנשק בירושלים. שלוש האנדרטאות האלה שנבנו בשנות החמישים הדגישו את תפקודו של הר הרצל כבית העלמין הצבאי הלאומי.

היבט נוסף של פעילותו של חירם במחלקה להנצחת החייל היה תכנון מצבות וזיכרון. אלה כללו מצבות זיכרון ממלכתיות, כגון אנדרטאות הנשק או האנדרטה למגיני הגליל התחתון. חירם גם השתתף בתחרויות לתכנון אנדרטאות ממלכתיות אחרות, כמו בשער הגיא או בנבי יושע, אך לא זכה בהן. במקביל הוא גם תכנן אנדרטאות שהמחלקה להנצחת החייל קידמה את הקמתן למרות שלא סווגו כממלכתיות, כגון האנדרטאות בגמזו או בסג'רה.

גמזו

ב-1987 הוסב שמו של רחוב מסד ביד אליהו שבתל אביב לרחוב 'השלושה', על שמם של שלושה קצינים מחטיבת קריית שנספו ב-21 ביולי 1948, לאחר שרכבם עלה על מוקש באזור המשלטים שממזרח לכפר העברי גמזו: ישראל שחורי, מפקד ההגנה בתל אביב, יחזקאל בן-דוד ושורה אושרוביץ.² הנצחתם של השלושה במקום בו נפלו החלה באזכרה שנערכה שם במלאת שנה לאסון. באזכרה, שבה השתתף הרמטכ"ל יגאל

האנדרטה בגמזו, אלבום אשר חירם, כל הזכויות שמורות

ידין, הוסר הלוט מעל מצבת זיכרון זמנית בצורת עמוד ועליו שמות הנופלים.⁵ חברי ארגון ההגנה יסדו ועד לצורך הקמת מצבת זיכרון קבועה, ואספו תרומות למימון מפעל ההנצחה. הביצוע היה בידי המחלקה להנצחת החייל במשרד הביטחון. אשר חירם עיצב את האנדרטה הזאת. טקס הסרת הלוט מעל מצבת הזיכרון נערך במהלך האזכרה שנערכה במקום ביום השנה הרביעי לאסון (1952).⁴ האנדרטה היא בצורת שלוש אבני גזית מסותתות למחצה המונחות זו מעל זו וניצבות על בסיס מאבני ירושלים. בראשה של האנדרטה סמל ההגנה. מתחתיו כתובת ההקדשה: "כאן נפלו על משמרתם מפקדי ההגנה בתל אביב", ומתחתיה נחרתו שמותיהם של שלושת החללים. סדר השמות הוא היררכי: למעלה מופיע שמו של ישראל שחורי, מפקד ההגנה בתל אביב, ובשורה מתחת שמותיהם של שני הקצינים האחרים.

נס ציונה

בינואר 1949 נטמן סא"ל מרדכי נמצא-בי, מפקד הג"א, ליד קברו של ישראל שחורי בבית הקברות 'נחלת יצחק' בתל אביב. מרדכי נמצא-בי נספה יחד עם שני עוזריו בתאונת

"משורר באבן": אלבום הצילומים של אשר חירם

דרכים ביציאה הדרומית מנס ציונה ב־7 בינואר 1949. הוועד להקמת מצבת זיכרון לזכר הנספים בתאונת הדרכים פעל בשיתוף פעולה עם המחלקה להנצחת החייל. הקמת האנדרטה לזכר הנספים בנס ציונה הייתה קשורה מבחינה מנהלית להקמת האנדרטה בגמזו.⁵ בשני המקרים, המחלקה להנצחת החייל תפקדה כזרוע ביצועית: היא יצרה את הקשר עם הקבלן שבנה את שתי האנדרטאות שאותן עיצב חירם, אדריכל המחלקה, והיא שדאגה להעביר לקבלן את הכספים שהתקבלו מהוועדים שנוסדו לצורך הקמת האנדרטה. את האנדרטה שהוצבה ביציאה מנס ציונה לכיוון רחובות עיצב חירם כגוש אבן בצורת חומה המורכבת משישה חלקים המסודרים בשתי שורות אופקיות זו מעל זו. השורה העליונה היא בצורת טרפז, כאשר בחלק המרכזי מסותתים סמל ההגנה ופרטי החללים. טקס הסרת הלוח התקיים ב־2 בפברואר 1953 בטקס צבאי בנוכחות מפקדי הג"א ומפקד פיקוד דרום שנשא דברים.⁶ מאוחר יותר הועתקה האנדרטה לגן הגיבורים בנס ציונה.

יד ל"ד

בליל הגשרים שנערך בליל ה־16 ביוני 1946 נהרגו 14 לוחמי פלמ"ח במבצע שנועד לפוצץ את גשר הרכבת ליד הכפר א־כזיב (אכזיב). יחיעם ויץ נטמן בהר הזיתים. שאר הנופלים נטמנו בקבר אחים בחיפה, אך הדבר לא היה ידוע למשפחות השכולות שלחצו להקים באתר מצבת זיכרון לנופלים. מדיניות משרד הביטחון הייתה שהקמת מצבות זיכרון למי שנפלו בתקופת המאבק שלפני מלחמת העצמאות יתאפשר רק לאחר השלמת מפעל הנצחת הנופלים במלחמת העצמאות.⁷ הלחץ של המשפחות "שלא קבר להם ולא מצבה להם" נשא פרי, ובשלהי 1949 הנחה שאול אביגור, עוזר שר הביטחון, את המחלקה להנצחת החייל לטפל בהנצחת חללי הפעולה.⁸ אשר חירם הופקד על מלאכת עיצוב מצבת הזיכרון. בין החללים היה בנו של הצייר לודוויג בלום, חבר קרוב של חירם.

כפתרון ביניים הוצבו מסביב לשטח שעליו עמדה להיות מוקמת מצבת הזיכרון, לוחיות עם שמות החללים. מצבת הזיכרון שנקראה 'יד ל"ד' נחנכה ביוני 1954, לרגל ציון יום השנה השמיני לליל הגשרים. צורתה הייתה של תלולית מאבן בצורת חרוט שטוח ועליה חרות סיפור האירוע שנכתב על ידי הסופר ס' יזהר. משמעות ההנצחה באבן נוסחה במשפט: "מכל תפארת עלומיהם לא נותר עמנו זולת שמם חקוק בליבנו במסד הארץ ובאבן הזאת". ב־1968 הועברו לאתר שרידי 13 הלוחמים שנטמנו בחיפה, ואתר הזיכרון עוצב מחדש כחלקת קבורה צבאית.

"יד ליד", אלבום אשר חירם, כל הזכויות שמורות

אנדרטאות הנשק של מלחמת העצמאות: ירושלים, צפת, טבריה

באוגוסט 1954 יזם הרמטכ"ל משה דיין הקמת אנדרטאות ביישובים, שינציחו כלי נשק ממלחמת העצמאות.⁹ בספטמבר 1954 נעשתה פנייה רשמית בנוגע לכוונת המטה הכללי "להנציח את כלי הנשק ההיסטוריים אשר פעלו לראשונה למען שחרור ערים או יישובים שונים בארץ בעת מלחמת השחרור".¹⁰ על פי התוכנית המקורית, אמורות היו להיבנות מצבות זיכרון מסוג זה בירושלים ובצפת, בחיפה ובתל אביב, בלוד (ליד שדה התעופה), באילת ובטבריה.

בישיבה שנערכה בתחילת מרס 1955 הוסכם כי לאחר שירוכז החומר ויובטח התקציב, מחלקת הבינוי של משרד הביטחון תכין מכרז "בין פסלים וציירים על בחירת צורת הנושא של הנצחת הנשק".¹¹ באפריל 1955 החליט מנכ"ל משרד הביטחון, שמעון פרס, כי יש למסור את עיבוד התוכניות לאשר חירם. סביר להניח כי החלטה זו נבעה מהרצון לקדם את מיזם ההנצחה במהירות. חירם היה האחראי לתכנון אתרי האנדרטאות ולהצבת כלי הנשק שם.¹²

ביולי 1955 התכנסה ועדה בהשתתפות חירם והאדריכל דב כרמי, נציג משרד הביטחון, לדון במיקום האנדרטאות.¹³ בישיבה אושרו הצעותיהם של חירם ושל ראש המחלקה להנצחת החייל בנוגע למיקום האנדרטאות – בירושלים, בתל אביב, בצפת

ובטבריה - והוצגו התוכניות של חירם לאנדרטאות שייבנו בערים אלו. הרמטכ"ל, משה דיין, גילה עניין בתוכניות, אישר את התרשים שהכין חירם לאנדרטה בטבריה, ומצא את התוכנית שעיצב לאנדרטה בתל אביב כ"יפה".¹⁴ דיין ביקש ללמוד מקרוב את התוכנית שעיצב חירם לאנדרטה בירושלים, היא אנדרטת הדווידקה.¹⁵ מנהל המחלקה להנצחת החייל, משה אורבך, דיווח כי "התוכנית נראית לו כִּיפה". מעורבותו של דיין באה לידי ביטוי גם בהצעות קונקרטיות: הוא "הביע משאלה" שאם האדריכל יסכים, הדווידקה תוצב גבוה יותר כדי שילדים לא יוכלו לטפס עליה, וכן ביקש, "אם האדריכל ימצא לנכון", לשלב באנדרטה גם דוגמאות של נשק קל, כמו רובה וסטן.

בספטמבר 1955 כתב מנהל המחלקה להנצחת החייל לחירם ודחק בו להגיש הצעות מפורטות לאנדרטאות העירוניות שאושרו בישיבה ביולי.¹⁶ התוכניות הוגשו בדצמבר 1955. במכתב בו אישר הממונה על התכנון באגף התכנון במשרד הפנים את התוכנית של חירם לאנדרטת הנשק בצפת, הוא הוסיף: "נשמח אם העבודה תבוצע ברוח התוכנית היפה".¹⁷ מדו"ח שכתב בינואר 1956 מנהל מחלקת הבינוי על התקדמות העבודה בערים השונות, ניתן ללמוד כי בירושלים כבר הוחל בביצוע העבודה ובטבריה החלה בניית מסד האבן.¹⁸ בפברואר 1956 קיבל חירם הודעה מהמחלקה להנצחת החייל כי ועדת התכנון של עיריית צפת אישרה את תוכנית אנדרטת הנשק, וכי יש אישור להתחיל בבנייתה.¹⁹ בראשית פברואר 1956 נמסר כי העבודה להקמת אנדרטאות הנשק בירושלים, בטבריה ובצפת "מתקדמת".²⁰

האנדרטה המתוכננת בתל אביב לא נבנתה. האנדרטאות בירושלים, בצפת ובטבריה נחנכו לאחר יום העצמאות תשט"ז (1956). אנדרטת הדווידקה בירושלים נבנתה בכיכר החרות (שקרויה בפי העם "כיכר הדווידקה"), במפגש רחוב יפו ורחוב הנביאים. טקס הסרת הלוט התקיים ב־7 במאי 1956, והשתתפו בו ראש העירייה, נציגי הממשלה ומשרד הביטחון, צה"ל, ותיקי ההגנה וארגון יד לבנים. את הלוט מעל האנדרטה הסיר דוד לייבוביץ', ממציא הדווידקה. את הנאום המרכזי נשא שמעון פרס, מנכ"ל משרד הביטחון. על הצלחתה של אנדרטת הדווידקה ניתן ללמוד מנהירתו של קהל רב למקום כדי להתבונן בה. כתוצאה מכך ניזוקו ערוגות הפרחים שנשתלו בשטח שליד האנדרטה. בפברואר 1957 הודיעה עיריית ירושלים למחלקה להנצחת החייל כי אין באפשרותה "להגן על הפרחים, באשר הם נרמסים על ידי הקהל הרב הבא להסתכל מקרוב על האנדרטה".²¹ בעקבות זאת פנתה העירייה לחירם בבקשה לרצף את שטח הערוגה, כך שיווצר משטח מרוצף, ללא כל צמחייה.

אנדרטת הדווידקה בצפת ניצבת מול המשטרה המנדטורית בעיר. האנדרטה נחנכה ב־29 באפריל 1956 בנוכחות יגאל אלון, מפקד הפלמ"ח.²² חברי הגדוד השלישי של

אנדרטת הדווידקה בירושלים, אלבום אשר חירם, כל הזכויות שמורות

הפלמ"ח שלחמו בצפת הוזמנו לטקס שניהל נח דגוני מהמחלקה להנצחת החייל. כמו בירושלים, דוד לייבוביץ', ממציא הדווידקה, התכבד בהסרת הלוט מעל האנדרטה. אנדרטת הנפוליאונצ'יק בטבריה נבנתה בכיכר בעיר התחתית, ליד הכביש המוביל לעמק הירדן. האנדרטה נחנכה בטקס שנערך ב־20 במאי 1956.²³ לקראת הטקס הודלקו "אבוקות ניצחון" באתרי הקרב במלחמת העצמאות בעמק הירדן ובסג'רה, ואלה הועברו על ידי גדנ"עים למקום הטקס, שם הודלקו שתי משואות לזכר חללי הקרבות. את הלוט הסירו הורים שכולים. סא"ל משה אורבך, ראש המחלקה להנצחת החייל, ומשה צחר, ראש עיריית טבריה נשאו דברים בפני אלפי הנאספים.

המסר של אנדרטאות הנשק כלל שלושה מרכיבים משלימים: כלי הנשק, פסוק מהתנ"ך המחבר את סיפור מלחמת העצמאות למורשת עם ישראל, והמכלול האדריכלי המשמש כמסד ותפאורה לכלים המוצגים ומגדיר את מתחם ההנצחה בנוף העירוני. תפקידו של האדריכל היה לעצב את מתחם ההנצחה באופן שידגיש את כלי הנשק, אך בה בעת לא יאפיל עליהם.

המכנה המשותף לשלוש האנדרטאות העירוניות שתכנן חירם היה הדיאלוג שבין האבן הלבנה ובין המתכת הצבועה שחור. הניגוד בין הצבעים הבליט והדגיש את כלי הנשק, שממדיהם היו קטנים בהשוואה למכלול הבנוי שבו הוצבו. היצירות של

"משורר באבן": אלבום הצילומים של אשר חירם

אנדרטת הנפוליאונצ'יק בטבריה, אלבום אשר חירם, כל הזכויות שמורות

הפתרונות שהציע חירם התבטאה בכך שעיצב שלוש סביבות הנצחה שונות לייצוג שני בלי נשק. ההימנעות מתכנון אחיד העניקה לכל אחת משלוש האנדרטאות ייחוד עיצובי, תוך הדגשת הקשר הנושאי ביניהן.

אנדרטת הדוידקה בירושלים בנויה מאבן ירושלמית. המרגמה ניצבת על מסד אבן מלבני, ומאחוריה קיר אבן ועליו הפסוק: "וְגִנּוֹתַי אֶל הָעִיר הַזֹּאת לְהוֹשִׁיעָה" (דברי הנביא ישעיהו למלך חזקיהו בעת מצור סנחריב, מלכים ב' י"ט, ל"ד). הקיר בנוי מגושי אבנים מלבניות אחידות, למעט שתי בליטות מעוגלות בקצה העליון – האחת גדולה מהשנייה – וגוש אבן מסותת בצורה גסה בקצה התחתון, המהווה רקע למרגמה המוצבת בחזית קיר האבן. קיר האבן המסיבי משדר עמידות ומייצג את עמידתה של אוכלוסיית ירושלים העברית במצור ובהפגזות. בנאומו בטקס הסרת הלוט ראש עיריית ירושלים העניק לאנדרטה פירוש מקורי, כשקבע: "נדבכיה ונדבכי הכותל המערבי דומים"²⁴. על פי פרשנות אחרת, הקיר שבו קבועות אבנים בצורות שונות מייצג את פסיפס העדות של ירושלים העברית. הפרשנות לפיה צורת הקיר היא של "כובע גרב" היא בעיני המתבונן, שיודע כיצד נראה הכובע האופייני של לוחמי תש"ח. רובד אסוציאטיבי זה היה משמעותי במיוחד בעת שהגלעד נבנה, ויש להניח כי מאוחר יותר אסוציאציה זו כבר לא הייתה מובנת עבור רבים מהצופים.

אנדרטת הדוידקה בצפת, אלבום אשר חירם, כל הזכויות שמורות

הנפוליאונצ'יק הניצב על מסד האבן בטבריה הוא אחד מארבעת התותחים שהופעלו במערכה להדיפת הפלישה הסורית בעמק הירדן. בעוד שהמרגמה צרה ואנכית, התותח ניצב על שלושה גלגלים וצורתו מוארכת ואופקית, כאשר הקנה נוטה בזווית כלפי מעלה. מסד האבן שעליו ניצב התותח הוא קיר דו־מפלסי המזכיר צורת פירמידת מדרגות קטומה. מבנה האבן מדגיש את הזוויתיות של גושי האבן המלבניים מהם הוא בנוי. הפסוק "תָּרַעַם בְּשֶׁבֶט בְּרָזָל כְּכִלִּי יוֹצֵר תִּנְפָצִים" (תהלים ב', ט') מופיע באותיות בולטות בחזית הקיר. הקומפוזיציה הוויזואלית בנויה על הניגוד בין הצבע הבהיר של הקיר ושל האותיות ובין הצבע הכהה של התותח. לו היה נעשה שימוש באבן בזלת מקומית שחורה, היה הדבר מוסיף נופך מקומי למבנה, אך מבטל את קונטרסט הצבעים שהיה חיוני להבלטת התותח כאלמנט המרכזי של הגלעד.

הגלעד בצפת נבנה ברחוב ראשי, מול תחנת המשטרה הישנה של העיר. הוא בנוי מאבן גלילית על מסד של אבן ירושלמית.²⁵ על קיר אבן מימין לאנדרטה חקוקה כתובת ההקדשה: "הִנֵּה נִתְּתִיף הַיּוֹם לְעִיר מְבָצֵר וְלַעֲמֻד בְּרָזָל וּלְחֻמּוֹת נְחָשֶׁת" (ירמיהו א', י"ח). אורכו 8 מ' וגובהו 1.5 מ'. בניגוד לגלעדים בירושלים ובטבריה, שנבנו בכיכר מוקפת בניינים, הגלעד בצפת נבנה על שפת כביש ועל רקע נוף הררי. הטופוגרפיה השונה מתבטאת גם בכך שבניגוד לגלעדים בירושלים ובטבריה, זה שבצפת נמוך יחסית. הוא

"משורר באבן": אלבום הצילומים של אשר חירם

בנוי כקיר אבן נמוך המתנשא מעל משטח שהוא מעין מדרגה נמוכה שבחזיתה נדבכי אבן מסותתים גס. בצד הגלעד נמצא עמוד אבן מחומש המתנשא מעל הקיר ועליו מוצבת הדוידקה. לוחות האבן מעובדים בסיתות עדין, אך אינם חלקים. בצד מסד האבן נמצאת בליטה בעלת צורה של טרפז מאבן כהה לתליית זרים.

חירם תכנן כל אחד מהגלעדים כקומפוזיציה של אלמנטים מאבן בהירה בצורת קירות ועמודים ששמשו כמסד לנשק. שלושת הגלעדים היו וריאציות על נושא של אבן מעובדת וכלי נשק ממתכת. מיצוב כלי הנשק באנדרטה היה שונה בכל אחד משלושת המקומות. בטבריה ניצב התותח בראש האנדרטה; בירושלים הוצבה הדוידקה על מסד נמוך בחזית מבנה האבן המרכזי של הגלעד; בצפת מוצבת הדוידקה בצד קיר האבן, אך מתנשאת מעליו.

סמטת העיר העתיקה בהר הרצל

באוגוסט 1955 נערכה פגישה במשרדו של שלמה זלמן כהנא, סגן שר הדתות, בה נכחו נציגי יד לבנים וראש המחלקה להנצחת החייל.²⁶ על סדר היום עמדו שני נושאים. האחד היה תכנון טקס העברת לפיד מהר ציון לבתי הקברות הצבאיים ביום הזיכרון לחללי מלחמת העצמאות. הנושא השני היה הצבת לוח זיכרון לחללי העיר העתיקה ולנופלים בקרב על הר ציון.

היבט חשוב של עבודתו של כהנא במשרד הדתות היה פיתוח אתרים קדושים בתחומי מדינת ישראל. חשיבות מיוחדת נודעה מבחינתו לטיפול הר ציון. הסיבה לכך הייתה שלאחר מלחמת העצמאות וניתוקם של הכותל המערבי והר הזיתים מישראל, הר ציון היה הדבר הקרוב ביותר לאתר יהודי קדוש בתחומי ירושלים העברית. בפגישה שכינס כהנא נדונה גם הצעתו להציב בהר ציון לוח זיכרון לחללי העיר העתיקה והר ציון שנקברו מעבר לקו שביתת הנשק, בתחומי ירושלים הירדנית. לוח זיכרון זה נועד לשמש כתחליף קבר למשפחות השכולות, מקום שם יוכלו להתייחד עם זכר יקיריהם. כבר בפתיחת הפגישה הציע מרדכי בדולח, נציג יד לבנים, להזמין את חירם לתכנן את לוח הזיכרון. ראש המחלקה להנצחת החייל הסביר כי המחלקה לא תוכל להיות שותפה פעילה בעניין זה כדי לא ליצור פתח לטענה על אפליה בין חללים. באוקטובר 1955 ביקש כהנא לדעת אם "עשו כבר תוכנית מסוימת בנוגע למצבה וההנצחה בכלל".²⁷ ימים ספורים לאחר פנייתו של כהנא שלח ראש המחלקה להנצחת החייל מכתב לחירם ובו מסר לו את נוסח הכיתוב של לוח הזיכרון העתיד להיות מוקם בהר ציון:²⁸ "לזכר אלה שחירפו את נפשם על הגנת העיר העתיקה והובאו לקבורות בתוכה". אלא שהתוכנית שנראה היה שעתידה להתבצע בהר ציון

האנדרטה בהר הרצל לזכר החללים שנטמנו מעבר לקווי שביתת הנשק,
אלבום אשר חירם, כל הזכויות שמורות

לא יצאה אל הפועל. במקום לוח הזיכרון בהר ציון נבנה ב־1957 בהר הרצל גלעד ל־72 חללי צה"ל שנקברו מעבר לקווי שביתת הנשק: בהר הזיתים, בעיר העתיקה ובבית הערבה (חלל אחד).

הלוט מעל הגלעד הוסר ב־26 באוגוסט 1957. בטקס נכחו נציגי המשפחות השכולות, המועצה הציבורית להנצחת החייל, צה"ל והממשלה: שרת החוץ גולדה מאיר ושר הפנים ישראל ברייהודה. את הלוט הסירו זוג הורים שכולים. אחד ההורים השכולים הסביר את המשמעות של הגלעד לאותם הורים שכולים שלא הייתה להם אפשרות להשתטח על קבר בנם ביום הזיכרון, כאשר הם עולים לבתי הקברות הצבאיים: "לא היה לנו לאן ללכת".²⁹

הגלעד עוצב כמעבר מקורה, שעל קירותיו לוחות זיכרון אישיים לכל אחד מהחללים. כל לוח היה פלטת שיש שמידותיה 40 ס"מ x 60 ס"מ ועובייה 4 ס"מ. לוחות הזיכרון סודרו לפי סדר האלף-ביתי, ושימשו כתחליף קבר למי שאי אפשר היה לבקר במקום קבורתו. על לוחות הזיכרון נחרתו פרטיו האישיים של החלל, שם הוריו, שנת עלייתו, אם עלה לארץ, תאריך נפילתו וגילו.

האנדרטה שתכנן חירם הייתה קיר זיכרון שעוצב בצורה של סמטה בעיר העתיקה.³⁰ הגלעד שילב קיר זיכרון עם חדר זיכרון. בניגוד לקירות זיכרון קונוונציונליים, ההתייחדות עם שמות הנופלים חייבה כניסה לתוך המבנה דמוי המנהרה. חלל ההנצחה היה פתוח

"משורר באבן": אלבום הצילומים של אשר חירם

משני קצותיו, ללא דלת או שער. המבנה שהוא בִּי־זמנית גם סגור וגם פתוח רמז לכך שהסיפור לא היה סגור לחלוטין: מבחינת המשפחות השכולות והחברים, היעדר קבר לא אפשר את המהלך התקין של האבלות כפי שמתחייב מהמסורת היהודית: "אבלות מאימת? - [...] מסתימת הגולל" (סנהדרין מ"ז, ב').

כפר סבא

ב־30 באוקטובר 1957, ביום השנה לפעולת קלקיליה, נערך בכפר סבא טקס גילוי הלוט מגלעד לזכר 18 הלוחמים שנפלו בפעולת התגמול. הקמת הגלעד הייתה תוצאה של שיתוף פעולה של המשפחות השכולות, המחלקה להנצחת החייל והמועצה המקומית כפר סבא. הגלעד הוצב במזרח היישוב, בשטח שניתן על ידי המועצה המקומית לצורך זה, באזור של שיכוני עולים, אל מול הרי אפרים וקלקיליה שמעבר לקו שביתת הנשק. הגלעד שתכנן אשר חירם היה בצורת גוש "אבן פראית וטבעית" שהובאה מהגליל (על פי למרחב) או "צוק מאבן ירושלמית" (על פי מעריב ודבר).³¹ גוש האבן היה במשקל של 7 טון, אורכו 2 מ' וגובהו 1.5 מ'. מלאכת התכנון לא דרשה עבודת פיסול ועיצוב של אלמנטים משולבים. מעורבותו של חירם התבטאה בעיקר ברעיון ובמימושו בשטח. כתובת ההקדשה הייתה הפסוק: "כְּחָצִים בְּיַד גִּבּוֹר כֵּן בְּנֵי הַנְּעוּרִים" (תהלים קכ"ז, ד'). מתחת הכתובת הופיעו שמות הנופלים.

מצבת הזיכרון למגיני הגליל התחתון

לרגל יום הזיכרון תשי"א הודיע יוסף דקל, ראש המחלקה להנצחת החייל במשרד הביטחון - הגוף הממונה על ביצוע מדיניות ההנצחה הממלכתית, על בנייתן של שמונה אנדרטאות ממלכתיות ברחבי הארץ.³² ועדת המשנה של המועצה הציבורית להנצחת החייל בראשות יצחק בן-צבי, קבעה כי שמונה האנדרטאות הממלכתיות שייבנו ברחבי הארץ ינציחו את הקרבות, וכי לא יצוינו שמות הנופלים על גוף האנדרטה.³³ כמו אנדרטאות הנשק ממלחמת העצמאות, תכנון האנדרטה הממלכתית למגיני הגליל התחתון בסג'רה (צומת גולני) נמסר לחירם על ידי המחלקה להנצחת החייל ללא תחרות פומבית. הסיבה לכך הייתה נעוצה כנראה בעיכובים הנמשכים שחלו בבניית מצבות הזיכרון הממלכתיות בנבי יושע ובשער הגיא. ההחלטה לפנות לחירם לתכנן את מצבת הזיכרון למגיני הגליל התחתון אפשרה שליטה מרבית של המחלקה להנצחת החייל בתכנון ובבנייה, כאשר יחסי האמון בין האדריכל למזמיני האנדרטה היו יתרון מובנה.

תוכנית האנדרטה שורטטה ב־1956. האנדרטה היא שילוב של שני צירים ושלושה

גל-עד למשחררי הגליל התחתון – צומת כביש עסולה-טבריה-נצרת

מצבת הזיכרון למגיני הגליל התחתון: מעטפת הזיכרון תשכ"ו

הגלעד בסג'רה, אלבום אשר חירם, כל הזכויות שמורות

"משורר באבן": אלבום הצילומים של אשר חירם

טרפזים: ציר ראשי אופקי וציר ראשי ניצב המורכב משני טרפזים מצטלבים בתשעים מעלות זה עם זה. האלמנט המאונך בנוי מאבן גלילית לבנה וגובהו 12 מ'. שני הטרפזים המאונכים יוצרים מעין מגן דוד הפורץ אל הרקיע ומסמל את גבורת הלוחמים. בסיס האנדרטה בנוי מאבן בזלת מקומית ואורכו 48 מ'. הבסיס מסמל את השכול והאלמנט המאונך מסמן את התחייה ואת התקווה. המסר של האנדרטה הוא שהשכול הוא מסד התחייה.

טקס חנוכת האנדרטה לזכר "משחררי הגליל התחתון וחללי חטיבת גולני" התקיים ב-20 באפריל 1959.³⁴ בטקס נכחו נשיא המדינה יצחק בן-צבי, שבנו עלי נפל בבית קשת הסמוכה, הרמטכ"ל חיים לסקוב, אלוף פיקוד הצפון משה כרמל, שהיה מפקד חזית הצפון במלחמת העצמאות, שאול אביגור, שבנו גור נפל בקרב על סג'רה, ונחום גולן מייסד חטיבת גולני.

סג'רה

האנדרטה לזכר מגיני סג'רה בקרבות עשרת הימים בתש"ח ממוקמת במשלט ליד סג'רה שבו נפלו אריה ליפסקר, גור (אברהם) מאירוב ומרדכי פלונסקי ביולי 1948. נסיבות הקמתה של האנדרטה עלומות. האנדרטה אינה מתועדת בספר גלעד שערכה אילנה שמיר ובו סקירה מקפת של הגלעדים לנופלים בישראל, ואין כל אזכור שלה בעיתונות העברית. זאת ועוד: האנדרטה מצויה בשטחו של בסיס צבאי ואינה נגישה לציבור הרחב.

האנדרטה מופיעה באלבום הצילומים של אשר חירם. בנוסף לצילום של האנדרטה, באלבום מופיע גם הסבר קצר עליה ועל עיצובה:

במקום זה הייתה עמדה של חברי ההגנה וגלעד
זה בנוי בצורת עמדה להתייחדות לקרובי השכולים.
בתוך העמדה תוכנן עץ זית המסמל שבמקום
נופלו של הגיבור קם ונהייה עץ, "כי (כך!) האדם עץ
השדה".

הגלעד הוא בצורת קיר בצורת עיגול ובגובה של כ-1.5 מ'. הוא עשוי מאבני גוויל שצורת שילובן זהה לזו של אבני הטרסות שעיצב חירם בבית הקברות הצבאי בהר הרצל. המבנה שהכניסה אליו היא דרך פתח אנכי צר בקיר האבן מזכיר בצורתו את קומת הבסיס של שומרה המשמשת את שומרי השדות. משמעות המבנה מנוסחת במונחי

אשר חירם (חובש כובע), נח דגוני ושאל אביגור (משמאל) באתר הגלעד בסג'רה, ארכיון אשר חירם, כל הזכויות שמורות

ניגודים. האבנים המרכיבות את הקיר הן לבנות, בניגוד לאבן המקומית, שהיא בזלת שחורה. הקיר מדגיש את הניגוד שבין הפנים לחוץ: קיר האבנים הוא קיר מגן שיוצר מבנה מבוצר המאזכר את העמדה שהייתה במקום בתש"ח. שני "חלונות" רבועים קטנים מייצגים חרכי ירייה. בחלקו הפנימי של הקיר פינת ישיבה שקועה בקיר, שבחלקה התחתון משטח מאבן בזלת שחורה המשמש כספסל להתייחדות.

העובדה שבין שלושת הנופלים במקום היה גור (אברהם) מאירוב, בן כנרת, היא המפתח להבנת נסיבות הקמת האנדרטה. אמו, שרה מאירוב, סיפרה: "ביום הולדתו השמונה עשרה (פברואר 1949) נטענו עץ זית על המשלט בסג'רה. ימשיך לפחות העץ לשגשג במקום שם תמו חייו.³⁵ האזכרה במקום ביום השנה לנפילתו של גור מאירוב בהשתתפות המשפחה והחברים הייתה למסורת. בהקשר של בניית הגלעד במקום נודעה חשיבות מיוחדת לכך שאביו של גור מאירוב היה שאל מאירוב: איש ההגנה שהקים את המוסד לעלייה ב', עסק ברכש ושימש כעוזרו של דוד בן-גוריון במשרד הביטחון. לאחר נפילת בנו הסב שאל מאירוב את שמו לשאל אביגור. בימי השנה לנפילת בנו נהג לעלות לגבעה להתייחד עם זכרו.³⁶

באלבום הצילומים של חירם נמצא צילום מ-1958 שבו נראית קבוצת גברים על גבעת טרשים חשופה. על פי הכיתוב, בתמונה נראים "ד"ר חירם ונח דגוני בתכנון

"משורר באבן": אלבום הצילומים של אשר חירם

האנדרטה בסג'רה, 1958". נוכחותו של נח דגוני, איש המחלקה להנצחת החייל, מלמדת כי המחלקה להנצחת החייל הייתה מעורבת באופן ישיר בהקמת הגלעד שתכננו הופקד בידי חירם, אדריכל המחלקה. הכיתוב אינו מתייחס לשאר הגברים המביטים למצלמה, אך ביניהם, מצד שמאל, ניתן לזהות את שאול אביגור, האיש שעל מצבתו בכנרת נחרת המשפט: "עלום ונוכח בכל". צילום בודד זה מלמד כי הגלעד היה מפעל של המחלקה להנצחת החייל, ששאול אביגור היה מעורב בהליך, ושתוכנו ב-1958, כלומר, במקביל להקמת האנדרטה הממלכתית למגיני הגליל התחתון בצומת גולני הסמוכה. הקשר של המחלקה להנצחת החייל עם האנדרטה בא לידי ביטוי גם בלוח שיש לבן שהונח למרגלות הקיר החיצוני, משמאל לכניסה למבנה העגול, שמספק מידע היסטורי על הקרב שניטש במקום בתש"ח. אופן הצבתו וצורתו מלמדים כי הלוח הוא תוספת מאוחרת למבנה המקורי.

לא ברור אם עץ הזית הצומח במרכז המבנה העגול הוא העץ שנטעה האם השכולה על המשלט ב-1949. בפועל, האנדרטה הוקדשה לזכרו של גור מאירוב. זאת ניתן ללמוד מהכיתוב לצילום של האנדרטה שמופיע בספרם של שרה ומאיר אביגור לזכרו של בנם: "אנדרטת הזיכרון לגור במקום נפילתו בהרי סג'רה"³⁷. הנצחת גור מאירוב באה לידי ביטוי מילולי בכתובת המשולבת בקיר הפנימי של המבנה. הכתובת חרותה על לוח שיש שחור שנמצא בין שני ה"חלונות" בצורת חרכי ירייה בחלקו העליון של הקיר הפנימי של המבנה:

פה לחם ונפל בקרב על הגנת הגליל
וחרות ישראל בננו מחמל נפשנו וגאותנו
גור-אברהם מאירוב
נולד כ"ט שבט תרצ"א נפל ה' תמוז תש"ח
נקבר בכנרת
הוריו אחותו וקבוצת כנרת
יהיה זכרו ברוך

בקצה התחתון של לוח השיש סמל צה"ל, מה שמעניק ללוח הזיכרון מעמד רשמי. לא ניתן לדעת אם לוח הזיכרון היה חלק מהמבנה מלכתחילה, או שהוצב שם מאוחר יותר על ידי בני משפחה וחברים. לוח השיש שנשען על הקיר החיצוני של המבנה מרחיב את יריעת ההנצחה ומציין את שמות שלושת הנופלים במקום. סדר השמות אינו אלפביתי. שמו של גור-אברהם מאירוב הוא הראשון בין שלושת השמות.

מצבת הזיכרון באשדוד, תיק אנדרטה, היחידה להנצחת החיל

אשדוד

בתיווכו של נח דגוני, שעמד בראש המחלקה להנצחת החייל, תכנן חירם גם את האנדרטה באשדוד לזכר חללי ראשון לציון וחללי גבעתי שנפלו באזור אשדוד. את הקמת האנדרטה ליוותה מחלוקת בין שתי קהילות זיכרון: ההורים השכולים של 11 בני ראשון לציון שנפלו בינואר 1948 בכפר הערבי אַסְדוּד, שם הוקמה העיר העברית החדשה אשדוד, ומשפחות 53 חללי חטיבת גבעתי שנהרגו בקרבות הבלימה מול הצבא המצרי בחולות אשדוד במאי 1948.

באזכרה שנערכה לזכר חללי ראשון לציון ב־1961 העלו ההורים השכולים את התביעה להקים אנדרטה לזכרם באשדוד.³⁸ תוכניתו של האדריכל חירם למצבת הזיכרון ל־11 החללים בני ראשון לציון נחתמה בינואר 1963. בינואר 1965 הוסר הלוט מעל האנדרטה.³⁹ ההורים השכולים של בני ראשון לציון התנגדו לדרישת ההורים השכולים של חיילי גבעתי שנהרגו בחולות אשדוד לכך שהאנדרטה תנציח גם את זכרם. הדבר בא לידי ביטוי בטקס הסרת הלוט מעל האנדרטה, עת דרשו ההורים השכולים של חיילי גבעתי כי יקראו את שמותיהם של הנופלים, דבר ש"גרם לוויכוח והעכיר את האווירה", כפי שדיווח כתב למרחב.⁴⁰ במאי 1965 התקבלה במחלקה להנצחת החייל החלטה שיש לעשות מאמץ להגיע לפשרה בין שתי קבוצות ההורים השכולים.⁴¹ פתרון המחלוקת

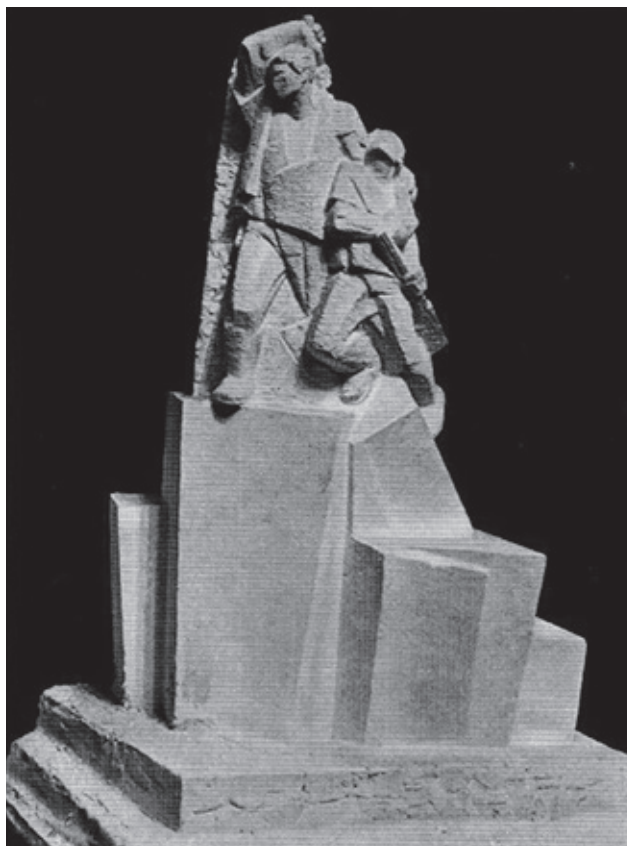
"משורר באבן": אלבום הצילומים של אשר חירם

נמצא על ידי תוספת לאנדרטה המקורית שתכנן חירם עבור החללים בני ראשון לציון: קיר ועליו שמות חללי גבעתי. בפגישה שנערכה בנובמבר 1966 במחלקה להנצחת החייל מסר נח דגוני על התוספת לאנדרטה של אשדוד שתכנן חירם, "שתנציח את שמות 53 הבנים שנפלו בכיבוש אשדוד והסביבה".⁴² חירם מסר באותה פגישה פרטים על התוכנית, לפיה מאחורי האנדרטה להנצחת 11 הנופלים, במרחק של 1.60 מ' ממנה, ייבנה קיר מאבן ירושלמית ובו ייקבע לוח שיכיל את שמות כל הנופלים. ביום הזיכרון תשכ"ז נערך באתר טקס זיכרון לשתי קבוצות הנופלים שהנציחה מצבת הזיכרון המשולבת.

הגלעד המקורי שתכנן חירם הורכב משני גושי אבן מוארכים, האחד מונח על הקרקע והשני, בנטייה, נשען על הגוש האופקי. ניתן לפרש את המבנה כצורת תותח. אפשרות פרשנית אחרת היא לראות את גוש האבן האלכסוני כעמוד שנפל, המייצג את הנפילה בקרב. על פי הפרשנות הראשונה, המסר של האנדרטה הוא ביחסים בין שני גושי האבן. הלחץ הסטטי שמפעיל העמוד האלכסוני על הבסיס יוצר תחושה של תעוקה, אך היחסים הסטטיים בין שני האלמנטים הם של שיווי משקל יציב, בשל יכולתו של הבסיס (המייצג אולי את ההורים השכולים) לשאת את הלחץ התמידי. הקיר שנוסף מאוחר יותר היה רקע לאנדרטה. חירם עיצב אותו כהיטל של גוש האבן האלכסוני. האמירה הבסיסית היא של הקיר כחומת מגן – מוטיב נפוץ במצבות זיכרון לנופלים בישראל.

האנדרטה לפורצי הדרך לירושלים

ההחלטה על הקמת אנדרטה ממלכתית לפורצי הדרך לירושלים עלתה לסדר היום של ההנצחה הממלכתית כבר באוגוסט 1950 במחלקה להנצחת החייל, במקביל להקמת אנדרטה לחייל האלמוני בקריה בירושלים.⁴³ האנדרטה בשער הגיא לפורצי הדרך הייתה בין שמונה האנדרטאות הממלכתיות עליהן הודיע יוסף דקל לרגל יום הזיכרון תשי"א.⁴⁴ ביוני 1952 דיווח יוסף דקל לשמעון פרס, סגן שר הביטחון, כי המחלקה להנצחת החייל מתעתדת לפרסם בקרוב את נוסח ההכרזות לאנדרטה לפורצי הדרך לירושלים ולאנדרטה לזכר לוחמי הגליל העליון המתוכננת להיבנות בבני יושע (מצודת כ"ח).⁴⁵ ההכרזה על התחרות "להקמת יד בשער הגיא לזכר פורצי הדרך לירושלים במלחמת הקוממיות" התפרסמה ב-1953.⁴⁶ מיקום האנדרטה היה במדרון הדרומי, לצד נתיב התנועה המוביל במעלה הכביש לכיוון ירושלים. בתשובה לשאלת אחד המשתתפים בתחרות נמסר כי המקום המיועד לאנדרטה נבחר כדי שתיראה לעוברים בדרך לירושלים. כמו כן נמסר למשתתפים בתחרות כי מותר לשלב דמויות בתוכנית, אך לגבי

מיכאל קארה, דגם האנדרטה לפורצי הדרך לירושלים

דמויות אדם "יש להסתפק בקווים כלליים בלבד". הכוונה הייתה למנוע הפרה בוטה של האיסור המפורש "לא תעשה לך פסל וכל תמונה" (שמות כ', ג') המופיע בעשרת הדיברות. גם המשתתפים בתחרויות הפומביות להקמת אנדרטאות לחללי רמת גן, רחובות וחיפה נדרשו לקחת בחשבון את "הנוהג הדתי בארץ".⁴⁷ מבחינת המשתתפים בתחרות זה היה אילוץ. מבחינת מזמיני האנדרטה ההתחשבות ב"נוהג הדתי" הביעה הן התחשבות ברגישות של ציבור שומרי המסורת והן את הרצון להימנע ממחלוקות שיהפכו את האנדרטה הממלכתית מביטוי של הסכמה לנושא במחלוקת.

לתחרות הוגשו 31 הצעות. ועדת השיפוט התכנסה ביולי 1953.⁴⁸ השופטים לא העניקו פרס ראשון. הפסל מיכאל קארה זכה בפרס שני א', בסך 750 ל"י, עם המלצה לביצוע, על הצעתו לאנדרטה בצורת פסל חצוב באבן בגובה של כ-12 מ' המתאר צעיר המחזיק בידיו רימון בעוד ידו השנייה תומכת בחברו הפצוע.⁴⁹ הפסל ניצב במרחק של כ-30 מ' מהכביש. כזכור, הצעתו של מיכאל קארה זכתה בפרס הראשון בתחרות

"משורר באבן": אלבום הצילומים של אשר חירם

להקמת האנדרטה לזכר כובשי יפו. גם הצעתו לתחרות להקמת אנדרטה לזכר חללי חולון במלחמת העצמאות זכתה בפרס ראשון.⁵⁰ שתי אנדרטאות אלו הן פסלי תבליט של דמויות לוחמים. שתיהן נחנכו ב-1957.

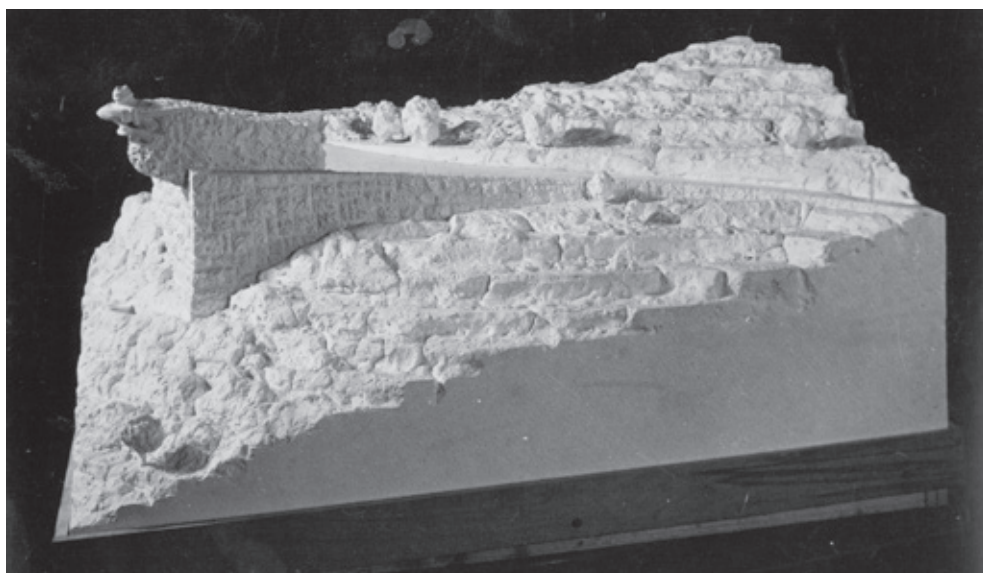
פרס שני ב' בתחרות לעיצוב האנדרטה לזכר פורצי הדרך לירושלים בסך 500 ל"י הוענק לאדריכלים ש. שקד וי. שריד, שהציעו גוש סלעים בלתי מהוקצעים. אחד מפרסי הקנייה הוענק להצעה של דגם מופשט של שלושה עמודי בטון כפופים הבוקעים ועולים מתוך גבעה. הצעתו של חירם זכתה גם היא בפרס קנייה בסך 200 ל"י. על פי הצעתו, האנדרטה הייתה מבנה אבן בצורת אֵיל נְגוּחַ – כלי מלחמה שנעשה בו שימוש בעת מצור לפריצת שערי מבצרים ולמיטוטן של חומות ערים – הפורץ מצלע ההר לכיוון ירושלים. עיצוב זה נתן ביטוי ישיר לרעיון פריצת הדרך לעיר הנצורה.

לאחר ביקור בתערוכה בה הוצגו ההצעות שהשתתפו בתחרות כתב ת. פ. מייזלס בדבר על ההצעה של מיכאל קארה:

יצירה זו היא לפי הנוסח הרגיל של מצבות זיכרון – הלוחם האמיץ שפניו מביעים עוז ולרגליו קורס חברו הגווע... זוהי מצבה העשויה, בעזרת שינויים קלים, לשמש גלעד לכל קרב מאז מלחמת קרים. ראינו דוגמתה במקומות רבים בעולם.⁵¹

דברים ברוח זו, גם כן בעקבות ביקור בתערוכה, כתב יהודה אליצור, מנהל המדור הדתי במחלקה לענייני הנוער והחלוץ בהסתדרות הציונית לראש הממשלה, ובו הביע ביקורת נוקבת על האנדרטה ברוח הדברים שכתב מייזלס: "שתי דמויות מגושמות בפוזת קרבי-בנאלית [...] פסלים מעין אלה ניתן לראות לאלפים בכל רחבי תבל".⁵² הוא הוסיף כי אין זה ראוי להציב "פסל בינוני-שגרתי" לציון המערכה על ירושלים, ואולי "מוטב להסתפק במצבה פשוטה וצנועה". לשכת ראש הממשלה הפנתה את המכתב ליוסף דקל, ראש המחלקה להנצחת החייל. בתשובתו לאליצור, טען דקל שכאחד השופטים בתחרות הוא לא מצא פסול בהצעה, וכי ועדת השופטים מצאה את ההצעה הזאת כ"מתאימה ביותר" מבין יתר ההצעות.⁵³

באוגוסט 1953, ימים ספורים לפני פרסום דברי הביקורת של מייזלס, נחתם זיכרון דברים על בנייתה של האנדרטה.⁵⁴ בפברואר 1954 הודיע דקל כי בקרוב תתחיל העבודה על הקמת האנדרטה.⁵⁵ בפועל לא חלה התקדמות בשטח. בישיבה של המועצה הציבורית שנערכה ב-1960 הציג משה אורבך, ראש המחלקה להנצחת החייל במשרד הביטחון, את השתלשלות האירועים שהובילו להחלטה שלא לבנות את האנדרטה על פי התוכנית

אשר חירם, דגם האנדרטה לפורצי הדרך לירושלים, אלבום אשר חירם, כל הזכויות שמורות

שהציע מיכאל קארה.⁵⁶ לדבריו, שני גורמים מנעו את בניית האנדרטה שהציע מיכאל קארה. האחד היה שהרבנות לא נתנה אישור בכתב להקים את האנדרטה. הוא לא פירט מדוע בכלל צריך היה אישור כזה, מי פנה לרבנות לקבל אישור כזה, ומדוע נמנעה הרבנות מהנפקתו. מתבקש לומר כי הבעיה הייתה הפיגורטיביות המובהקת של דמויות האדם בפסל, וזאת בניגוד להנחיה שניתנה למשתתפים בתחרות כי לגבי דמויות אדם "יש להסתפק בקווים כלליים בלבד". יש להניח כי את המהלך נגד התוכנית הוביל יושב ראש המועצה הציבורית, הרב אברהם־חיים שאג, ממנהיגי 'המזרחי', שבנו היה בין נופלי הל"ה. עניין אחר הייתה התנגדותו של יצחק בן־צבי, נשיא המדינה ואב שכול, שעמד בראש המועצה הציבורית להנצחת החייל קודם שהתמנה לנשיא המדינה. בן־צבי המשיך להיות מעורב מאחורי הקלעים בעיצוב דפוסי ההנצחה הממלכתית. כפי שדיווח אורבך, הנשיא סבר שהאנדרטה אינה מתאימה להיבנות "בדרך לירושלים". הוא לא פירט למה כיוונו דברי בן־צבי.

על פי חוות דעתם של פסלים ואדריכלים שאליהם פנתה המחלקה להנצחת החייל, הפתרון האופטימלי היה לבנות את האנדרטה לפי הצעתו של חירם, שקיבלה פרס קנייה בתחרות הציבורית. בין התומכים באופציה זו היה האדריכל דב כרמי. ועדת המשנה לאנדרטאות של המועצה הציבורית להנצחת החייל קיבלה את ההמלצה שיש לבצע את תוכניתו של חירם. חירם דרש לשנות את מיקומה של האנדרטה. המקום שנקבע היה במדרון הדרומי של שער הגיא, שפירושו היה כי האנדרטה לא תזכה "לצל

"משורר באבן": אלבום הצילומים של אשר חירם

האנדרטה לפורצי הדרך לירושלים: בול יום הזיכרון תשכ"ז-1967, עיצוב: אוסוולד אדלר

ואור". הצעתו של חירם הייתה להציב את האנדרטה בצד הצפוני של הדרך העולה לירושלים, על המדרון הפונה לכיוון דרום, כך שהאנדרטה תהיה נתונה לדרגות חשיפה שונות לשמש במהלך היום. כפי שהדגיש אורבך, הצעה זו זכתה לתמיכתם של מומחים, ביניהם הפסל יצחק דנציגר.

מבחינת המחלוקה להנצחת החייל האפשרות שהאנדרטה לפורצי הדרך תיבנה על פי תוכניתו של חירם הייתה רצויה גם בגלל שזכה להערכתם של חברי המועצה הציבורית להנצחת החייל בזכות עבודתו בתכנון בתי הקברות הצבאיים. אך אגודת המהנדסים והאדריכלים דרשה כי העבודה תימסר לאדריכלים שזכו בפרס השני, או לחילופין להביא את הנושא לדיון לפני ועדת השופטים שדנו בהצעות שהוגשו לתחרות ב-1953. הפקדת הקמתה של האנדרטה בידיו של חירם ללא מכרז הייתה בעייתית מבחינת סדרי מנהל תקין. אורבך טען כי "יש להתחיל מחדש", שפירושו היה הכרזת תחרות חדשה.

באוגוסט 1961 התפרסמה ההודעה הרשמית על התחרות הפומבית החדשה להקמת האנדרטה לזכר פורצי הדרך לירושלים.⁵⁷ כפי שדרש חירם, מיקום האנדרטה נקבע על גבעה בצד הצפוני של הכביש המוביל לירושלים. לא ברור אם חירם השתתף בתחרות זו. במרץ 1962 נקבעו הזוכים בתחרות בין חמישים ושבע ההצעות שהוצעו.⁵⁸ הפרס הראשון ניתן להצעה של הפסלת נעמי הנריק ושל האדריכל טוביה כץ. בניגוד לתחרות הקודמת, בה לא חולק פרס ראשון, הפעם לא חולק פרס שני, דבר שהדגיש את התמיכה הגורפת בתוכנית שזכתה בפרס הראשון. ההצעה הייתה פסל מופשט, המורכב מאגד צינורות מפלדת אל-חלד בצורת "ידיים פרושות קדימה",⁵⁹ לכיוון ירושלים. בניגוד

לאנדרטה שהציע הפסל מיכאל קארה ב־1953 לא היו בהצעה שזכתה בפרס ב־1962 כל מוטיבים פיגורטיביים. הרעיון היה בעיקרון זהה לזה של ההצעה של חירם: הסמליות של תנועה הפורצת קדימה, לכיוון ירושלים, יצרה קשר ישיר וברור בין האנדרטה לבין הסיפור שנועדה לספר בנוף.

מצבות זיכרון ביישובים

רמת גן

ב־1949 הכריזה עיריית רמת גן על תחרות פומבית לעיצוב מצבת זיכרון עירונית לזכר בני רמת גן שנפלו במלחמת העצמאות. לתחרות הוגשו 19 הצעות. בפברואר 1950 התפרסמו תוצאות התחרות.⁶⁰ תוכניתו של אשר חירם זכתה בפרס הראשון. מצבת הזיכרון שתכנן ניצבת בראש גבעה גבוהה, בפסגת גן אברהם שניטע ב־1936 בצד רחוב הקשת (היום: רחוב שרת) ונקרא על שם אברהם קריניצי, יושב ראש המועצה המקומית. ב־1939, במלאת חמש שנים למותו, נחנכה בגן 'פינת ביאליק' לזכר המשורר הלאומי שנהג לפקוד את המקום מדי יום בשנת חייו האחרונה, לאחר שעבר לגור ברמת גן. בהתאם לדרישת התחרות הפומבית, מצבת הזיכרון תוכננה כאתר שבו ייערכו עצרות עם. משטח הרחבה המרוצפת נמוך במקצת ממפלס הרחוב, והכניסה אליה היא באמצעות מדרגות.

חירם עיצב את מצבת הזיכרון ברמת גן כקיר אבן בצורת חצי גורן. הקיר ניצב בקצה הרחבה, אל מול הכניסה מהרחוב. על הקיר מופיעים שמות 113 בני רמת גן שנפלו במלחמת העצמאות. קיר הזיכרון נבנה משישה גושי אבן ירושלמית שהוצבו זה לצד זה, כל אחד במשקל 12-16 טון. מצדו השמאלי של הקיר – תבליט אריה פצוע שחנית פילחה את גוו, המסמל את גבורת הנופלים. את התבליט עיצב הפסל יעקב לוצ'נסקי. רוחבו של התבליט 2 מ' וגובהו 1.2 מ'. האבן לפסל הגיעה מהר הכרמל. בקצה קיר השמות, לצד תבליט האריה, ניצב נר תמיד, ומשני צדיו ספסלים להתייחדות עם זכר הנופלים.

העירייה היא שמימנה את מצבת הזיכרון לחללי רמת גן במלחמת העצמאות מהתקציב השוטף, ללא השתתפות ההורים השכולים ומבלי שיוטל מס מיוחד לצורך זה.⁶¹ מצבת הזיכרון נחנכה ביום הזיכרון לחללי מלחמת העצמאות, ב' באייר תשי"ד (5 במאי 1954). אם שכולה הסירה את הלוט. בנאומו הודה ראש העירייה אברהם קריניצי לאשר חירם, מתכנן האנדרטה.⁶² תלמידי תיכון קראו את שמות הנופלים.

"משורר באבן": אלבום הצילומים של אשר חירם

מצבת הזיכרון ברמת גן, תיק אנדרטה, היחידה להנצחת החיל

נהריה

לרגל חגיגות 20 שנה לנהריה שנועדו להיערך ב־1955 החליטה המועצה המקומית להקים מצבת זיכרון לחללי המקום, חיילים ואזרחים.⁶³ המקום שנקבע למצבת הזיכרון היה גבעת אוסישקין, הנקודה הגבוהה ביותר בטופוגרפיה המקומית. הכוונה הייתה שמצבת הזיכרון תעמוד במרכז גן ציבורי רחבי־ידיים. ב־1953 פנתה המועצה המקומית לחירם בהצעה לעצב "יד זיכרון" בתקציב שלא יעלה על 2,000-2,500 ל"י.⁶⁴ מצבת הזיכרון שתכנן חירם הייתה מבנה בצורת עמדה או מצודה בעלת שתי קומות שקירותיה אבנים מסותתות. מעל המבנה הוצב גג רעפים, שהיה מחווה לאדריכלות האופיינית של בתי המושבה, שנוסדה ב־1935 על ידי עולים מגרמניה. בזווית המבנה בולט לוח שיש לבן ועליו חקוקים שמות הנופלים. מעל לוח השיש ניצב גוש גרניט כהה מסותת באופן גס הרומז לדמות אדם. באפריל 1955 נקבעה רשימת השמות שכללה 34 שמות ששולבו בחריטת שיקוע בחזית מצבת הזיכרון.⁶⁵ ברשימה נכללו חיילים שנפלו במלחמת העצמאות, 4 בני נהריה שנפלו במלחמת העולם השנייה ו־12 אזרחים שנהרגו במלחמת העצמאות.

מצבת הזיכרון בנהריה, אלבום אשר חירם, כל הזכויות שמורות

טקס הסרת הלוח נערך במסגרת אירועי חגיגת ה-20 למושבה שנערכו בחסות ביקורו של נשיא המדינה יצחק בן-צבי ב-26 ביוני 1955.⁶⁶ את הלוח הסיר אב ששיכל את בנו ואת בתו בשיירת יחיעם. עלות הקמת מצבת הזיכרון הייתה כ-15,000 ל"י. השטח ליד מצבת הזיכרון יועד למצעדים ואירועים טקסיים.⁶⁷ בהמשך נקבעו לוחות עם השמות שנוספו לרשימת בני ובנות נהריה שנפלו במערכות ישראל. בצורתו הנוכחית המבנה שונה באופן משמעותי מהתכנון המקורי של חירם: ה"קומה" השנייה וגג הרעפים שמעליה הוסרו, ומה שנותר הוא מבנה המסד ועליו לוחות עם שמות הנופלים וגוש האבן השחור הבולט מעל גג המבנה הרבוע.

כפר ורבורג

חירם תכנן את בית הקברות הצבאי במושב השיתופי כפר ורבורג. ב-1958 פנה ועד המושב לחירם שיתכנן מצבת זיכרון לזכר שלושה מבני המושב שנפלו במלחמת העצמאות: אורי גנני והאחים אפרים וצבי גובר. מיקום אתר ההנצחה נקבע בצד הכביש הראשי של המושב, מול כביש הגישה לבית הקברות. טקס הסרת הלוח מעל האנדרטה נערך ב-12 במאי 1959. שמעון קושניר כתב לאחר הטקס:

"משורר באבן": אלבום הצילומים של אשר חירם

מצבת הזיכרון בכפר ורבורג, תיק אנדרטה, היחידה להנצחת החיל

המצבה עם שלושת הכוכבים... מיוחדת בסגנונה. האדריכל הנודע חירם הוא שתכנן אותה. היא בנויה מִשֵּׁטח רצוף אבני ירושלים בגון אדום, מוקפת גדר אבנים נמוכה בנויה מאותן אבנים... אתה מתקרב אל שלושת לוחות האבן הניצבים כמצבות אילמות, ללא שמות ואותיות בהם, רק כוכב חקוק במרכז כל אבן. שלושה כוכבים המסמלים את עולמם של השלושה שאורם לא דעך. באחת מאבני הגדר הנמוכה, בפתח הכניסה למשטח, חקוקים דברי צבי גובר: "ארצי הדלה – מה רב עושרך אם אלה הם בניך!"⁶⁸

ירושלים

חבר השופטים לבחירת תוכנית לגלעד למגיני ירושלים בחר מבין שלוש ההצעות שהונחו לפניו את ההצעה של חירם: אובליסק העשוי מגוש סלע מאבן ירושלמית, מסותת באופן גס, בגובה 18 מ', שמשקלה נאמד ב־70 טון.⁶⁹ מצבת הזיכרון יועדה להיות מוצבת בכיכר נורדאו בכניסה המערבית לעיר, שם גם הניח ראש העירייה דניאל אוסטר את אבן הפינה. בפברואר 1952 נחתם חוזה בין העירייה ובין הקבלן שנבחר להקמת האנדרטה. עלות הקמת המצבה נאמדה בכ־20,000 ל"י.⁷⁰ הכוונה הייתה שהקמת האנדרטה תסתיים לפני

הגלעד בירושלים לזכר חללי מלחמת העצמאות, תיק אנדרטה, היחידה להנצחת החיל

יום העצמאות תשי"ב (1952), אך הקמת האנדרטה התעכבה. הוועדה הקרואה שניהלה את ענייני העיר בראשית שנות החמישים לא קידמה את הקמת מצבת הזיכרון. לאחר בחירתו של גרשון אגרון לראשות העירייה בספטמבר 1955 הוא החל לפעול לקידום הנושא. בנובמבר 1956 החליטה העירייה להעתיק את הגלעד מהמקום שנקבע לו לרחבה שלפני בנייני האומה. ההסבר שניתן היה שכיכר נורדאו הייתה למעשה הצטלבות ולא היה שם מקום לעריכת טקסי זיכרון. החלטה זאת עוררה התנגדות בקרב תושבים ומשפחות שכולות וגרמה לעיכוב העבודה. ראש העירייה גם פעל להשיג את המימון הדרוש למבצע חציבת גוש האבן והעברתו למקום המיועד לו. בשלב זה הופקדה על המיזם חברת 'אבן וסיד', וגוש הסלע נחצב במחצבת החברה בקסטל.

בפברואר 1960 דרש ראש העירייה מרדכי איש-שלום ממהנדס העיר להתחיל בהקמת האנדרטה. הכוונה הייתה שהיא תהיה מוכנה עד יום הזיכרון תש"ך (1960).⁷¹ ואכן, לקראת יום הזיכרון הציבו פועלים את "יד הזיכרון למגיני ירושלים".⁷² גוש האבן היה הגדול ביותר שנחצב בארץ ביחידה אחת. עיצוב האנדרטה – "צורה מוזרה זו של עמוד מצבה"⁷³ – לא נשא חן בעיני רבים מתושבי ירושלים. העירייה הכשירה את השטח וריצפה את הכיכר באבן ירושלמית, אך השלמת האנדרטה התעכבה. סלע המחלוקת היה הכיתוב שיש לחקוק בראש עמוד האבן. במאמץ למצוא נוסח מתאים ערך ראש העירייה מרדכי איש-שלום משאל בקרב סופרים.⁷⁴ אורי צבי גרינברג הציע את המשפט: "איך נפלו גיבורים לחרות ירושלים, אמנו המעוטרת". ס. יזהר הציע קטע משיר של טשרניחובסקי, 'ראי אדמה', שמתחיל במילים: "הא לך הטובים בבנינו נוער טהור חלומות, ברי לבב נקיי כפיים". יהודה עמיחי הציע את המשפט: "זכרו אותנו שנפלנו בדרך". ההצעה של האדריכל הייתה לחקוק מילה אחת: "זכור" או "נזכור". ראובן אבינועם, אב שכול ועורך 'גווילי אש', הציע את המילה: "נזכור". אליהו לבנון, איש הציונות הדתית ששיכל שני בנים, הציע לחקוק את המילה המסורתית "זכור". הוא ביקש מיצחק בן-צבי, נשיא המדינה ואב שכול, להתערב בנושא. בן-צבי הציע נוסח של פשרה: "זכור נזכיר ירושלים. יזכור עם ישראל ויעלה זיכרונם לפני צור ישראל, מדור לדור". ההצעה לא התקבלה בשל אריכותה.

בשלב זה עלתה שאלת הכיתוב לדיון במועצת העירייה. הצעתו של ראש סיעת המפד"ל לקבוע את המילה "זכור" זכתה ב-4 קולות. הצעת נציג חרות לחרות את המילים "אלה אזכרה" זכתה ב-7 קולות של חרות והמפד"ל. ראש העירייה מרדכי איש-שלום, נציג מפא"י, הציע את המילה "נזכור". הצעה זו קיבלה 9 קולות של חברי האגף השמאלי של המועצה. ברוב קולות נבחרה המילה "נזכור", אך ההחלטה שהתקבלה במועצת העירייה לא הייתה סוף פסוק. חוגים דתיים ובראשם האב השכול לבנון פתחו במערכה נמרצת נגד "נזכור" ובעד "זכור". חוגים חילוניים בציבור תמכו ב"נזכור". אך הדברים לא היו חד-משמעיים. חיים גורי, למשל, לא ראה כל בעיה ב"זכור", כפי שהסביר: "הרי זו המילה המקובלת אצלנו ובמסורת. ולמה צריך לשנותה ע"י מילה אחרת שמביעה פחות. והרי גם את עמודי הזיכרון של הפלמ"ח פתחנו במילים 'זכור הפלמ"ח'. מה טעם לשנות את זה?"⁷⁵ עקב המחלוקת העזה לא יישמה העירייה את החלטת המועצה, וכך, גם בתשכ"ג (1963) לא נערך טקס הזיכרון העירוני ליד מצבת הזיכרון ביום הזיכרון לנופלים. כפי שהעיר העיתונאי יהושע ביצור באירוניה, "רק בעיר הנצח עדיין לא יודעים כיצד מנציחים".⁷⁶

ב-31 בדצמבר 1963 פרסמה עיריית ירושלים מודעה שבה ביקשה הצעות מקבלנים

לעיבוד מצבת הזיכרון למגיני ירושלים. על פי עיתון חרות, האנדרטה נועדה להיחנך ערב יום הזיכרון תשכ"ד (1964).⁷⁷ אין אזכור של האירוע בעיתונות העברית. בהתאם למסורת העירונית, טקס יום הזיכרון נערך שוב בביכר העירייה. האנדרטה שבראשה נחקקה המילה "נזכור" ניצבה במקום שיועד לה, אך היא לא תפקדה כנקודת מוקד של זיכרון, וטקסי הזיכרון לא הועתקו לאתר האנדרטה. יתר על כן, סביבתה הוזנחה, ובפועל היא נדחקה לשולי נוף ההנצחה העירוני. היא הייתה נוכחת פיזית, אך לא שולבה במקצבי הזיכרון העירוניים. עם מימוש התוכנית להקמת תחנת הרכבת בכניסה לעיר בשטח בו ניצב עמוד הזיכרון, הוא הועתק ממקומו והוצב מחדש ליד בית יד לבנים.

6

לוחות זיכרון לנופלים במלחמת העצמאות בבתי כנסת

האנדרטאות ולוחות הזיכרון לזכר הנופלים במלחמת העצמאות שנבנו בנוף הישראלי מייצגים את מחויבות הקהילה לזכר אותם נופלים. הקהילות היו שונות: הורים שכולים, חברים לנשק, יישובים. כל אנדרטה ולוח זיכרון היו ביטוי נאצל בנוף למסכת של הקרבה המיוצגת בקבוצת הנופלים, ובה בעת גם ביטוי למחויבות של הקהילה הזוכרת להנציח וכך גם לזכור את מי שהיו בלשונו של המשורר נתן אלתרמן, "מגש הכסף שעליו לך ניתנה מדינת היהודים". בין מפעלי ההנצחה שנתנו ביטוי מובהק למחויבות של קהילה לזכור את חבריה היו גם לוחות הזיכרון לזכר הנופלים במלחמת העצמאות שנקבעו בבתי כנסת ובבתי ספר.

פרק זה מוקדש לדיון בלוחות הזיכרון שנקבעו בבתי כנסת לזכר הנופלים במלחמת העצמאות. בית הכנסת הוא לא רק מקום התכנסות לתפילה. הוא גם "מוסד זוכר" במובן זה שקירותיו משמשים להנצחת יחידים ומשפחות שקונים לעצמם וליקיריהם שם-עולם חרות על לוח שיש או פליזת מורת התרומה הניתנת לבית הכנסת. ההנצחה על קירות בית הכנסת היא ביטוי להבטחה האלוהית לסריסים, מי שאין להם בנים ובנות: "וְנִתְּתִי לָהֶם בְּבֵיתִי וּבְחֹמֹתַי יָד וְשֵׁם טוֹב מִבָּנִים וּמִבָּנוֹת שֵׁם עוֹלָם אֶתֶן לוֹ אֲשֶׁר לֹא יִכָּרֵת" (ישעיהו נ"ו, ה'). מילת המפתח היא "ביתי" כהתייחסות לבית הכנסת. הרעיון המנחה הוא כי התרומה הכרוכה בהנצחה מבטיחה את המשך פעילותו של בית הכנסת, מה שמבטיח את המשך קיום קהילת המתפללים גם כקהילה של זיכרון על-דורי. כמובן שמנגנון זה חדל לפעול כשבית הכנסת ננטש: ללא מתפללים, ובוודאי אם המבנה

נהרס, ההנצחה חדלה לתפקד. אנדרטה שאין מבקרים אותה ושם שאין קוראים/הוגים אותו הם כמו רעש של אגוז קוקוס הנופל לקרקע על אי בודד. ללא מפגש עם השם, אקראי ככל שיהיה, לא קיים זיכרון.

לוחות זיכרון ואנדרטאות המוצבות במרחב הציבורי נגישים לציבור הרחב שחולף לידם כחלק משגרת היום-יום. לעומת זאת המפגש עם לוחות הזיכרון שעל קירות בתי הכנסת מחייב כניסה למבנה הסגור. מטבע הדברים, החשיפה לשמות שעל לוחות הזיכרון שעל קירות בית הכנסת מוגבלת ככלל למתפללים דרך קבע במקום ולמבקרים שם באירועים מיוחדים, כמו טקסי מעבר או אזכרות. קביעת לוח זיכרון בעל צורה מוסכמת ועיצוב אופייני למקום דורשת הסכמה של האחראים על בית התפילה, בדרך כלל של ועד בית הכנסת.

בהינתן תפקודו של בית הכנסת כקהילה זוכרת, הנצחת מתפללים או בני משפחותיהם שנפלו במלחמת העצמאות באמצעות לוחות זיכרון הייתה מתבקשת. אך המידע על קביעת לוחות הזיכרון הללו לוקה בחסר. הגישה לארכיונים של בתי כנסת, במקרה שנשמרו, היא עניין שהוא כמעט בגדר הבלתי אפשרי. הגישה שהייתה לי לספר הפרוטוקולים של ועד בית הכנסת 'בית אל' ברחוב פרישמן בתל אביב היא היוצא מהכלל שמעיד על הכלל. על רקע זה של היעדר כמעט מוחלט של חומרים ארכיוניים, נודעת חשיבות מכרעת לדיווחים בעיתונות היומית בנושא זה. בהיעדר תיעוד ארכיוני, המידע בנוגע לתאריך הצבת לוח הזיכרון מוגבל לאותם מקרים בהם טקס הסרת הלוח מעל לוח זיכרון נכלל בכתב העיתונאי. כפי שמתברר, הרוב המכריע הם דיווחים על טקסי הסרת לוח בבתי כנסת בתל אביב. בה בעת, לוחות הזיכרון שאותרו בבתי כנסת שונים מלמדים על הפואטיקה של ההנצחה כפי שהיא באה לידי ביטוי בסידור השמות, עיצוב לוח הזיכרון וכתובות ההקדשה.

קביעת לוחות זיכרון עם שמות הנופלים במלחמת העצמאות התחילה כיוזמה מקומית של בתי כנסת. היוזמה הראשונה שהעיתונות מדווחת עליה היא של הורים שכולים בשכונת שפירא בתל אביב. ועד משפחות הנופלים בני השכונה וסביבותיה הודיע בשלהי פברואר 1949 על הכוונה להקים לוח זיכרון לחללים ב'אהל שרה', בית הכנסת המרכזי בשכונת שפירא.¹ הורים שכולים נקראו להגיע לפגישה בבית הכנסת כדי לדון בפרטים. טקס גילוי לוחות הזיכרון ל-20 מבני ובנות המקום שנפלו בשורות המחתרות וצה"ל נערך ב-10 באפריל 1949, ימים ספורים לפני חג הפסח ולפני יום השנה הראשון להתקפת האצ"ל על יפו.² בטקס נשא דברים הרב איסר-יהודה אונטרמן, הרב הראשי של תל אביב.

ביוני 1949 התקיימה בבית הכנסת 'אהבת חסד' שבשכונת פלורנטין עצרת לזכר

לוח הזיכרון לנופלים בבית הכנסת 'תפארת צבי', רח' הרמן כהן, תל אביב, צילום: מעוז עזריהו

שבעה מתושבי השכונה וממתפללי בית הכנסת שנפלו במלחמה.³ בטקס הסרת הלוח מעל לוח זיכרון הנושא את שמותיהם נשא דברים רב השכונה יצחק פרנקל. שבוע אחר כך נערכה בבית הכנסת של חסידי סוכצ'וב ברחוב רש"י בתל אביב אזכרה לנכדו של האדמו"ר שנפל במלחמה.⁴ במהלך הטקס הוסר הלוח מעל שלט זיכרון שעליו חרות שמו. בראש חודש אלול תש"ט (23 באוגוסט 1949) ניתן השם 'גבורת ישראל' – "לזכר קדושי מלחמת השחרור" לבית כנסת ברחוב בר כוכבא 52 תל אביב.⁵ בשמו הנציח בית הכנסת את כל הנופלים במלחמת העצמאות, ללא פירוט שמם. בשלב מאוחר יותר נקבע על קיר פנימי של בית הכנסת לוח זיכרון שמנציח שישה נופלים.

עם בנייתו מחדש של בית הכנסת 'תפארת צבי' שברחוב הרמן כהן בתל אביב הוצב שם באוקטובר 1949 לוח זיכרון ובו שמות כל הנופלים במלחמת העצמאות וממתפללי בית הכנסת.⁶ לוח זיכרון הוצב גם בבית הכנסת של בית הספר 'ביל"ו' בשדרות

לוח הזיכרון לנופלים בבית הכנסת 'בית אל', רח' פרישמן, תל אביב, צילום: מעוז עזריהו

רוטשילד.⁷ טקס גילוי לוח הזיכרון בבית הכנסת 'תפארת צבי' נערך במסגרת חנוכת הבית שנערכה בשלהי דצמבר 1949.⁸ באירוע החגיגי נכחו שר הדתות, הרבנים הראשיים וראש העירייה: בין השמות שעל הלוח היה גם שם בנו של סגן מהנדס העירייה שנפל במערכה לכיבוש יפו.

הצבת לוחות זיכרון ועליהם שמות הבנים שנפלו לא הייתה מוגבלת לתל אביב. במרץ 1950 הוצב בבית הכנסת 'אשל אברהם' בכפר יחזקאל לוח זיכרון המשלב הנצחה אזרחית וצבאית של מי שנהרגו בנסיבות טרגיות.⁹ הרשימה כללה שמותיהם של חמישה "משמשים בקודש" ושל חמישה חברי מושב שנהרגו בתאונות, ושל שמות הבנים שנפלו במלחמת העצמאות בהרי יהודה ובגללוב. בטקס נאמרה תפילת 'אל מלא רחמים' וחבר המועצה האזורית נשא דברים.

לוחות הזיכרון בבתי הכנסת שילבו את תפקודו של בית הכנסת כביתה של קהילה זוכרת עם המחויבות הלאומית להנצחת הנופלים במלחמת העצמאות. קביעת לוחות זיכרון בבתי כנסת לזכר הנופלים הציעה דגם ראוי לחיקוי בבתי כנסת אחרים. בית הכנסת 'בית אל' שבפינת הרחובות סירקין ופרישמן בשכונת תל נורדאו בתל אביב נחנך ב-1934. במאי 1950 החליט ועד בית הכנסת לקבוע לוח זיכרון לנופלים במלחמת העצמאות מקרב המתפללים ומשפחותיהם, וזאת "לפי התוכנית של ביה"ס 'ביל"ו",

לוח הזיכרון לנופלים בבית הכנסת שכונת נורדיה, רח' בוגרשוב, תל אביב, צילום: מעוז עזריהו

שם הוצב לוח זיכרון לבוגרים שנפלו בבית הכנסת של בית הספר.¹⁰ מימון לוח הזיכרון התחלק בין בית הכנסת וההורים השכולים. טקס הסרת הלוח מעל לוח הזיכרון "לגיבורי מלחמת השחרור" נערך בב' באייר תשי"א (8 במאי 1951), בערב שלפני ערב יום הזיכרון הממלכתי לחללי מלחמת העצמאות.¹¹

כמו בנוגע למצבות זיכרון ביישובים השונים, קביעת לוחות זיכרון בבתי כנסת החלה כיוזמה מקומית של קהילות ושל הורים שכולים. הניסיון לשדרג את ההנצחה בבתי הכנסת כמפעל ארצי באה לידי ביטוי בהחלטה של ארגון יד לבנים שהתקבלה בכנס השני של הארגון שנערך באוקטובר 1950.¹² הארגון דרש מממשלת ישראל לקבוע יום זיכרון כללי ולהקים את מצבות הקבע על קברי החללים בבתי הקברות הצבאיים. כמו כן פנה הארגון למשרד הדתות לשלוח חוזר לבתי הכנסת בנושא קביעת לוחות זיכרון לחללים "בני המקום" והדלקת נר נשמה לכל אחד מהחללים ביום נפילתו. בראש ארגון יד לבנים עמד מרדכי בדולח, שבנו הונצח על לוח הזיכרון לחללי מלחמת העצמאות ב'בית הכנסת הגדול צפון תל אביב' ברחוב דיזנגוף. פנייה כזו, אם נעשתה, הייתה לכל היותר בעלת תוקף הצהרתי, ולא הייתה מחייבת.

קביעת לוחות זיכרון בבתי כנסת לחללי מלחמת העצמאות הייתה לנחלת הציבור

לוח הזיכרון בבית הכנסת המרכזי לצפון, רח' בן יהודה, תל אביב, צילום: מעוז עזריהו

הרחב רק כשדווחה בעיתונות. מספר הדיווחים הללו היה זעום ביחס לידיעות על הסרת הלוט מעל אנדרטאות ביישובים ובשרדות הקרב, אך אין בכך כדי ללמד על תפוצתם של לוחות הזיכרון לנופלים במלחמת העצמאות בבתי כנסת בארץ. אלה לא היו בהכרח מוגבלים להנצחת מתפללים ובני משפחותיהם. לרגל יום העצמאות תשי"ד הוסר בבית הכנסת בבנימינה הלוט מעל לוח זיכרון משיש המוקדש ל-12 בני בנימינה שנפלו במלחמת העצמאות.¹³

חלקו השני של הפרק עוסק בעיצובם המילולי והצורני של שמונה לוחות זיכרון קיבוציים שעליהם רשימת שמות חללי מלחמת העצמאות שאיתרתי בבתי כנסת במרכז ובצפון הישן של תל אביב. לא כל לוחות הזיכרון שידעתי על קיומם נותרו במקומם. לוח הזיכרון בבית הכנסת 'אהבת חסד' בפלורנטין הוסר מהקיר עליו נקבע. מלוח הזיכרון של בית הכנסת בבית הספר 'ביל"ו' בשרדות רוטשילד בתל אביב לא נותרה אלא מסגרת העץ המוטלת בירכתי האולם רחב-הידיים מאחורי כסאות המונחים באי סדר.

לעומת לוחות שיש פשוטים ומלבניים כמו בבתי הכנסת 'נחלת אבות' ברחוב בורוכוב ו'נחלת יצחק' ברחוב טרומפלדור, לוח הזיכרון בבית הכנסת בשכונת נורדיה ברחוב בוגרשוב נמצא בחזית מצבת זיכרון בצורת אובליסק, המוצבת בגומחה מעוגלת בראשה שממוקמת בקיר שמול ארון הקודש. לוח הזיכרון ב'איחוד שיבת ציון' מורכב מלוחות מתכת נפרדים, מה שמדגיש את האינדיבידואליות של המונצחים בשמותיהם (ייתכן והייתה גרסה קודמת של לוח הזיכרון). דגם נפוץ היה עיצוב לוח הזיכרון בצורה של לוח(ות) הברית: לוח מלבני מעוגל בראשו.

כתובות ההקדשה מספקות כותרת והקשר תרבותי להנצחה. כמו באנדרטאות, גם כתובות ההקדשה של לוחות זיכרון בבתי כנסת אינן אחידות, חלקן קצרות ותמציתיות בראש הלוח, אחרות ארוכות יותר, לעתים אף בשני חלקים – בראש הלוח ובתחתיתו:

בית הכנסת 'איחוד שיבת ציון' (רח' בן יהודה, תל אביב):
"איך נפלו גיבורים"

בית הכנסת המרכזי לצפון (רח' בן יהודה, תל אביב):
למעלה: "יד ושם לגיבורי מלחמת השחרור";
למטה: "נישא בגאון את זכר בנינו גיבורינו שכוננו בדמם את מדינת ישראל"

בית הכנסת הגדול צפון תל אביב (רח' דיזנגוף, תל אביב):
"זיכרון עולם – לזכר גיבורי ישראל בני מתפללי בית הכנסת שנפלו על קידוש השם והמולדת"

בית הכנסת בשכונת נורדיה (רח' בוגרשוב, תל אביב):
על הקשת העליונה: "הצבי ישראל על במותיך חלל איך נפלו גיבורים"
בחזית הבסיס: "נתתי להם בביתי ובחומותי יד ושם טוב לגיבורים בני שכונת נורדיה ת"א שנפלו למען שחרור המולדת"

בית הכנסת הכללי 'גבורת ישראל' (רח' בר כוכבא, תל אביב):
לאורך חלקה העליון של הקשת: "ונתתי להם בביתי ובחומותי יד ושם"
במרכז: "נדבה...": הקדשה לזכר נופל על ידי אחיו שתרמו להקמת לוח הזיכרון.

בבסיס חצי העיגול: "לזכר חללי צבא ההגנה לישראל שנפלו למען שחרור המולדת".

בית הכנסת 'נחלת אבות' (רח' בורוכוב, תל אביב):
"לזכר הקדושים שנפלו בשחרור המולדת / בית הכנסת נחלת אבות"

בית הכנסת 'נחלת יצחק' (רח' טרומפלדור, תל אביב):
"לזכר גיבורי האומה שנפלו על שחרור המולדת".

בית הכנסת 'בית אל' (רח' פרישמון, תל אביב):
למעלה: "יד ושם לגיבורי ישראל / יזכרם אלוהים לטובה".
למטה: "נתנו חייהם למען החיים האומה תישא בגאון את זכר משחררי המולדת".

בית הכנסת 'תפארת צבי' (רח' הרמן כהן, תל אביב)
למעלה, מימין: "יד ושם לגיבורי ישראל שנפלו במלחמת השחרור על העם והארץ".
למעלה, משמאל: "הַצֵּבִי יִשְׂרָאֵל עַל־בְּמוֹתֶיהָ, חָלָל: אֵיךְ נָפְלוּ גִבּוֹרִים."
(שמואל ב א', י"ט)

הנופלים הם "קדושים" ו"גיבורים". התייחסות לנופלים כאל קדושים מבוססת על המרטירולוגיה היהודית המסורתית שלפיה "קדוש" הוא מי שנהרג בגלל היותו יהודי. ההתייחסות אליהם כאל גיבורים באה לידי ביטוי בניסוחים שונים, אם בהתייחסות מילולית ישירה או באמצעות ציטוט הפסוק הראשון של קינת דוד על שאול ויהונתן (שמואל ב א', י"ט), ציטוט שהופיע גם בכתובות הקדשה לאנדרטאות שנבנו לזכר הנופלים. ההתייחסות ללוח השמות כאל "יד ושם" מהדהדת את ההבטחה של הנביא להעניק למונצחים "שם עולם". כתובת ההקדשה בבתי הכנסת 'בית אל' ו'תפארת צבי' מכריזה על לוחות הזיכרון כאל "יד ושם לגיבורי ישראל" – ניסוח שמשלב נוסחאות שהיו שגורות ברטוריקה של ההנצחה הלאומית.

לוחות הזיכרון בבתי הכנסת לא היו מחויבים לפוליטיקה הממלכתית של ההנצחה. לוח הזיכרון בבית הכנסת 'גבורת ישראל' מוקדש ל"זכר חללי צבא הגנה לישראל שנפלו למען שחרור המולדת". המדיניות הרשמית של משרד הביטחון בעת שנקבע

לוח הזיכרון לנופלים בבית הכנסת 'איחוד שיבת ציון', רח' בן יהודה, תל אביב, צילום: מעוז עזריהו

לוח הזיכרון הייתה כי חללי צבא הגנה לישראל היו מי שנפלו בשליחות מוסדות הישוב לאחר הכ"ט בנובמבר 1947. בין השמות שעל הלוח היה גם שמו של לוחם ההגנה שנהרג ב־1946 בהתקפה על מחנה שרונה. בעת שנקבע לוח הזיכרון בבית הכנסת 'אהבת צבי' עדיין לא נכללו חללי האצ"ל ברשימת שמות הנופלים הרשמית של מדינת ישראל, אך ההקדשה של לוח הזיכרון ל"גיבורי ישראל" הייתה כללית דיה כדי להכיל בצד חללי ההגנה וצה"ל גם את חללי האצ"ל שנפלו במערכה על יפו.

כל אחד מהשמות שעל לוחות הזיכרון הוא מימוש ההבטחה לשם עולם שהגיבורים ראויים לו. השמות החרותים על לוח הזיכרון הם תכלית מפעל ההנצחה, וסידורם של השמות והמידע עליהם הוא היבט מרכזי של ניסוח הזיכרון. העיקרון המארגן את סידור השמות בלוח הזיכרון ב'איחוד שיבת ציון' הוא אלפביתי. בכל האחרים, למעט לוח הזיכרון ב'תפארת צבי', השמות מסודרים בסדר כרונולוגי לפי תאריך הנפילה: השמות

לוח הזיכרון לנופלים בבית הכנסת 'נחלת יצחק', רח' טרומפלדור, תל אביב, צילום: מעוז עזריהו

מסודרים מלמעלה למטה, בהתאם להתקדמות ציר הזמן. סידור רשימת השמות שעל לוח הזיכרון בבית הכנסת 'תפארת צבי' מסודר באקרוסטיכון: "טוב למות בעד עמנו וארצנו יחי ישראל".

בדומה לכריות שעל המצבות הצבאיות, לוחות הזיכרון מכילים מידע נוסף, ביוגרפי, על הנופלים. לוח הזיכרון ב'איחוד שיבת ציון' הוא לקוני: על כל לוחית זיכרון כתובים שם הנופל ותאריך נפילתו. המידע על החללים המונצחים בשמם על לוח הזיכרון שבבית הכנסת צפון בבן יהודה כולל גם את שם הוריו, תאריך ומקום נפילתו. המידע על לוחות הזיכרון בבית הכנסת הכללי בנורדיה וב'בית אל' כולל את שמות הוריו ותאריך נפילתו וגילו של כל נופל, אך לא את ציון המקום בו נפל. על לוח הזיכרון ב'תפארת צבי' מופיעים שם הנופל, שמות הוריו, תאריך הנפילה, המקום בו נפל ומקום הקבורה. במקרה אחד מופיע שם ללא פרטים מזהים: האחרון שמונצח על לוח הזיכרון בבית הכנסת 'תפארת צבי' הוא מנחם מנדל, שכל הידוע עליו הוא ששם אביו הוא ליבוש. כל שאר הפרטים: שם האם, תאריך הנפילה, מקום הנפילה ומקום הקבורה - חסרים.

לוחות הזיכרון נועדו להנציח את זכר הבנים – מתפללים ובניהם של המתפללים שנפלו במלחמת העצמאות תש"ח-תש"ט. אלא שהצבת לוחות זיכרון לא הייתה בהכרח סוף פסוק, והוספת שמות של נופלים לרשימת המונצחים הייתה היבט של הדינמיקה של ההנצחה. להוספת שמות היו השלכות מעשיות על מבנה הרשימה, אם אלפביתית או כרונולוגי. כאשר מדובר היה במי שנפלו במלחמת העצמאות, הוספת שמות יכולה הייתה להיעשות או בתחתית הלוח, אם נותר מקום. ללוח הזיכרון ב'בית אל' נוספו שלושה שמות לאחר שהשמות סודרו בסדר כרונולוגי. שלושת השמות נקבעו בתחתית הלוח. ללוח הזיכרון ב'תפארת צבי' נוספו כנראה עוד שלושה שמות של נופלים בתש"ח בתחתית הרשימה לאחר שזו כבר סודרה כאקרוסטיכון, כך שהשמות אינם חלק ממנו. שאלה אחרת הייתה הוספה ללוחות הזיכרון של שמות מי שנפלו לאחר מלחמת העצמאות. באוקטובר 1953 החליט ועד בית הכנסת 'בית אל' לקבוע לוח זיכרון נוסף לזה הקיים להנצחת "חללי צה"ל שנפלו והתפללו בבית הכנסת שלנו".¹⁴ לוח הזיכרון הנוסף היה זהה בעיצובו ובכתובות ההקדשה שלו ללוח הקיים. בין מי ששמותיהם הופיעו על הלוח החדש היו גם חללים של מלחמת העצמאות שלא נכללו בלוח המקורי. בלוח הזיכרון ב'תפארת צבי' נוספו ארבעה שמות של מי שנפלו לאחר מלחמת העצמאות. השמות נוספו לרשימה ברווחים שבין השורות ברשימה המקורית שהיו גם רווחים בין המילים "טוב" ו"למות" ו"בעד" שבאקרוסטיכון "טוב למות בעד ארצנו" המורכב מאותיות שמות הנופלים בתש"ח. עם תוספת השמות איבד האקרוסטיכון את עוצמת הנוכחות החזותית על לוח הזיכרון שהייתה לו קודם לכן.

הצבת לוחות זיכרון ייחודיים לחללי מלחמת העצמאות על קירות בתי כנסת נתנה ביטוי מוחשי למחויבותן של קהילות המתפללים להבטיח לנופלים שם עולם. השמות שעל הלוח והפרטים הביוגרפיים הנלווים היו לחלק בלתי נפרד משדה הראייה של באי בית הכנסת. המפגש עם השמות נעשה בדרך כלל באקראי, בעת שהעין משוטטת ללא מטרה בעת התפילה. אך משמעות מיוחדת נועדה לשילובם של השמות במקצבים הליטורגיים של לוח השנה של בית הכנסת. ברמה אחת של מחויבות לזכור הייתה האזכרה ביום השנה. בלוחות הזיכרון בבתי הכנסת 'אהבת צבי', בבית הכנסת המרכזי לצפון וב'בית אל' נקבעו נורות זיכרון ליד שמות החללים שנועדו להידלק ביום השנה לנפילתם. ברמה אחרת של מחויבות לזכור הייתה אזכרה קבוצתית ביום הזיכרון לנופלים. לקראת יום הזיכרון לנופלים תשי"ב החליט ועד בית הכנסת 'בית אל' על עריכת אזכרה לגיבורי מלחמת העצמאות:

לערוך ביום שני ג' אייר בשעה 7:30 בערב אזכרה לגיבורי מלחמת השחרור על פי הסדר דלקמן: פרקי תהילים, תפילת מעריב, ספירת העומר, נאום הרב, ותפילות 'אל מלא רחמים' לגיבורי מלחמת העצמאות ואזכרה מיוחדת לזכר הגיבורים בני קהילתנו הנקובים על לוח הזיכרון בבית הכנסת שלנו.¹⁵

קריאת שמם של כל אחד מהנופלים במהלך האזכרה השנתית הייתה למסורת שהדגישה כי השמות שעל הלוח הם קבוצה בעלת משמעות מיוחדת לתפקודו של בית הכנסת כ"בית זכר" שמבטיח "יד ושם" לראויים לכך. ב-21 במרס 1955, כ"ז באדר תשט"ו, נערכה בבית הכנסת הגדול צפון תל אביב אזכרה לששת בני המתפללים שנפלו בקרבות בשייח' ג'ראח ובנבי סמואל בניסן תש"ח:ח¹⁶ לפי המסורת אין מספידים בניסן את המתים, מה שמסביר את הקדמת תאריך האזכרה לחודש אדר. בשעות הערב של ה-7 באפריל 1959, כ"ט אדר תשי"ט, נערכה באותו בית הכנסת אזכרה לכל בני המתפללים בבית הכנסת, 19 במספר, שנפלו במלחמת העצמאות.¹⁷ את האירוע יזמו הנהלת בית הכנסת וההורים השכולים.¹⁸ האזכרות שהוקדשו למי ששמותיהם הונצחו על לוחות הזיכרון בבית הכנסת היו ביטוי למחויבות של קהילת המתפללים לזכור. רשימת הנופלים שעל לוח הזיכרון שעל הקיר הייתה לבית הכנסת כקהילה זוכרת מה שרשימת הנופלים הכללית הייתה למדינת ישראל הזוכרת את הנופלים כולם.

אפילוג

הנופים הזוכרים את מלחמת העצמאות מספרים את סיפור המלחמה במרחב: אנדרטאות המוצבות באתרי קרב, בגנים ציבוריים, ובצד הדרך; שמות רחובות על שלטים ומפות, לוחות זיכרון ייעודיים הצמודים לקירות בניינים. הנופים הזוכרים הם כמובן גם נופים מזכירים. ההנצחה היא השאיפה לנצח את הזמן ואת חידלונם הבלתי נמנע של הזיכרונות האישיים הקצובים בתוחלת החיים של הזוכרים. ההנצחה מיועדת לא רק למי שזוכרים באופן אישי, אלא בעיקר למי שלא חוו את האירועים ולא הכירו את המונצחים. ובטווח הארוך, לאחר מותם של מי שחוו את האירועים כחלק מהביוגרפיה שלהם, הזיכרונות כולם יהיו צפונים בסיפורים שמספרים ספרים, ימים בלוח השנה ונופים.

יצירת הנופים הזוכרים את מלחמת העצמאות הייתה היבט מרכזי של יצירת מסורת הנצחה לאומית. שרידי קרב יועדו לשמש כעדות וכעדים לסיפורי גבורה והקרבה. שרידי המשוריינים לצד הדרך ומגדלי המים, כמו גם הטנק הסורי בדגניה, היו לייצוגים בולטים בנוף של סיפור המערכה. שמות רחובות הנציחו פרקים במלחמה ואת זכר גיבוריה – בדרך כלל, אך לא תמיד, באופן קיבוצי. 'יד לבנים' היה לא רק שם הארגון המייצג את ההורים השכולים אלא גם שם רחוב בחיפה, בתל אביב ובערים נוספות. אירועים, קרבות ויחידות לוחמות היו לשמות רחובות וכך גם שולבו בשפת היום-יום של החיים בעיר. חיים גורי כתב בשירו 'באב אל ואד' על "משוריין חרוך ושם של אלמוני". בתל אביב ניתן השם 'הגיבור האלמוני' לרחוב בשכונת יד אליהו. אך הנופלים לא נותרו אלמונים. שמותיהם של רבים מהם נרשמו על לוחות הזיכרון שעל אנדרטאות

ובבתי כנסת. החובה לזכור באה לידי ביטוי מובהק במחויבות שאין עליה ערעור להעניק לנופלים שם עולם "אֲשֶׁר לֹא יִפְרֹת" (ישעיהו נ"ו, ה').

הנופים הזוכרים שנדרונו בפירוט בספר עומדים כל אחד בזכות עצמו, אם כי כמובן, כולם הם היבטים מוגדרים בזמן ובמרחב של סיפור מלחמת העצמאות ההולך ונכתב בנוף הלאומי. סיפור יצירתם של הנופים הזוכרים את מלחמת העצמאות הוא סיפור של כוונות טובות ושל מאמצים כנים, אך גם של אי־הסכמות וחילוקי דעות בנוגע לעניינים עקרוניים הנוגעים למשמעותה של ההנצחה ולמבעיה החזותיים. ולא פחות חשוב, זה גם סיפורם של כישלונות: מפעלי הנצחה שלא יצאו לפועל או כאלו שלא הגשימו את התקוות שנתלו בהם בעת שעלו על סדר היום הציבורי. למרות הכוונה והמאמץ שהושקע בכך, בתל אביב ובחיפה לא נבנו מצבות הזיכרון המרכזיות לזכר בני העיר שנפלו במלחמת העצמאות. בירושלים נחנכה האנדרטה המרכזית לזכר הנופלים שתכנן אשר חירם רק ב־1964, וזאת לאחר מאבק עיקש בנוגע לכתובת ההקדשה. גם לאחר שהוצבה, מצבת הזיכרון לזכר בני ובנות ירושלים שנפלו במלחמה לא שולבה במקצבי הזיכרון העירוני. בפועל, הייתה זו אנדרטה אחרת בירושלים – הדוידקה – שמאז שהוצבה במקום שיועד לה ב־1956 זוהתה בתודעה העירונית עם סיפורה של ירושלים במלחמת העצמאות. כמו האנדרטה העירונית, גם מצבת זיכרון זאת תוכננה על ידי אשר חירם, תושב ירושלים ואדריכל הבית של המחלקה להנצחת החייל.

רחוב הגיבור האלמוני, שכונת יד אליהו, תל אביב-יפו, צילום: מעוז עזריהו, צילום: מעוז עזריהו

הערות סיום

מבוא

- 1 זאב וילנאי, המערכה לשחרור ישראל, ירושלים 1949; י. גור-אריה, "כיצד ננציח את גיבורי מלחמת העצמאות?", דבר, 2 באוקטובר 1949, עמ' 7; א. ישראל, "איך מנציחה האומה את זכר גיבוריה", דבר השבוע, 16 באפריל 1953, עמ' 6-7.
- 2 דבר, 8 בדצמבר 1948, עמ' 1.

1

בין שתי ערים: הנצחת מלחמת העצמאות בחיפה ובתל אביב

- 1 מעוז עזריהו, על שם: היסטוריה ופוליטיקה של שמות רחובות בישראל, ירושלים 2012, עמ' 153-188.
- 2 ישיבת מועצת עיריית חיפה, 10 בנובמבר 1950.
- 3 מכתבי מזכיר העיר לתושבים, 26 ביוני 1949, 27 ביולי 1950, ארכיון היסטורי חיפה (להלן: אה"ח), 32509.
- 4 ארגון חברי ההגנה בחיפה רבתי לאבא חושי, 23 באפריל 1951, אה"ח 58425.
- 5 ישיבת מועצת עיריית חיפה, 16 באפריל 1951.
- 6 ישיבת מועצת עיריית חיפה, 2 במאי 1951.
- 7 "שמות חדשים לרחובות חיפה", הארץ, 17 באפריל 1951, עמ' 4.
- 8 ועד נווה שאנן לראש העיר א' חושי, 20 במאי 1951, אה"ח 58425.
- 9 מזכיר העיר לוועד נווה שאנן, 6 ביוני 1951, שם.
- 10 ועד נווה שאנן למזכיר העיר, 8 ביוני 1951, שם.
- 11 רשימת השינויים בשמות רחובות, כיכרות וגנים בשנת 1951, אה"ח 7104.
- 12 הארץ, 18 במאי 1948, עמ' 3.
- 13 ישיבת מועצת העירייה, 29 בינואר 1950; הצפה, 30 בינואר 1950, עמ' 4; ידיעות עיריית תל אביב, 16 באפריל 1950, עמ' 15.
- 14 "שמות לרחובות יפו רבתי", חרות, 6 בפברואר 1950, עמ' 2.
- 15 דבר, 30 באפריל 1952, עמ' 1.

- 16 ישראל רוקח, "קביעת שמות-זיכרון הקשורים במלחמת העצמאות", ארכיון היסטורי ת"א (להלן: אהת"א) ב 4-2628.
- 17 דבר, 23 במאי 1952, עמ' 8.
- 18 א"ז בן ישי לראש העירייה, 10 בפברואר 1957, אהת"א תיק מידע שמות רחובות.
- 19 פרוטוקול ישיבת הוועדה להנצחת זכר הנופלים על הגנת חיפה ושחרורה, 11 בפברואר 1949, עמ' 2, אה"ח 1593-6.
- 20 מזכיר עיריית חיפה לאב שכול, נובמבר 1951, אה"ח 1593-1.
- 21 ראש העירייה ליוסף קורץ, 23 ביולי 1951, שם.
- 22 מנהל ארכיון צבא הגנה לישראל למרגלית שטרן, ניסן תש"ט, ארכיון צה"ל (להלן: אצה"ל) 377-580/1956.
- 23 "נהרדעא ופומבדיתא או גיבורי תל אביב?", מכתב למערכת הארץ, 1 במרס 1950, עמ' 6.
- 24 שם, שם.
- 25 דבר, 20 באפריל 1953, עמ' 4; הבקר, 17 באפריל 1953, עמ' 7.
- 26 ישיבת ועדת השמות וההנצחה של תל אביב-יפו, 25 במרס 1987.
- 27 ישיבת מועצת עיריית חיפה, 3 בינואר 1949.
- 28 פרוטוקול ישיבת הוועדה להנצחת זכר הנופלים על הגנת חיפה ושחרורה, 11 בפברואר 1949, עמ' 2, אה"ח 1593-6.
- 29 סיכום פגישה בין נציגי ועדת ההנצחה, עיריית חיפה ומחלקת יערות וקרקעות המדינה/מדינת ישראל, 12 באפריל 1949, אה"ח 1593-6; אבא חושי לאליעזר קפלן, 26 במרס 1951, אה"ח 1593-1.
- 30 הארץ, 13 באפריל 1949, עמ' 9.
- 31 דבר, 13 באפריל 1949, עמ' 1.
- 32 פרוטוקול ישיבת ועדת המשנה של הוועדה להנצחת זכר הנופלים על הגנת חיפה ושחרורה, 17 בפברואר 1949, עמ' 1, אה"ח 1593-6.
- 33 הבקר, 18 במרס 1950, עמ' 8.
- 34 "חיפה, האם שכחת?", הבקר, 24 במרס 1950, עמ' 6.
- 35 "תנאי התחרות לתכנון מצבת הזיכרון בחיפה", אה"ח 1593-6.
- 36 אב שכול לאברהם כלפון, מזכיר עיריית חיפה, 26 במאי 1950, אה"ח 1593-1.
- 37 אברהם כלפון לאב שכול, 2 ביוני 1950, שם.
- 38 פרוטוקול ישיבת ועדת המשנה של הוועדה להנצחת זכר הנופלים על הגנת חיפה ושחרורה, 8 במרס 1949, עמ' 2, אה"ח 1593-6.
- 39 פרטי ההתחרות, ללא תאריך, עמ' 2, שם.
- 40 שם, שם.
- 41 תשובות למשתתפים בתחרות להקמת מצבת הזיכרון, הוועדה להנצחת חללי חיפה, חבר השופטים, 20 בפברואר 1950, אה"ח 1593-6.
- 42 פרטי ההתחרות, ללא תאריך, עמ' 2, אה"ח 1593-6.
- 43 שם, עמ' 3.
- 44 הצפה, 5 בפברואר 1950, עמ' 3; דבר, 17 בפברואר 1950, עמ' 9.
- 45 פרוטוקול השיפוט של ההתחרות לתכנון מצבת הזיכרון בחיפה, עמ' 2, אה"ח 1593-1.
- 46 שם, עמ' 3.
- 47 שם, שם.
- 48 אבא חושי לאליעזר קפלן, 26 במרס 1951, אה"ח 1593-1.
- 49 ישיבת ועדת ההנצחה, 28 באוגוסט 1950, אה"ח, 1593-1.
- 50 עיריית חיפה לאליעזר קפלן (בהמשך למכתב מה-17 במרס ולמברק מה-27 במרס 1949), אה"ח 1593-6.
- 51 ישיבת ועדת ההנצחה, 28 באוגוסט 1950, אה"ח, 1593-1.

- 52 נ' ברושמי לשבתי לוי, 15 בדצמבר 1949, אה"ח 1593-6.
- 53 אברהם חלפון למהנדס העירייה, 16 באוגוסט 1950, אה"ח 1593-1.
- 54 הארץ, 21 באפריל 1950, עמ' 2.
- 55 על המשמר, 4 בדצמבר 1950, עמ' 1.
- 56 דבר, 4 בספטמבר 1949, עמ' 3.
- 57 פרוטוקול ישיבת מועצת עיריית חיפה, 19 בספטמבר 1950, סעיף 13.
- 58 חרות, 10 באוקטובר 1950, עמ' 4.
- 59 אגודת בוגרי בית הספר הריאלי בחיפה לראש העירייה, 19 באפריל 1951, אה"ח 1593-1.
- 60 תלמיד בית-הספר הריאלי אל ראש העירייה חושי, 1951.
- 61 ותיקי גדוד 22 לראש עיריית חיפה, 5 בדצמבר 1952, אה"ח 1593-1.
- 62 נציגי ארגון האלמנות וההורים השכולים של גיבורי האומה אל ראש עיריית חיפה, 27 ביוני 1951, שם.
- 63 נתן רפפורט לאבא חושי, 4 בינואר 1951, שם.
- 64 עפרה אליגון, "שיחה עם ג'ו דוידסון", דבר השבוע, 28 ביוני 1951, עמ' 15.
- 65 אבא חושי לא. גוטגטר, 9 בינואר 1952, אה"ח 1593-1.
- 66 Re: War Memorial in Haifa, ללא תאריך, אה"ח 1593-1.
- 67 פרוטוקול ישיבת מועצת העירייה, 24 במרס 1952, עמ' 8.
- 68 שם, עמ' 8-9.
- 69 יהודה אונגר לראובן טרוסטלר, 31 במרץ 1952, אה"ח 1593-1.
- 70 ראובן טרוסטלר ליהודה אונגר, 6 באפריל 1952, שם.
- 71 אבא חושי לחברי הוועדה, 22 באפריל 1952, שם.
- 72 פרוטוקול ישיבת הוועדה בקשר למצבה לחללי חיפה, 23 במאי 1952, עמ' 2, שם.
- 73 שם, שם.
- 74 שם, שם.
- 75 פרוטוקול ישיבת הוועדה בקשר למצבה לחללי חיפה, 8 ביוני 1952, עמ' 1, שם.
- 76 שם, עמ' 2.
- 77 שם, עמ' 3.
- 78 ותיקי גדוד 22 לראש עיריית חיפה, 5 בדצמבר 1952, שם.
- 79 אבא חושי למרדכי מקלף, 29 באפריל 1953, אה"ח 1593-2.
- 80 ראובן בן-צבי, "גן הזיכרון - גן לתפארת", מעריב, 29 ביוני 1953, עמ' 2.
- 81 דבר, 19 במאי 1953, עמ' 7.
- 82 יוסף דקל לאבא חושי, 6 ביולי 1953, אה"ח 1593-2.
- 83 יעקב משה מאלי לאבא חושי, 4 בספטמבר 1953, שם.
- 84 אבא חושי ליעקב משה מאלי, 15 בספטמבר 1953, שם.
- 85 פרוטוקול ישיבת מועצת העירייה, 9 במאי 1949, עמ' 189-190; הצפה, 10 במאי 1949, עמ' 1; הארץ, 10 במאי 1949, עמ' 4.
- 86 חרות, 18 ביולי 1949, עמ' 1.
- 87 הבקר, 18 ביולי 1949, עמ' 4.
- 88 חרות, 18 ביולי 1949, עמ' 1.
- 89 הבקר, 18 ביולי 1949, עמ' 4.
- 90 המחלקה לנפגעי המחתרת, תנועת החרות, לוועדת השמות, עיריית תל אביב, 9 בפברואר 1950, אהת"א א 2627-4.
- 91 המחלקה לנפגעי המחתרת, תנועת החרות, לישראל רוקח, 14 בפברואר 1950, שם.
- 92 ישראל רוקח למחלקה לנפגעי המחתרת, 22 בפברואר 1950, שם.
- 93 ידיעות עיריית תל אביב, 15 במאי 1951, עמ' 21; מעריב, 10 במאי 1951, עמ' 1.

94	משה מייזלס, "אלה שנטעו את המדינה", מעריב, 11 במאי 1951, עמ' 2.
95	אספה כללית של אספת ארגון יד לבנים, 10 בינואר 1950, אצה"ל 62-28/1960.
96	ידיעות עיריית תל אביב, 15 במאי 1951, עמ' 21.
97	תנאי ההתחרות להקמת האנדרטאות להנצחת זכר בני תל אביב, חללי מלחמת הקוממיות, עמ' 5, ארכיון אגודת המהנדסים והאדריכלים, תל אביב.
98	המחלקה לנפגעי המחתרת לישראל רוקח, 5 במאי 1950, אהת"א א 4-2627.
99	"איך תיבנה 'כיכר מלכי ישראל' בתל אביב?", ידיעות עיריית תל אביב, 16 במאי 1947, עמ' 4.
100	תנאי התחרות להקמת האנדרטאות להנצחת זכר בני תל אביב, אהת"א א 04-129.
101	הארץ, 29 באפריל 1952, עמ' 1.
102	פרוטוקול, ישיבת חבר השופטים בתחרות האנדרטאות לזכר חללי מלחמת הקוממיות, אפריל 1952, עמ' 4, אהת"א א 4-129.
103	שם, שם.
104	שם, שם.
105	חיים לבנון לאברהם יסקי ושמעון פובזנר, 7 ביולי 1953, אהת"א א 4-129.
106	מסמך לדיון בוועדת הכספים, 30 בדצמבר 1954, שם.
107	משה עמיעז לחיים לבנון, 1 באפריל 1955, שם.
108	"הכנפיים שהצילו", מעריב, 3 בפברואר 1956, עמ' 12; "ככה יוחג יום העצמאות", חרות, 21 באפריל 1957, עמ' 5; "הוסר הלוח מעל אנדרטאות לזכר מגיני תל אביב", חרות, 7 במאי 1957, עמ' 1.
109	פרוטוקול, ישיבת חבר השופטים בתחרות האנדרטאות לזכר חללי מלחמת הקוממיות, אפריל 1952, עמ' 4, אהת"א א 4-129.
110	"הוסר הלוח מעל אנדרטאות לזכר מגיני תל אביב", חרות, 7 במאי 1957, עמ' 1.
111	מעריב, 16 במאי 1983, עמ' 3; מעריב, 13 במאי 1983, עמ' 51.
112	מעריב, 10 במרס 1980, עמ' 2.
113	פרוטוקול השיפוט של תחרות האנדרטאות לזכר חללי מלחמת הקוממיות, אפריל 1952, עמ' 4, אהת"א א 4-129.
114	שם, עמ' 5.
115	משה עמיעז לחיים לבנון, 1 באפריל 1954, אהת"א א 4-129.
116	"הכנפיים שהצילו", מעריב, 3 בפברואר 1956, עמ' 12.
117	אורי קיסרי, "קורות אנדרטה אחת", הארץ, 18 ביולי 1958, עמ' 3.
118	דבר, 11 ביולי 1971, עמ' 4.
119	פרוטוקול ישיבת ועדת ההנצחה העירונית של חיפה, 11 בפברואר 1949, עמ' 1, אה"ח 1593-6.
120	פרוטוקול ישיבת ועדת ההנצחה העירונית של חיפה, 16 במרס 1949, עמ' 4, אה"ח 1593-6.
121	פרוטוקול ישיבת הוועדה להנצחת זכר החללים שנפלו על הגנת חיפה, 28 במרס 1949, עמ' 2, אה"ח 1593-6.
122	שם, שם.
123	הארץ, 13 באפריל 1949, עמ' 9.
124	קצין מנהלה חזית א' לרמטכ"ל, 29 במרס 1949, אה"ח 1593-6.
125	שם, שם.
126	הבקר, 18 באפריל 1949, עמ' 4.
127	דבר, 21 באפריל 1949, עמ' 1; הארץ, 21 באפריל 1949, עמ' 9.
128	פרוטוקול ישיבת מועצת עיריית חיפה, 5 במרס 1950, סעיף 6.
129	ישיבת הוועדה להנצחת זכר חללי חיפה, 19 במרס 1950, אה"ח 1593-1.
130	פרוטוקול ישיבת מועצת העירייה, 24 במרס 1950, סעיף 1; חרות, 26 במרס 1950, עמ' 4.
131	מוזכר "יום הבנים בחיפה י"א בניסן התשי"א – 17.4.1951" (ללא תאריך), אה"ח 1593-1.
132	כרוז של עיריית חיפה כהכנה ליום הזיכרון, בחתימתו של ראש העירייה, 6 באפריל 1951, שם.

- 133 פוסטר ההכרזה על יום הזיכרון תשי"ד מטעם עיריית חיפה.
- 134 דבר, 15 באפריל 1957, עמ' 10; 4 באפריל, 1958, עמ' 14; 24 באפריל 1959, עמ' 14.
- 135 שינברגר לאבא חושי, 6 במרס 1960, אה"ח 3-1593.
- 136 דבר, 4 באפריל 1963, עמ' 4.
- 137 דבר, 27 במרס 1964, עמ' 3.
- 138 מ' כהנא לאבא חושי, 7 באפריל 1952, אה"ח 1-1593.
- 139 "יום כיבוש יפו נכלל ביום העצמאות", חרות, 2 במאי 1949, עמ' 4.
- 140 "לוחות כבוד לזכר משחררי יפו", חרות, 2 במאי 1949, עמ' 4.
- 141 חרות, 13 באפריל 1949, עמ' 8.
- 142 חרות, 9 ביולי 1950, עמ' 1.
- 143 "תוכנית חמש שנים לכיבוש יפו", ארכיון מכון ז'בוטינסקי ה 4/5.
- 144 מעריב, 2 באפריל 1953, עמ' 3; הארץ, 2 באפריל 1953, עמ' 2.
- 145 חרות, 2 באפריל 1951, עמ' 1.
- 146 חרות, 8 באפריל 1958, עמ' 1.
- 147 א. הרבי, "מצעד חרות בת"א", דבר, 9 באפריל 1959, עמ' 2.
- 148 הבקר, 9 באפריל 1958, עמ' 3.
- 149 חרות, 9 באפריל 1958, עמ' 1.
- 150 חרות, 12 באפריל 1963, עמ' 1.
- 151 למרחב, 12 באפריל 1963, עמ' 8; הבקר, 12 באפריל 1963, עמ' 10.
- 152 דוד אלעזר לשלמה להט, 23 במרס 1986, אהת"א 25-4372.
- 153 דוד אלעזר לחיים הרצוג, 10 בפברואר 1986, שם.
- 154 דוד אלעזר למזכיר העיר ת"א-יפו, 4 באפריל 1986, שם.
- 155 דינה טיבר לדוד אלעזר, 23 באפריל 1987, שם.
- 156 ישיבת הוועדה להנצחת זכר החללים, 11 בפברואר 1949, אה"ח 6-1593.
- 157 ישיבת הוועדה להנצחת זכר החללים, 16 במרס 1949, עמ' 3, שם.
- 158 ישיבת ועדת ההנצחה העירונית, חיפה, 23 במרס 1949, שם.
- 159 ישיבת ועדת ההנצחה העירונית חיפה, 4 באפריל 1949, שם.
- 160 יעקב תבין לאלעזר שכטר, 19 במרס 1963, ארכיון מכון ז'בוטינסקי ה 5/4.
- 161 א. שרצר לממונה על המחוז, 31 במרס 1963, שם, שם.
- 162 מרדכי ציפורי לשלמה להט, 11 בנובמבר 1983, אהת"א 25-3471.
- 163 מרדכי ציפורי לאלעזר אמיתי, 26 בספטמבר 1990, אהת"א 25-6816.

2

"ההלך - ברדתך לנגב זכור אותנו" - האנדרטה לזכר חללי גדוד 54 של חטיבת גבעתי בחוליקאת

- 1 מעוז עזריהו, "'ההלך - ברדתך לנגב זכור אותנו': האנדרטה לזכר גדוד 54 של חטיבת גבעתי בחוליקאת. מחקר בהנצחת מלחמת העצמאות", עיונים בתקומת ישראל, 5 (1995), 336-363.
- הפרק מוקדש לאברהם ברונשטיין, חייל צנוע במערכה לשימור מורשת הגבורה של גדוד 54 של גבעתי. תודתי נתונה לו על שאפשר לי לעיין בתיקים שברשותו, שבהם תייד בקפידה את המסמכים הנוגעים לאנדרטת גדוד 54 בחוליקאת. כל המסמכים המצוטטים בהמשך, אלא אם מצוין אחרת, הם מהתיקים המצויים למשמרת אצל אברהם ברונשטיין.
- 2 שמעון מזא"ה ליצחק דוידסון, 3 במרס 1950.
- 3 דבר, 30 באפריל 1950, עמ' 1.
- 4 דבר, 30 באפריל 1950, עמ' 1.

- 5 דבר, 16 באוקטובר 1949, עמ' 1.
- 6 פרוטוקול אספת הורי החללים של גדוד 54, 28 ביוני 1950, עמ' 3.
- 7 שם, שם.
- 8 דבר, 25 בינואר 1952, עמ' 5.
- 9 אברהם ברונשטיין ל"ידידי הגדוד", 14 בספטמבר 1950.
- 10 פרוטוקול אספת הורי החללים של גדוד 54, 28 ביוני 1950, עמ' 3.
- 11 ישיבת נציגי ותיקי הגדוד, 1 באוגוסט 1950.
- 12 שם, שם.
- 13 אב שכול לוועדה להנצחת חללי גדוד 54 (להלן: ועדת ההנצחה), 20 באוגוסט 1950.
- 14 דבר, 4 במאי 1949, עמ' 1.
- 15 דבר, 15 בינואר 1951, עמ' 1.
- 16 אב שכול לוועדת ההנצחה, 20 באוגוסט 1950.
- 17 אב שכול לוועדת ההנצחה, 6 באוקטובר 1950.
- 18 ועדת ההנצחה לאב שכול, 22 בספטמבר 1950.
- 19 שם, שם.
- 20 משפחה שכולה לוועדת ההנצחה, 10 באוגוסט 1950.
- 21 פרוטוקול ישיבה של נציגי ותיקי הגדוד, 1 באוגוסט 1950, עמ' 2-3.
- 22 אברהם ברונשטיין, שם, שם.
- 23 דו"ח על הסיוע, 1 בדצמבר 1950.
- 24 על המשמר, 14 במאי 1951, עמ' 2.
- 25 י' רוזן לצבי צור, 24 בנובמבר 1950.
- 26 ועדת ההנצחה למחלקה להנצחת החייל, 19 בדצמבר 1950.
- 27 ועדת ההנצחה למחלקת נכסי המדינה, משרד האוצר, 14 בדצמבר 1950.
- 28 משה לוין לגוריון, 2 בינואר 1951.
- 29 מחלקת העתיקות לוועדת ההנצחה, 28 בדצמבר 1950.
- 30 ועדת ההנצחה למחלקת נכסי המדינה, משרד האוצר, 31 בינואר 1951.
- 31 שם, שם.
- 32 הצעה למצבת זיכרון לחללי גדוד 54, אדריכלים משה טורץ' ונמרוד לוף, 23 ביולי 1950.
- 33 דבר, 8 בדצמבר 1948, עמ' 1; עמוד השער של גיליון אפריל 1949 של מערכות.
- 34 דבר, 16 במאי 1950, עמ' 4.
- 35 פרוטוקול ישיבה של נציגי ותיקי הגדוד, 1 באוגוסט 1950, עמ' 4.
- 36 שם, שם.
- 37 שם, שם.
- 38 אבא קובנר, פנים אל פנים, תל אביב 1953, ללא מספר עמוד.
- 39 פרוטוקול ישיבה של נציגי ותיקי הגדוד, 1 באוגוסט 1950, עמ' 4-5.
- 40 פרוטוקול אספת הורי החללים של גדוד 54 של גבעתי, 28 ביוני 1950, עמ' 1.
- 41 אברהם ברונשטיין ליצחק רזיאל (רוזנטל), 5 באוקטובר 1950.
- 42 שם, שם.
- 43 אברהם ברונשטיין לחברי ועדת ותיקי הגדוד, 5 באוקטובר 1950.
- 44 ישיבת ועדת ההנצחה, 11 באוקטובר 1950.
- 45 פרוטוקול אספת הורי החללים של גדוד 54 של גבעתי, 28 ביוני 1950, עמ' 1.
- 46 ועדת ההנצחה לוותיקי הגדוד שטרם שילמו, 31 במאי 1950.
- 47 פרוטוקול אספת הורי החללים של גדוד 54, 28 ביוני 1950, עמ' 2, סעיף ד'.
- 48 משפחה שכולה לוועדת ההנצחה, 10 באוגוסט 1950.
- 49 ועדת ההנצחה להורים השכולים, 22 בספטמבר 1950.

- 50 אם שכולה לוועדת ההנצחה, 17 ביולי 1950.
- 51 אלמנה לוועדת ההנצחה, 18 באוגוסט 1950.
- 52 ועדת ההנצחה לאלמנה, 22 בספטמבר 1950.
- 53 דיווח של אברהם ברונשטיין, פרוטוקול אספת הורי החללים של גדוד 54, 28 ביוני 1950, עמ' 1.
- 54 ועדת ההנצחה לישובים, 15 במאי 1950.
- 55 המועצה האזורית גזר לאברהם ברונשטיין, 20 ביוני 1950.
- 56 אברהם ברונשטיין ליישובים גלאון, גדרה, גן-יבנה, חצור, נס-ציונה, וקיבוץ גת ב-2 באוגוסט 1950.
- 57 אברהם ברונשטיין לאפשטיין, גורדון, גורנשטיין ואחרים, 14 בספטמבר 1950.
- 58 הוועדה להנצחת הגדוד לעיריית תל אביב, 15 ביוני 1950.
- 59 ישראל רוקח לוועדת ההנצחה, 15 בנובמבר 1950.
- 60 דבר השבוע, 16 באפריל 1953, עמ' 7.
- 61 ותיקי גדוד 54 גבעתי לד"ר ייבין, מחלקת העתיקות, 27 בדצמבר 1950; ותיקי גדוד 54 גבעתי לגוריון, רשות הפיתוח, 2 בינואר 1951.
- 62 על המשמר, 14 במאי 1951, עמ' 2.
- 63 ועדת ההנצחה לסולל בונה, 9 בדצמבר 1951.
- 64 סולל בונה לוועדת ההנצחה, 9 בינואר 1952.
- 65 ועדת ההנצחה לדוד בן-גוריון, 6 בנובמבר 1952.
- 66 אברהם ברונשטיין ליצחק דוידסון, 3 בנובמבר 1952.
- 67 נחמיה ארגוב לוועדת ההנצחה, 16 בנובמבר 1952.
- 68 מעריב, 26 בנובמבר 1952, עמ' 2; על המשמר, 27 בנובמבר 1952, עמ' 1; דבר, 27 בנובמבר 1952, עמ' 4; הבקר, 27 בנובמבר 1952, עמ' 4.
- 69 ועד ההנצחה למחלקה להנצחת החייל, 17 במרס 1954.
- 70 יוסף דקל לוועדת ההנצחה, 25 במרס 1954.
- 71 ועדת ההנצחה למחלקה להנצחת החייל, 30 במרס 1954.
- 72 יעקב כהן ליהודה רוטשילד, 28 במרס 1976.
- 73 אברהם ברונשטיין לדב בר-זכאי, 6 בינואר 1977.
- 74 דב בר-זכאי לאברהם ברונשטיין, 16 בינואר 1977.
- 75 צבי צור לאברהם ברונשטיין, 19 בפברואר 1977.
- 76 נעמן סחייק לאברהם ברונשטיין, 9 ביולי 1986.
- 77 דבר השבוע, 16 באפריל 1953, עמ' 6.
- 78 שם, שם.
- 79 הבקר, 7 במאי 1954, עמ' 8.
- 80 העולם הזה, 4 במרס 1954, עמ' 8.
- 81 במחנה 17, 4 בינואר 1956, עמ' 2.
- 82 על המשמר, 2 בספטמבר 1961, עמ' 6.
- 83 מעריב, 9 בינואר 1953, עמ' 3.
- 84 ועדת ההנצחה למינהל ההסברה, 24 ביוני 1958.
- 85 דינה קלטר, "בעקבות לוחמי הנגב", ניב-הדרום, עלון בית הספר 'בדרום', ירושלים, 17 ביוני 1958, עמ' 10.
- 86 ועדת ההנצחה לממונה על מינהל ההסברה, 27 באוקטובר 1954.
- 87 הממונה על מינהל ההסברה לוועדת ההנצחה, 19 בנובמבר 1954.
- 88 מעריב, 17 באפריל 1969, עמ' 11.
- 89 מעריב, 11 באוקטובר 1974, עמ' 25.
- 90 מעריב, 17 באפריל 1988, עמ' 70; מעריב, 9 במאי 1989, עמ' 80.
- 91 מוטי גילת, "אלף אנדרטאות", חדשות, 5 במאי 1992, עמ' 31.

3

מגדלי מים בנוף הזיכרון – נגבה, יד מרדכי ובארות יצחק

- 1 מעוז עזריהו. "מגדלי מים בנוף הזיכרון – נגבה, יד מרדכי ובארות יצחק", קתדרה 79 (1996), עמ' 173-160.
- 2 אפרים תלמי, "גבעה 69", גלויות מן המולדת: פרקי מסע ונוף, תל אביב 1958, עמ' 271-274.
- 3 יהושע בר-יוסף, נגבה: חומת מגן, תל אביב 1953, עמ' 9.
- 4 שאול, "הנאמנים לדגל", עלון יד מרדכי, 26 (20 במאי 1951), עמ' 7.
- 5 "יד מרדכי מרפאה פצעים", מעריב, 27 במאי 1949, עמ' 3.
- 6 מעריב, 7 בנובמבר 1948, עמ' 3.
- 7 מעריב, 7 בנובמבר 1948, עמ' 3.
- 8 ראובן בר-לב, "עוד תפרח נגבה?", מעריב, 17 ביוני 1948, עמ' 2.
- 9 קול נגבה, 30 (24 ביולי 1948), עמ' 2.
- 10 שם, שם.
- 11 עלון יד מרדכי, 15 (1 ביוני 1950), עמ' 6.
- 12 "נגבה בשיקומה", על המשמר, 11 ביולי 1952, עמ' 3.
- 13 עלון יד מרדכי, 3 (5 בדצמבר 1949).
- 14 קול נגבה, 48 (1 בפברואר 1949), עמ' 1.
- 15 קול נגבה, 50 (18 באפריל 1949), עמ' 5.
- 16 קול נגבה, 46 (21 בנובמבר 1948), עמ' 5.
- 17 על המשמר, 14 ביולי 1949, עמ' 3; קול נגבה, 53 (19 ביולי 1949), עמ' 1.
- 18 קול נגבה, 54 (12 באוגוסט 1949), עמ' 2.
- 19 הוועד להנצחת זכר מרדכי אנילביץ' וחללי יד מרדכי ליצחק גרינבאום, 29 באוקטובר 1950, ארכיון קיבוץ יד מרדכי.
- 20 הוועד להנצחת זכר מרדכי אנילביץ' וחללי יד מרדכי לפנחס ספיר, 8 באוקטובר 1950, אצה"ל 211-220/1970.
- 21 הוועד להנצחת זכר מרדכי אנילביץ' וחללי יד מרדכי ליצחק גרינבאום, 29 באוקטובר 1950, ארכיון קיבוץ יד מרדכי.
- 22 על המשמר, 19 באפריל 1949, עמ' 4.
- 23 הארץ, 23 במאי 1949, עמ' 3.
- 24 "תוכנית מצבת הזיכרון", דבר, 22 במאי 1949, עמ' 4.
- 25 "יד מרדכי בהתפתחותה", הארץ, 10 במאי 1951, עמ' 3.
- 26 ר' איירבך, "עלם מוורשה על המשבר בנגב: על פסל אנילביץ', מעשה נתן", דבר השבוע, 24 במאי 1951, עמ' 4.
- 27 הוועד להנצחת זכר מרדכי אנילביץ' וחללי יד מרדכי ליצחק גרינבאום, 29 באוקטובר 1950, ארכיון קיבוץ יד מרדכי.
- 28 "תוכנית מצבת הזיכרון", דבר, 22 במאי 1949, עמ' 4.
- 29 "יד מרדכי בהתפתחותה", הארץ, 10 במאי 1951, עמ' 3.
- 30 קול נגבה, 9 (9 במאי 1953), עמ' 6.
- 31 שם, שם.
- 32 עלון חברת הילדים, בית חנוך רחובות, 60 (סיון תשי"ז), עמ' 5.
- 33 שם, עמ' 7.
- 34 אבוקה – עלון בית חנוך תיכון עירוני, 6 (כסלו תשי"ג), עמ' 5.
- 35 דבר, 25 במאי 1955, עמ' 2.
- 36 קול נגבה, 60 (30 במרס 1950), עמ' 5.

- 37 קול נגבה, 72 (15 ביוני 1951), עמ' 6.
- 38 קול נגבה, 96 (19 ביולי 1953).
- 39 זאב וילנאי, "בארות יצחק", הישובים בישראל, תל אביב 1951.
- 40 דונש, "גחלי רחמים", הצפה, 5 בנובמבר 1948, עמ' 4.
- 41 מיכאל חזני, "בערבות הנגב", הצפה, 15 בפברואר 1949, עמ' 2.
- 42 דונש, הצפה, 5 בנובמבר 1948, עמ' 4.
- 43 "לדרכה של מחת'ר", הצפה, 8 בספטמבר 1948, עמ' 2.
- 44 שי"ן, "אגב", הצפה, 11 בנובמבר 1948, עמ' 2-3.
- 45 מיכאל חזני, "בערבות הנגב", הצפה, 15 בפברואר 1949, עמ' 2.
- 46 י. אריגור, "אנו נוסעים לבאר שבע", הצפה, 20 בפברואר 1949, עמ' 2.
- 47 הצפה, 25 ביולי 1949, עמ' 4.
- 48 "שנה למערכה על בארות יצחק", דבר, ביולי 1949, עמ' 1.
- 49 שם, שם.
- 50 זאב וילנאי, "בארות יצחק", הישובים בישראל, תל אביב 1951.
- 51 חרות, 31 בדצמבר 1951, עמ' 4.
- 52 חיים פיקרש, "שמחת יובל בתום שנות סבל", הצפה, 25 בנובמבר 1960, עמ' 4.
- 53 הצפה, 23 ביוני 1950, עמ' 8.
- 54 הצפה, 24 ביוני 1956, עמ' 2.
- 55 אפרים תלמי, "המגדל המנוקב", גלויות מן המולדת: פרקי מסע ונוף, תל אביב 1958, עמ' 277.
- 56 אספת חברי בארות יצחק, 14 ספטמבר 1957, ארכיון בארות יצחק.
- 57 אספת חברי בארות יצחק, 2 באפריל 1958, ארכיון בארות יצחק.
- 58 אספת חברי בארות יצחק, 22 במאי 1958, ארכיון בארות יצחק.
- 59 אפרים תלמי, "המגדל המנוקב", גלויות מן המולדת: פרקי מסע ונוף, תל אביב 1958, עמ' 277-279.
- 60 י' שניאור, "לאחר האוכרה", עלון קיבוץ בארות יצחק (2 ביולי 1971), עמ' 3.
- 61 א' הלוי, "טקס ח' בתמוז - דברי סיכום ומחשבות לעתיד", עלון בארות יצחק (28 ביוני 1985), עמ' 7.

4

"שלד הברזל שותק כמו רעי": שרידי המשוריינים בצד הדרך לירושלים

- 1 מעוז עזריהו, "שלד הברזל שותק כמו רעי. סיפורם של שרידי המשוריינים בצד הדרך לירושלים", קתדרה 106 (2003), עמ' 138-119; Maoz Azaryahu, "Wrecks to relics: battle remains and the formation of a battlescape, Sha'ar Ha'Gai, Israel", in Danielle Drozdowski, Sarah De Nardi and Emma Waterton (eds.), *Memory, Place and Identity: Commemoration and Remembrance of War and Conflict*, London and New York 2016, pp. 74-92; יוסי שפנייה, בדרך אל העיר: שער הגיא כמחוז וזכרון, ירושלים 2017.
- 2 ברוך ישראלשווילי, "כוכבים נוצצים", הד המזרח, 7 ביולי 1950, עמ' 14.
- 3 Robert St John, *Shalom Means Peace*, New York 1949, p. 70.
- 4 עזריאל קרליבך, "התוכנית הבריטית", מעריב, 5 ביולי 1948, עמ' 2.
- 5 עמי שמיר, "עד מתי שלדי המכוניות?", למרחב, 21 ביוני 1963, עמ' 5.
- 6 י.ה. יבין, "בדרך בואך ציונה", חרות, 18 במרץ 1949, עמ' 3.
- 7 אורי קיסרי, "השירים עומדים על נפשם", מעריב, 7 בנובמבר 1949, עמ' 3; הארץ, "בתוך החומות", 29 בספטמבר 1949, עמ' 2.
- 8 איתמר אייכנר, "המשוריינים לאוברול", ידיעות אחרונות, 3 במרס 1996, עמ' 9.

- 9 "יד לשער הגיא", במחנה, גיליון 12, 30 בנובמבר 1955, עמ' 17.
- 10 "מפנקסו של בוחר", מעריב, 23 ביולי 1951, עמ' 2.
- 11 שמואל דיין, "גרוטאות התהילה", מעריב, 4 בספטמבר 1953, עמ' 2.
- 12 אורי קיסרי, "התהילה ומקומה", מעריב, 24 ביוני 1958, עמ' 2.
- 13 אורי אבנרי, "הקרקס בא", העולם הזה 1066, 5 במרס 1958, עמ' 3.
- 14 עמי שמיר, "עד מתי שלדי המכוניות?", למרחב, 21 ביוני 1963, עמ' 5.
- 15 הבקר, 6 בספטמבר 1949, עמ' 2.
- 16 יצחק זיו-אב לשאול אביגור, 1 בפברואר 1950, אצה"ל 62-20/1960.
- 17 יצחק זיו-אב לאלופי הפיקוד, 16 באפריל 1950, ארכיון המדינה (להלן: א"ה) ג-5428/12.
- 18 The Palestine Post, 23 February 1950, p. 2.
- 19 תשובה לשאילתה של משה ארם (מפ"ם), 21 במרס 1950, ישיבה קמ"ג של הכנסת הראשונה, 24 במאי 1950, דברי ימי הכנסת, עמ' 1474.
- 20 מיכאל אביצור לפנחס ספיר, 26 בפברואר 1950, אצה"ל 211-220/1970.
- 21 פנחס ספיר למיכאל אביצור, 5 במרס 1950, שם.
- 22 מיכאל אביצור לפנחס ספיר, 8 במרס 1950, שם.
- 23 יעקב גרומן, "יומן נסיעות באירופה" הבקר, 20 באוגוסט 1950, עמ' 2.
- 24 משה אורבך ליוסף דקל, 22 ביולי 1952, אצה"ל 213-230/1970.
- 25 עמנואל הרוסי ליוסף דקל, 19 באוגוסט 1952, שם.
- 26 יוסף דקל לשמעון פרס, 21 בינואר 1953, אצה"ל 156-90/1972.
- 27 יוחנן רטנר ליוסף דקל, 23 בינואר 1953, שם.
- 28 משרד הביטחון/המחלקה להנצחת החייל, תנאי התחרות להקמת יד בשער הגיא לזכר פורצי הדרך לירושלים במלחמת הקוממיות, עמ' 5.
- 29 אנדרטה לפורצים תוקם בשער הגיא", הבקר, 12 באוגוסט 1953, עמ' 4; על המשמר, 12 באוגוסט 1953, עמ' 3.
- 30 אברהם בירן לטדי קולק, 5 באפריל 1954, א"ה ג-5248/13.
- 31 טדי קולק לאברהם בירן, 30 באפריל 1954, שם.
- 32 אליהו אלישר לפנחס לבון, 9 בספטמבר 1954, א"ה ג-5248/13; זמנים, 10 בספטמבר 1954, עמ' 3.
- 33 אריה וגנאר, "נייתוח פלסטי" לשרידי שער הגיא", מכתב למערכת הארץ, 23 ביוני 1958, עמ' 2.
- 34 פרוטוקול כנס יד לבנים, 15 בספטמבר 1954, עמ' 69, ארכיון המדינה ג 7798/13.
- 35 יוסף דקל ללשכת שר הביטחון, 15 בספטמבר 1954, אצה"ל 157-72/90.
- 36 מזכר, ללא תאריך (כנראה שלהי 1954), ארכיון המדינה ג-5428/13.
- 37 ת. פ. מייזלס, "תחרות מצבת הזיכרון בשער הגיא", דבר, 28 באוגוסט 1953, עמ' 5.
- 38 אפרים תלמי, "בשער הגיא", גלויות מן המולדת: פרקי מסע ונוף, תל אביב 1958, עמ' 231.
- 39 אשר פלשנר, מולדת, עלון בית ספר ממלכתי א' נס-ציונה (תשי"ח), ארכיון החינוך היהודי, אונ' תל אביב 11/3.155.
- 40 משה אורבך ליוסף דקל, 22 ביולי 1952, אצה"ל 213-230/1970.
- 41 פרוטוקול, ישיבה 284 של הכנסת השלישית, 19 באפריל 1957, עמ' 1737.
- 42 "מאות שלטים יוצבו באתרים היסטוריים" הצפה, 2 באוגוסט 1956, עמ' 4.
- 43 דוד לוינסון לקואופרטיב שלב, 20 במאי 1957, א"ה 3842/5.
- 44 דוד לוינסון לדבורה נמיר, 22 באוקטובר 1959, שם.
- 45 יעקב ינאי לקצין חימוש ראשי, 18 באוקטובר 1956, שם.
- 46 חוות דעת: שער הגיא, 23 באפריל 1957, שם.
- 47 אברהם סדקין ליעקב ינאי, 2 במאי 1957, שם.
- 48 ש.ח., "הוליבוד בשער הגיא", על המשמר, 12 במרס 1958, עמ' 2.

- 49 דוד לוינסון, "על המכוניות בצדי הדרך לירושלים", מכתב למערכת על המשמר, 1 באפריל 1958, עמ' 2.
- 50 אריה וגנאר, "ניתוח פלסטי לשרידי שער הגיא", מכתב למערכת הארץ, 23 ביוני 1958, עמ' 2.
- 51 דוד לוינסון, "שלדי המכוניות בשער הגיא", מכתב למערכת הארץ, 24 ביולי 1958, עמ' 2.
- 52 עמי שמיר, "עד מתי שלדי המכוניות?", למרחב, 21 ביוני 1963, עמ' 3.
- 53 מנחם תלמי, "פנים חדשות לשער הגיא", מעריב, 10 בפברואר 1967, עמ' 5.
- 54 מ. אביגלי, "גרזאות הזיכרון – עלבון לנופלים", הצפה, 25 באוקטובר 1968, עמ' 3.
- 55 הצפה, 23 בדצמבר 1966, עמ' 17.
- 56 מעריב, 11 בפברואר 1970, עמ' 8.
- 57 שרצר לאבנר, 13 בספטמבר 1970, תיק שער הגיא, ארכיון היחידה להנצחת החייל (להלן: אהל"ה).
- 58 א-ל-א, "המשוריינים השכוחים", דבר, 14 במרס 1972, עמ' 7.
- 59 שרגא פלשנר למערכת במחנה, 3 באוגוסט 1972, תיק שער הגיא, אהל"ה.
- 60 שלום סרי, היחידה להנצחת החייל, אל הממונה ליחסי ציבור, משרד הביטחון, 17 במרס 1972, שם.
- 61 דו"ח ביקור שערך דב בר-זכאי, 18 בדצמבר 1972, שם.
- 62 אבנר רובין למחלקה להנצחת החייל, 25 באוגוסט 1970, שם.
- 63 שלום סרי לשרגא פלשנר, 31 באוגוסט 1972, שם.
- 64 אהרן איינשטיין לאורי נבון, 12 ביולי 1983, שם.
- 65 יצחק נאמן למנחם שרמן, 13 בנובמבר 1995, שם.
- 66 מנחם שרמן ליצחק נאמן, 29 בנובמבר 1995, שם.
- 67 ח"כ יוסי אחימאיר לשר הביטחון, שאילתה 5477, 22 בנובמבר 1995, שם.
- 68 נעמן סחייק לחיים ישראלי, 3 בדצמבר 1995, שם.
- 69 יצחק נאמן למנחם שרמן, 28 בינואר 1995, שם.
- 70 נעמן סחייק ליצחק נאמן, 6 בפברואר 1996, שם.
- 71 יצחק נאמן לנעמן סחייק, 29 בפברואר 1996, שם.
- 72 איתמר אייכנר, "המשוריינים לאוברול", ידיעות אחרונות, 3 במרץ 1996, עמ' 9.
- 73 נעמן סחייק למ. שמואלי, 28 בספטמבר 1997, תיק שער הגיא, אהל"ה.
- 74 סיכום פגישה בנושא משורייני שער הגיא מ-6 במרס 1996, שם.
- 75 שלום סרי לשרגא פלשנר, 31 באוגוסט 1972, שם.
- 76 שלום סרי לחיים רובינשטיין, 8 בספטמבר 1974, שם.
- 77 יחיאל לסר למשרד הביטחון, 6 באוגוסט 1975, שם.
- 78 י. שוורדלין ליחיאל לסר, 31 באוגוסט 1975, שם.
- 79 יצחק נאמן (יו"ר ארגון יד לבנים) למועצה הציבורית לאתרי הנצחה, 13 בנובמבר 1995, שם.
- 80 מ. בן-שחר, "שלטים יביעו אומר", חרות, 31 ביולי 1956, עמ' 2.
- 81 חיים רובינשטיין לראש המחלקה להנצחת החייל, 25 באוגוסט 1974, תיק שער הגיא, אהל"ה.

5

"משורר באבן": אלבום הצילומים של אשר חירם

- 1 מעוז עזריהו, במותם ציוו. אדריכלות בתי הקברות הצבאיים בישראל: השנים הראשונות. תל השומר 2012.
- 2 הודעה מס' 211, מדור השילוט ומדור הקרטוגרפיה, מנהל ההנדסה, עיריית תל אביב-יפו, ינואר 1987, אהת"א 25-4866.
- 3 דבר, 11 ביולי 1949, עמ' 1.
- 4 שערים, 23 ביולי 1952, עמ' 4.

- 5 יוסף דקל להנהלת הכספים, המחלקה להנצחת החייל, 13 באוגוסט 1953, תיק אנדרטה, אהל"ה.
- 6 דבר, 3 בפברואר 1953, עמ' 2.
- 7 הארץ, 21 ביוני 1951, עמ' 2.
- 8 יוסף דקל לרמטכ"ל, 18 בדצמבר 1949, אצה"ל 60-62.
- 9 שלמה גזית ללשכת מנהל משרד הביטחון, 24 באוגוסט 1954, תיק אנדרטה, אהל"ה.
- 10 ראש אכ"א/פרט למחלקה להנצחת החייל, 7 בספטמבר 1954, תיק אנדרטה, אהל"ה.
- 11 סיכום ישיבה אצל ראש אכ"א/פרט, 7 במרס 1955, תיק אנדרטה, אהל"ה.
- 12 מנהל מחלקת בינוי למחלקה להנצחת החייל, 7 בפברואר 1956, תיק אנדרטה, אהל"ה.
- 13 סיכום ישיבת הוועדה, 21 ביולי 1955, תיק אנדרטה, אהל"ה.
- 14 סיכום פגישת משה אורבך עם משה דיין, 7 באוגוסט 1955, תיק אנדרטה, אהל"ה.
- 15 סיכום פגישת משה אורבך עם משה דיין, 25 באוגוסט 1955, תיק אנדרטה, אהל"ה.
- 16 משה אורבך, מנהל המחלקה להנצחת החייל לאשר חירם, 23 בספטמבר 1955, תיק אנדרטה, אהל"ה.
- 17 חיים פבל, אגף התכנון, משרד הפנים, למחלקה להנצחת החייל, 16 בינואר 1956, תיק אנדרטה, אהל"ה.
- 18 מנהל מחלקת בינוי למנהל המחלקה להנצחת החייל, 31 בינואר 1956, תיק אנדרטה, אהל"ה.
- 19 נח דגוני לאשר חירם, 6 בפברואר 1956, תיק אנדרטה, אהל"ה.
- 20 מנהל מחלקת בינוי למחלקה להנצחת החייל, 7 בפברואר 1956, תיק אנדרטה, אהל"ה.
- 21 מהנדס עיריית ירושלים למחלקה להנצחת החייל, 18 בפברואר 1957, תיק אנדרטה, אהל"ה.
- 22 דבר, 2 במאי 1956, עמ' 5.
- 23 הצפה, 21 במאי 1956, עמ' 4.
- 24 חרות, 9 במאי 1956, עמ' 4.
- 25 חרות, 15 באפריל 1956, עמ' 4.
- 26 סיכום פגישה, 23 באוגוסט 1958, תיק אנדרטה, אהל"ה.
- 27 מכתב, ש.ז. כהנא לאורבך, המחלקה להנצחת החייל, 15 באוקטובר 1955, שם.
- 28 מכתב, א. פרידמן לאשר חירם, 20 באוקטובר 1955, שם.
- 29 למרחב, 27 באוגוסט 1957, עמ' 4.
- 30 הארץ, הצפה, דבר, על המשמר, למרחב, חרות, הבקר, 26 באוגוסט 1957; למרחב, דבר, 27 באוגוסט 1957.
- 31 למרחב, 1 בנובמבר 1957, עמ' 10; מעריב, 31 באוקטובר 1957, עמ' 3; דבר, 1 בנובמבר 1957, עמ' 12.
- 32 הצפה, 7 במאי 1951, עמ' 4.
- 33 "ישיבת הוועדה לקביעת מספר מצבות זיכרון ומקומותיהן", יולי 1951, אצה"ל 212-220.
- 34 הארץ, 21 באפריל 1959, עמ' 2.
- 35 שרה ושאל אביגור, עם גור, תל אביב 1981, עמ' 46.
- 36 אריה בועז, עלום ונוכח בכל: סיפור חייו של שאול אביגור. תל אביב 2001, עמ' 244-245.
- 37 עם גור, ללא ציון עמוד.
- 38 על המשמר, 19 בינואר 1961, עמ' 3.
- 39 מעריב, 3 בינואר 1965, עמ' 1.
- 40 למרחב, 26 בפברואר 1965, עמ' 10.
- 41 פגישה, 7 במאי 1965, תיק אנדרטה, אהל"ה.
- 42 פגישה ב-15 בנובמבר 1966, תיק אנדרטה, אהל"ה.
- 43 מעוז עזריה, פולחני מדינה: חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים בישראל 1948-1956, שדה בוקר 1995, עמ' 203.

44	הצפה, 7 במאי 1951, עמ' 4; מעוז עזריהו, פולחני מדינה: חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים 1956-1948, שדה בוקר 1995, עמ' 201-205.
45	יוסף דקל לשמעון פרס, 12 ביוני 1952, אצה"ל 213-220/1970.
46	תנאי ההתחרות להקמת יד בשער הגיא לזכר פורצי הדרך לירושלים במלחמת הקוממיות תשי"ג.
47	ההכרזה על התחרות ליד הזיכרון לחללי רמת גן, מרס 1949; פרוטוקול ישיבת חבר השופטים בתחרות להקמת יד הזיכרון לחללי רחובות, שאלה 13, 4 במרס 1949; תנאי התחרות לתכנון מצבת הזיכרון בחיפה 1950.
48	אילנה שמיר, הנצחה וזיכרון, תל אביב 1996, עמ' 63.
49	הארץ, 12 באוגוסט 1953, עמ' 2.
50	דבר, 17 במרס 1954, עמ' 3.
51	ת. פ. מייזלס, "תחרות מצבת הזיכרון בשער הגיא", דבר, 28 באוגוסט 1953, עמ' 5.
52	יהודה אליצור לדוד בן-גוריון, ללא תאריך (כנראה אוגוסט 1953), אצה"ל 156-90/1972.
53	יוסף דקל ליהודה אליצור, 18 בספטמבר 1953, אצה"ל 156-90/1972.
54	זיכרון דברים בין יוסף דקל ושמעון פרס, 24 באוגוסט 1953, אצה"ל 156-90/1972.
55	על המשמר, 15 בפברואר 1954, עמ' 1.
56	ישיבת המועצה הציבורית להנצחת החייל, 13 ביולי 1960, אצה"ל 178-1967/1993.
57	מעריב, 18 באוגוסט 1961, עמ' 21.
58	מעריב, 11 במרס 1962, עמ' 13.
59	מעריב, 7 במרס 1967, עמ' 7.
60	מודעה על תוצאת התחרות לתכנון "יד זיכרון לחללי רמת גן", דבר, 24 בפברואר 1950, עמ' 8.
61	ישעיהו קליינמן, "יד לחללי רמת גן", חרות, 5 במאי 1954, עמ' 3.
62	הבקר, 6 במאי 1954, עמ' 6.
63	יו"ר המועצה המקומית נהריה לאשר חירם, 3 בספטמבר 1954, תיק אנדרטה, אהל"ה.
64	יו"ר המועצה המקומית נהריה לאשר חירם, 17 במאי 1953, תיק אנדרטה, אהל"ה.
65	מוכיר המחלקה הטכנית לאשר חירם, 8 באפריל 1955, תיק אנדרטה, אהל"ה.
66	דבר, 27 ביוני 1955, עמ' 4.
67	ראש המועצה המקומית למחלקה להנצחת החייל, 26 במרץ 1958, תיק אנדרטה, אהל"ה.
68	שמעון קושניר, "מצבה עם שלושה כוכבים...", דבר, 14 במאי 1959.
69	הצפה, 2 באוקטובר 1950, עמ' 2.
70	חרות, 11 בפברואר 1952, עמ' 2.
71	דבר, 2 בפברואר 1960, עמ' 6.
72	דבר, 29 באפריל 1960, עמ' 24.
73	יהושע ביצור, "אינה יודעת להנציח", מעריב, 3 במאי 1963, עמ' 8.
74	שם, שם.
75	שם, שם.
76	שם, שם.
77	חרות, 6 באפריל 1964, עמ' 6.

6

לוחות זיכרון לנופלים במלחמת העצמאות בבתי כנסת

1	מעריב, 24 בפברואר 1949, עמ' 3.
2	הארץ, 8 באפריל 1949, עמ' 3; חרות, 13 באפריל 1949, עמ' 8.
3	הצפה, 9 ביוני 1949, עמ' 4. ידיעה בנושא הופיעה כבר קודם לכן: הצפה, 25 באפריל 1949, עמ' 3.

- 4 הצפה, 1 במאי 1949, עמ' 3.
- 5 הצפה, 23 באוגוסט 199, עמ' 5; הארץ, 24 באוגוסט 1949, עמ' 5.
- 6 הארץ, 4 באוקטובר 1949, עמ' 4.
- 7 שם, שם.
- 8 הבקר, 20 בדצמבר 1949, עמ' 3.
- 9 דבר, 23 במרץ 1950, עמ' 4; הצפה, 4 באפריל 1950, עמ' 3.
- 10 "לוח זיכרון לחיילים", ישיבת ועד בכ"ב באייר תש"י (12 במאי 1950), ספר הפרוטוקולים של ועד בית הכנסת, ספריית הרמב"ם, בית אריאלה.
- 11 הארץ, 8 במאי 1951, עמ' 3.
- 12 הצפה, 31 באוקטובר 1950, עמ' 4.
- 13 זמנים, 4 במאי 1954, עמ' 3.
- 14 ישיבת ועד בט' חשון תשי"ד (18 באוקטובר 1953), ספר הפרוטוקולים של ועד בית הכנסת, ספריית הרמב"ם, בית אריאלה.
- 15 ישיבת ועד בית הכנסת, כ"ח ניסן תשי"ב (23 באפריל 1952), ספר הפרוטוקולים של ועד בית הכנסת, ספריית הרמב"ם, בית אריאלה.
- 16 דבר, 20 במרס 1955, עמ' 1.
- 17 דבר, 7 באפריל 1959, עמ' 5.
- 18 דבר, 5 באפריל 1959, עמ' 4.

מפתח שמות

- אביגור, שאול 178, 176, 139-137, 127
 אביגור, שרה 178, 176, 139-138
 אבידן, שמעון 72, 56
 אבינועם, ראובן 151
 אונגר, יהודה 169, 26-25, 22
 אונטרמן, איסר-יהודה 154
 אוסטר, דניאל 149
 אורבך, משה 178, 176, 145-143, 130-129
 אושניק, ישראל 32
 אושרוביץ, שורה 125
 אחימאיר, יוסי 177, 117
 איש-שלום, מרדכי 151
 אלון, יגאל 129, 94, 65
 אלון, מודי 38-37, 18-17
 אלחנני, אבא 35
 אליצור, יהודה 179, 143
 אלישר, אליהו 176, 107
 אנילביץ, מרדכי 174, 89-86
 ארם, משה 176, 104-103
 ארנס, משה 46
 בגין, מנחם 45-43, 35
 בדולח, מרדכי 157, 133
 בן-אהרון, יצחק 38
 בן-גוריון, דוד 179, 173, 138, 110, 104, 72, 59, 25, 19
 בן-גל, מיכאל 42
 בן-דוד, יחזקאל 125
 בן-צבי, יצחק 148, 144, 137, 135, 108
- בן-צבי, עלי 137
 בן-צבי, ראובן 169, 28
 בסט, דוד 32
 ברי-יהודה, ישראל 134
 ברונשטיין, אברהם 173-171, 77, 74, 67, 65-64, 61, 59-56
 ברקת, ראובן 38
 גולן, נחום 137, 36
 גורי, חיים 122, 119, 115, 108, 102-101, 72, 65, 165, 151
 גרינברג, אורי צבי 151
 גרינספן, אוסולד 35
 גרשטל, לאופולד 35
 דגוני, נח 178, 141-138, 130, 124
 דוידסון (דיבון), יצחק 58, 56
 דוידסון, ג'ו 173, 171, 169, 26-24
 דורי, יעקב 153, 39
 דיין, משה 178, 176, 129-128, 102
 דקל, יוסף 135, 124, 115, 108-107, 105-104
 179-178, 176, 173, 169, 143, 141
 הוכמן, יהודה 32
 הנריק, נעמי 145, 115
 הר, שרגא 66
 הרצוג, חיים 171, 46
 וולאך, יהודה 59-58
 ויץ, יחיעם 127
 זולוטוב, נחום 22
 זיו-אב, יצחק 176, 117, 104-102

- חוש,י אבא 14-15, 24-26, 28, 40, 42, 167-169, 171
- חזני, מיכאל 91-92, 94, 175
- חירם, אשר 11, 22, 123-141, 143-149, 166, 179-177
- טרוסטלר, אברהם (רודולף) 25-26, 169
- ידין, יגאל 28, 56, 72, 102, 104, 126
- יהלום, ליפא 110
- יוהר, ס' 127, 151
- יסקי, אברהם 32-33, 170
- יערי, מאיר 85, 88
- ישעיהו, ישראל 38
- כהנא, שלמה זלמן 133, 171, 178
- כרמי, דב 128, 144
- כרמל, משה 39, 47, 137
- לבנון, אליהו 151
- לבנון, חיים 33, 45, 125, 170
- להט, שלמה 18, 46, 53, 171
- לוי, יוסף 18, 40, 168
- לויט, ישראל 22
- לוינסון, דוד 113-115, 176-177
- לוצ'נסקי, יעקב 146
- לייבוויץ, דוד 129-130
- ליפסקר, אריה 137
- לנדאו, חיים 44
- לסקוב, חיים 137
- מאיר, גולדה 85, 88, 134
- מאירוב, גור-אברהם 137-139
- מאירוב, שאול - ראה אביגור, שאול
- מאירוב, שרה - ראה אביגור, שרה
- מאירשטיין, גוסטב 64-65
- מייזלס, משה 31, 170
- מייזלס, ת. פ. 143, 145, 176, 179
- מילוא, רוני 18
- נמיר, מרדכי 45, 176
- נמצא-בי, מרדכי 126
- סוקניק, מתתיהו 17-18, 32
- סט. ג'ון, הנרי 100
- עמיחי, יהודה 35, 151
- פובזנר, שמעון 32-33, 170
- פייגלין, עמיחי 35
- פלונסקי, מרדכי 137
- פניץ, נתן 19
- פרנקל, יצחק 155
- פרס, שמעון 46, 128-129, 141, 176, 179
- צור, דן 110-112
- צור, צבי 56, 58-59, 72, 74, 76, 172-173
- צחה, משה 130
- ציפורי, מרדכי 53, 171
- ציפר, משה 10-11, 25
- קארה, מיכאל 34, 106, 108, 142-144, 146
- קובנר, אבא 56, 65-66, 172
- קולק, טדי 106, 176
- קורנס, חיים 56, 58, 77
- קורפו, חיים 46
- קושניר, שמעון 148, 179
- קיסרי, אורי 36, 102, 170, 175-176
- קלרוויין, יוסף 22
- קסלמן, אריה 66
- קץ, טוביה 115
- קצב, משה 46
- קרוון, אברהם 34, 73
- קריניצי, אברהם 146
- קרליבך, עזריאל 101, 175
- רוזוב, ארי 22
- רוזוב, שלמה 22
- רויטמן, משה 30, 170
- רוקח, ישראל 17, 30-31, 51, 168-170, 173
- רטנר, יוחנן 26, 105-106, 176
- רפפורט, נתן 24, 86, 88, 169
- שאג, אברהם-חיים 144
- שחורי, ישראל 125-126
- שמי, מנחם 124
- שמיר, אילנה 137, 179
- שמיר, יצחק 46
- שפרינצק, אהרן דוד 17-18, 32, 36-37
- שרון, אריה 22, 26, 111
- שרף, זאב 102
- תומרקין, יגאל 34
- תלמי, אפרים 96, 174-176
- תלמי, מנחם 116, 177
- תמוז, בנימין 35-36

ספר זה מתחקה אחר הליכי הנצחה במרחב שהיו מעורבים ביצירת הנופים הזוכרים של מלחמת העצמאות. נופים זוכרים מספרים את ההיסטוריה במרחב הציבורי באמצעות ההבניה התרבותית של העבר כהיבט נוכח של הנוף. הם משלבים את ההיסטוריה בגאוגרפיה ושוזרים את המיתוס בנוף. חמשת הפרקים הראשונים מששת פרקי הספר הם גרסאות מורחבות של מחקרים קודמים שפרסמתי בבמות שונות. הפרק הראשון ממפה ומנתח את הנצחת מלחמת העצמאות בזמן-מרחב העירוני בתל אביב ובחיפה. הפרק מרחיב אל מעבר להנצחה הממוסדת ודן גם ביוזמות הנצחה של וותיקי האצ"ל שהיו חלק מהמאבק על כתיבת ההיסטוריה של תש"ח בנוף העירוני בתל אביב-יפו. הפרק השני מוקדש להקמתה של האנדרטה לגדוד 54 של גבעתי בחוליקאת (חלץ) כיוזמה של וותיקי הגדוד ששיתפו פעולה עם ההורים השכולים. הפרק השלישי עוסק במגדלי המים שנעשו למצבות זיכרון למערכה היישובית בנגבה, ביד מרדכי ובבארות יצחק. הפרק הרביעי עוסק בתולדות מיצובם של שרידי המשוריינים בדרך לירושלים כשרידים מקודשים של המלחמה על הדרך לעיר הנצורה בתש"ח. הפרק החמישי מתמקד באנדרטאות שעיצב האדריכל אשר חירם, מי שכמתכנן בתי הקברות הצבאיים היה בעל השפעה מכרעת על עיצוב הנופים הזוכרים את מלחמת העצמאות. בפרק זה מובאים צילומים בני התקופה מאלבומו האישי של האדריכל הרואים אור לראשונה. הפרק האחרון עוסק בלוחות זיכרון לנופלים במלחמת העצמאות בבתי כנסת, בהתמקדות על בתי כנסת בתל אביב.

מוסד הרצל
לחקר הציונות
אוניברסיטת חיפה